

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXI

SZERKESZTI

SEBESTYÉN ÁRPÁD

DEBRECEN, 1993

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXXI

SZERKESZTI

SEBESTYÉN ÁRPÁD

DEBRECEN, 1993

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE

© SEBESTYÉN ÁRPÁD, 1993

ISSN 0541-9298

Felelős kiadó: Dr. Bazsa György
Technikai szerkesztő: Korcsolay Zsolt
Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának
Sokszorosító Üzemében 400 példányban.

93-395

Kálmán Béla nyolcvanéves

Kálmán Béla professzor, az MTA rendes tagja 1993. február 28-án, a Kalevala napján töltötte be 80. életévét.

Tíz évvel ezelőtt hetvenedik születésnapja alkalmából SEBESTYÉN ÁRPÁD köszöntötte őt, és részletesen méltatta addigi tudományos munkásságát folyóiratunk ünnepi számában (vö. MNyj. XXV, 5-26): "...Kálmán Béla életműve bármilyen gazdag is, nem teljes, nem befejezett, nem lezárt: munkásságának évrendbe állított listája ma is a bővülés jegyeit mutatja, nem a gyérülését" (vö.: uo. 5.). E megállapítást nagy örömünkre teljes mértékben igazolta az utóbbi tíz esztendő.

Kálmán Béla életpályáját röviden a következőképpen summázhatjuk:

1913. február 28-án született a Sopron megyei Lakompakon (ma Burgenland, Ausztria). 1936-ban szerzett magyar-francia szakos tanári diplomát. Különböző középiskolákban tanított, s közben 1938-ban doktorált finnugor nyelvészetből. A háborús évek és a hadifogságból való hazatérése után dékáni titkár lett a budapesti bölcsészkaron, majd 1949-től az MTA Nyelvudományi Intézetének munkatársa. Folytatta vogul nyelvészeti kutatásait: megkezdte MUNKÁCSI BERNÁT vogul gyűjtésének sajtó alá rendezését, részt vett a nyelv-
atlasz munkálataiban, valamint a középiskolák számára készülő magyar nyelvtankönyv munkálatiban is (vö. DEME LÁSZLÓ, Tudománytörténeti adalék. Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp. 1991. 142-3).

Az 1952. év fordulópontot hozott Kálmán Béla életében: BÁRCZI GÉZA javaslatára a debreceni egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének vezetőjévé nevezték ki kandidátusi fokozattal, egyetemi tanári rangban.

Kálmán Béla kitűnően sáfárkodott a rábízott talentumokkal, és beváltotta a professzori kinevezéséhez fűzött reményeket és elvárásokat. Akadémiai doktori disszertációját 1957-ben védte meg. 1973-ban az MTA levelező tagjává, 1982-ben rendes tagjává választotta. "...nem mindannapi teljesítmény az, amit Kálmán Béla a magyar és nemzetközi finnugrisztika tudományában elért" (vö.: SE-

BESTYÉN: MNyj. XXV, 10.). Tudományos munkássága páratlanul termékeny és sokoldalú: felöleli a nyelvészetnek csaknem teljes területét: a tudományos monográfiáktól a magyar és idegen nyelvű egyetemi tankönyveken át a tudományos népszerűsítő könyvekig önálló művek sorozatát tette közzé, jelen volt és van a hazai és a külföldi szakfolyóiratokban, nyelvészeti ismeretterjesztő és nyelvművelő cikkek tömkelegét publikálta és publikálja a napi sajtó hasábjain. Nagy szolgálatot tett és tesz a hazai és a külföldi szakirodalom ismertetésében. Fáradhatatlan bírálója az akadémiai tudományos fokozatok elnyeréséért benyújtott munkáknak és lektora tudományos monográfiáknak és tankönyveknek. Érdemeket szerzett a finnugor irodalmi művek magyar fordítójaként is. Kálmán Béla nyelvész a tudomány és a közember szemszögéből egyaránt, aki igen magas szinten és közérthető, közvetlen formában is képes közvetíteni tudománya eredményeit a nagyközönségnek a napilapokban vagy a magyar nyelv hete fórumainak rendezvényein.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Kálmán Bélát 32 évi tanszékvezetői, tudományos és oktatói tevékenységének elismeréseként 1988-ban díszdoktorává avatta.

1983 óta Kálmán Béla továbbra is töretlen lendülettel tesz szolgálatot a finnugor és a magyar nyelvészet ügyének. Ezt jelzi öt könyvének megjelenése, amelyek között kiemelkedő jelentőségű a tudományos vogul szótár (MUNKÁCSI BERNÁT-KÁLMÁN BÉLA, Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986) megjelenése. Ebben az időszakban látott napvilágot jubilánsunk akadémiai székfoglalója (Szövegtan és tipológia. Bp. 1984.). Aktív részt vállalt az európai nyelvatlasz (ALE) munkálataiban. Alkotó kedvét 47 cikk (finnugrisztikai, elsősorban vogul nyelvészeti, névtani, dialektológiai írások, megemlékezések), 7 egyéb írás (a tudománytörténet és az irodalom tárgyköréből), 62 kisebb közlemény (főként nyelvművelő és tudománynépszerűsítő cikkek), valamint 40 ismertetés jelzi. E teljesítményt bárki akár egész életművéként is szívesen vállalhatná!

Születésnapján munkatársai és tanítványai nevében kívánok a nyolcvanéves Kálmán Bélának jó egészséget szerető családja körében és további eredményes és derűs alkotó éveket.

KERESZTES LÁSZLÓ

**Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága
(1983-1992)**

A bibliográfia első része (1934-1982) Kálmán Béla 70. születésnapja alkalmából 1983-ban jelent meg a Magyar Nyelvjárások 25. kötetében (27-45).

I. Kiegészítés a bibliográfia első részéhez:

1981. A) Munkácsi Bernát (Ism. Csúcs: NyK. 85(1983):193-5) — Polányi Szűcs: HungÉrt. 5(1983/3-4):272. — C) BENKŐ, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei: ALH. 31: 360-5. — KOROMPAY KLÁRA, Középkori neveink és a Roland-ének: ALH. 31:365-7.

1982. B) Pápay József munkássága: NyK. 84:414-8. — Das Ungarische; Eine europäische Sprache. In: Language in Function. Szerk. Rot Sándor. 145-51. — A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában: Nyr. 106:191-9. — C) Heikki Paasonens südostjaische Textsammlungen: ALH. 32:250-3.

II. Bibliográfia 1983-1992:

1983. B) A szerves és szervetlen kapcsolat egyik nyelvi kifejezése az ugor nyelvekben. In: Uralisztikai Tanulmányok (1). Szerk. BE-RECZKI GÁBOR és DOMOKOS PÉTER. Bp. 193-205. — Jövevényszavak a vogul népköltészetben: MSFOu. 185. 129-33. — Fennougristiikan opetuksesta Debrecenin yliopistossa. In: Ulkomaanlehtorit Unkarissa. Casrenianumin Toimitteita 25. Helsinki. 126-9. — Obinugri-laisten kielten tutkimuksesta Unkarissa. Uo. 130-4. — Sumer-magyarológia a névtanban. Névtani Értesítő 8:167-70. — A vogul irodalom kezdetei: FilKözl. 28:540-6. — A csángók: Alföld 31 (1983/1):91-2. — Van-e szénakaszálás? HBN. jún. 4. — Idegen helynevek hangrendje: Uo. aug. 27. — Megyei és járási földrajzi adattárak. Uo. okt. 22. — Biztosan, hogy? Uo. nov. 26. — Tatárjárás. Uo. dec. 17. — C) Nyelvjáráskutatás Finnországban (Heutige Wege der finnischen Dialektologie) Studia Fennica 24. Helsinki, 1980.: MNy. 79:91-7. — Tolna megye földrajzi nevei: MNy. 79:226-30. — Tanulmányok a magyar nyelv múltjából és jelenéből: Nyr. 107: 366-9. — STEINITZ, Ostjakologische Arbeiten IV.: Slavica 19: 149-51. — HONTI, L., Nordostjakisches Wörterverzeichnis: NyK. 85: 465-6.

1984. A) Szövegtan és tipológia. Akadémiai székfoglaló 1983. február 21-én. Értekezések, emlékezések. Akad. Kiadó. Bp. 30 l. — B)

Beiträge zum Konsonantismus der wogulischen Sprache. In: *Linguistica et Philologia*. Collinder-Eml. Wien. 269-88. — Textologische Fragen des Obugrischen: *NyK*. 86:354-6. — Rendhagyó mássalhangzó-megfelelések a vogul és az osztják között. *NyK*. 86:155-9. — Das Nordwogulische Phonemsystem: In: *Bibliotheca Uralica* 7. 73-9. — Björn Collinder (1894-1983): *NyK*. 86:247-8. — Mórabóra: *MNy*. 80: 333. — Wogulische Dialekte und Mundarten (Tézisek). In: *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica* 6. 57. 1. — 100 éves a Finnugor Társaság: *HBN*. jan. 10. — Forma: *Uo*. jan. 14. — Pájudvar, kindul: *Uo*. jan. 21. — Montreaux-ban és Frigyes August: *Uo*. febr. 18. — Az egyik kutya, a másik eb: *Uo*. ápr. 4. — Külföldiül: *Uo*. dec. 15. — Szótárkorrektúra közben: *Uo*. dec. 24. — Farkasok, medvék: *Élet és Irodalom* 1984/7. — C/ HONTI, Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe: *OLZ*. 79:418-9. — Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás: *MNy*. 80:362-4. — D) Műfordítások észtből: TOOMAS LIIV, Furulyás, Hózengés: *Nagyvilág* 1984/11. — VIIVI LUIK, Élsz-e vagy sem...; Koratavasz; Palló: *Alföld* 1984/6. — ENE MIHKELSON, Áll egy fa a hó közepén kifagyottan...; Érez-e úgy az a deszka, mint én...; A halál száraz köhögése kínozza...; Vérvörös alkony süt be az ablakon este...; *Nagyvilág* 1984/11. — ENE MIHKELSON, És nézd az idő nem is fontos...; Járnak-kelnek az óriások: *Alföld* 1984/6. — MARI VALLISOO, Elnyúve lélektelenül: *Alföld* 1984/6. — MARI VALLISOO, Útmutató: *Nagyvilág* 1984/11. — KATRIN VÄLI, Az almavirág...; Markomba veszem vágyaimat, mint egy szilvamagot...; Ne nevezd meg a rosszat: *Alföld* 1984/6.

1985. B) Die Dialekte des Wogulischen. In: *Dialectologia Uralica*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 20) Wiesbaden, 1985. 251-6. — Metathese in den Ob-ugrischen Sprachen. In: *Läänemere soomlastest neenetsineni* (Ariste-Eml.) Tallinn, 1985. 51-5. — Csernyecov vogul szövegei: *Ethn*. 96:572-7. — A magyar népdal ősi öröksége. In: *A magyar vers* (Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai 1981. augusztus 10-4.) Bp., 1985. 32-4. — Kréta, ceruza, toll és tinta: *HBN*. márc. 2. — Régi magyar glosszárium: *Uo*. aug. 24. — Hajdúhadház: *Uo*. szept. 14. — C/ SZABÓ T. ATTILA, Erdélyi magyar szótörténeti tár III-IV. kötet. *Kriterion*. Bukarest, 1982., 1984.: *MNyj*. 26-27:227-30. — PERTTI VIRTARANTA, Karjalaisia kulttuurikuvia... Espoo, 1981.: *MNyj*. 26-27:263-5. KISS JENŐ Magyar madárnevek. Bp., 1984.: *MNyj*. 26-27: 273-6.

1986. A) Wogulisches Wörterbuch. (Gesammelt von Bernát Munkácsi, geordnet, bearbeitet und herausgegeben von Béla Kálmán). Akadémiai Kiadó. Bp., 1986. 950 l. (Ism.: G. Jucquois: *Cahiers de l'Institut Linguistique de Louvain*. 1987. 241. — *Futaky*: *FUM*. 11(1987):

131-4. — P. Hauer: Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 41(1988):31-7. — P.Žigo: Jazykovedny Časopis (Bratislava) 39(1988):112. — Rombandeeva: Voprosi Jazikoznanija 1989. 142-4. — Kulonen: FUF. 48(1987):105-9. — Eiras: Sananjalka 29(1987):247-51. — Kiss A.: FUD. 1(1989):133-4). — B) Lautnachahmung, Lautmalerei und Sprachverwandtschaft. In: Lyökämme käsi káthehen. (Kylstra-Eml.) Amsterdam, 1986. 77-84. — Über das obugrische Verb 'habeo'. FUM. 10:165-70. — Átvétel, fordítás, új név. Névtani Értesítő 11:48-53. — Rokon nyelvi alapismeretek a középiskolában. In: Program az anyanyelvi oktatás továbbfejlesztésére. Tankönyvkiadó. Bp., 1986. 85-93. — A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában. Uo. 145-57. — Carte I.26 Question 059 'poire' Carte onomasiologique (in Atlas Linguarum Europae) Vol. I.2. fascicule. Assen, Netherlande. 1986. Commentaire VI. 115-9. — Az Európai Nyelvatlasz: Nyr. 110:111-7. — Lauri Hakulinen (1899-1985): NyK. 88:299-300. — A Kalevipoeg új fordítása: Nagyvilág 1986/10. (169-70). — Csúry Bálint emlékezete: Honismeret 14(1986). — Év, hó, hét, nap, óra: HBN. szept. 27. — Előszó. In: Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Tankönyvkiadó. Bp., 1986. 5-6. — C) Parenté des langues et onomatopées: Mélanges d'Onomastique et Philologie offerts à M.Raymond Sindou. Millan. 1986. 152-5. — Ablautähnliche Erscheinungen im Ostjakischen: OLZ. 81(1986). — Valev Uibopuu, Meie ja meie hõimud. Lund. 1984.: NyK. 88:338-40. — BENKŐ LORÁND, A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Akad. Kiadó. Bp., 1984.: MNy. 82:235-6. — KÁROLY SÁNDOR — BERRÁR JOLÁN, Régi Magyar Glosszárium. Akad. Kiadó. Bp., 1984.: Nyr. 110:229-32. — D) Műfordítás észtből: ASTRID REIMLA, Áruház. Nagyvilág 1986/6. — ANDRES VANAPA, Halottaknak nyitva a raktár. Nagyvilág 1986/6.

1987. B) Zum wogulischen Konsonantismus. In: Studien zur Phonologie und Morphonologie der uralischen Sprachen. Studia Uralica 4. (Veröffentlichungen des Instituts für Finno-Ugristik der Universität Wien) 197-203. — Zur Geschichte einiger ungarischen Präfixe. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. München, 1987. 197-203. — Analitikus és szintetikus fejlődés a magyar nyelv történetében: MNy. 83:461-6. — Hozzászólás az egyetemi oktatók fórumán: Nyelvünk és kultúránk 85. Bp., 1987. 243-7. — Ádám és Éva óta. Beszélgetések a keresztnévdívatról. (Riporter Mátraházi Zsuzsa): Magyar Nemzet január 19. — Nagyétkübb és társai: HBN. jan. 31. — Hanyatt, hasmánt: Uo. febr. 14. — Népnevek: Uo. márc. 21. — Költői eszköz vagy ügyetlenség: Uo. máj. 8. — Miért nem ül le? Uo. júl. 11. — Kárpáton túli Ungvár, Eisenstadt: Uo. júl. 25. — Vörös, piros: Uo. szept. 5. — C) DÉCSY GYULA, Linguistische Sinndeutungen (UAJb 49-57, 1977-1984): MNy. 83:114-7. — Értékek

örzése. DOMOKOS PÉTER, A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Bp., 1985.: Nagyvilág 32:460-1. — PAPP ISTVÁN — JAKAB LÁSZLÓ, Magyar- finn szótár: Nyr. 111:360-3. — GALFFY MÓZES — MÁRTON GYULA, Székely nyelvföldrajzi szótár: Nyr. 111:358-60. — GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 2-3.: Nyr. 111:483-5. — Atlas Linguarum Europae. Cartes. Volume I, premier fascicule... Van Gorcum, Assen. 1983.: AHL. 37:242-5. — RÁDEI KÁROLY, Uralisches etymologisches Wörterbuch. Lieferung 1.: ALH. 37:245-8.

1988. B) Le hongrois, langue européenne: ÉFOu. 21:141-53. — The History of Ob-Ugric Languages. In: The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Szerk. DENIIS SINOR. E. J. BRILL. Leiden, New York Kobenhavn, Köln, 1988. 395-412. — Materialiensammlung und Aufarbeitung in der Forschung der wogulischen Sprache: AnnBp. Sectio Linguistica. Tomus 19. Bp., 1988. 161-5. — Obinugrilaisten aineistojen julkaiseminen: Virittäjä 92:179-83. — A beszélt és az írott nyelv. In: A magyar nyelv rétegződése (Szerk.: KISS JENŐ, SZÜTS LÁSZLÓ. Akad.Kiadó. Bp., 1988.) 499-504. — Adalékok a "fölösleges" jövevényszavak kérdéséhez. In: Uralisztikai Tanulmányok 2. 197-202. — A nyelvrokonság és a magyar nyelv: ÉT. 954-65. — Szabó T. Attila (1906-1987): MNy. 84:3-7. — Fejedelmi többes vagy szerénység? HBN. jan. 23. — Vegyes zöldség: Uo. jan. 27. — Audiatur et altera pars: Uo. márc. 26. — Nemzetközi szóláskincs: Uo. ápr. 23. — Nem elfogadható: Uo. júl. 2. — C) BERTA ÁRPÁD, Die russischen Lehnwörter in der Mundart der getauften Tataren. Studia Uralo- Altaica 21. (1983): OLZ 83:75-6. — Votyak Folksongs (by L. VIKAR and G. BERECKZI). Akad. Kiadó. Bp., 1988.: OLZ 83:215. — HADROVICS LÁSZLÓ, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985.: OLZ. 83:334. — STEFAN SCHREINER, Die Osmanen in Europa. Leipzig - Weimar 1985.: OLZ 83:335-6. — E. J. ROMBABDEEVA, Wogulische Syntax (aus dem Russ. übertragen): OLZ. 83:384. — LISELOTTE u. ERHARD SCHIEFER, Lexikon der ostjaki-schen Sprache: OLZ. 83:460-1. — WOLFGANG VEENKER (szerk.) Dialectologia Uralica. Hamburg, 1984.: OLZ. 83:594-5. — LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban: MNy. 84:232-5. — Új magyar tájszótár 2.: Magyar Tudomány 35:1002-3. — Az ALE (Európai Nyelvatlasz) munkálatai és eddig megjelent füzetek: MNy. 84:503-7. — LABÁDI GIZELLA, Unkarin fenougristiikan historia. Turku, 1987.

1989. A) Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó. Bp., 1989 (ötödik kiadás). — Chrestomathia Vogulica. Tankönyvkiadó. Bp., 1989. (harmadik, változatlan kiadás). — A nevek világa. Csokonai Kiadó. Debrecen, 1989. 246 l. (negyedik, átdolgozott kiadás). — Geschichte der

Transkription des Wogulischen. In: Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 8. Hamburg. 90-4. — Vértés Edit 70 éves. FUD. 1:5-7. — Zum 70. Geburtstag von Edith Vértés. FUD. 1:8-10. — Munkácsi Bernát anyaggyűjtő munkája: FUD. 1:29-31. — A Baranya megye földrajzi nevei c. kiadvány névtudományi értékei: Baranyai Művelődés 1989/3. 11-4. — Helynév és személynév. In: Parasztság és Magyarság (Szerk. RÁCZ ISTVÁN Debrecen) 136-8. — Sprachwissenschaft und Nationalbewusstsein an die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert im Donaubecken. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Budapest — Wien. 410-2. — Párhuzamos helységnevek. In: Névtudomány és művelődéstörténet (Szerk. BALOGH LASZLÓ és ÖRDÖGH FERENC, Zalaegerszeg) 120-3. — Gím: HBN. febr. 25. — Debrecen utcaneveiről: Uo. márc. 8. — Még egyszer az utcanevekről: Uo. ápr. 19. — *Közép-kelet európai vagy kelet-középeurópai?* Uo. aug. 19. — Önállótlan szavaink: Uo. aug. 28. — Szívből vagy szabadon? Uo. szept 16. — C) GÁLFFY MÓZES — MÁRTON GYULA, Székely nyelvjárások: Erdélyi Tükör (Debrecen) 47-8. — SZABÓ JÓZSEF, A nagykönyi nyelvjárás. Szekszárd, 1986: MNy. 85:478-80.

1990. B) Wogulischen Pflanzennamen aus dem Vocabularium von Pallas. Specimina Sibirica 3:90-2. — A magyar nyelvöldrajzi kutatások századunkban: MNyj. 28-29:27-35. — Az élő nyelv területisége: VEAB Veszprém. 23-7. — Statisztika: HBN. márc. 24. — Kövessük a finn modelt!: Uo. ápr. 14. — Ismét a debreceni utcanevekről: Uo. máj. 5. — A látszat csal: Uo. máj. 23. — Politika és kereszt-rejtvény: Uo. jún. 23. — Dunántúl, Tiszántúl: Uo. júl. 7. — Éledelem: Uo. szept. 8. — C) SZABÓ T. ATTILA, Nyelv és település (válogatott tanulmányok, cikkek VIII. Európa Kiadó. Bp.): Új Erdélyi Múzeum (Budapest) 1:227-8. — LAKATOS DEMETER, Csángó strófák, válogatott versek: Uo. 233-4.

1991. B) P. S. Pallas soknyelvű szótárának magyar adatai: MNy. 87: 499-509. — Adalékok néhány igekötő történetéhez. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára (szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ) 316-20. — Aki: FUD. 2:63-5. — A magyar és a külföldi finnugor nyelvészek kapcsolata századunkban. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Akadémiai Kiadó. Bp. (Szerk.: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ) 325-8. — Véletlenek sora. In: A nyelvészetről egyes szám első személyben. MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp. (Szerk.: SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE és KONTRA MIKLÓS) 107-12. — Tudott-e Liszt Ferenc magyarul? HBN. febr. 23. — *Eszterházy vagy Eszterházy?* Uo. márc. 9. — Demonstrációval protestáltak: Uo. márc. 15. — Felügyelik... Uo. jún. 10. — Jupiáj, bíbiszi: Uo. jún. 21. — Megtévesztő vezetéknevek: Uo. júl. 15. — Vazsi tájszólás és szögedi papucs: Magyar Nemzet júl. 27. — Sti-

lisztikai ficamok: HBN. aug. 2. — *Státus* vagy *státusz*? Uo. aug. 9. — Köznyelv és nyelvjárások: Uo. aug. 17. — Új szokásunk: a szótárnyelv: Uo. nov. 15. — Nyelvekről, nyelvcsaládokról: Uo. nov. 23. — A Baltikum népeiről és nyelveiről — hozzászólásként. Uo. nov. 26. — Mária (K.B. = Kálmán Béla): MNy. 87:211. — C) Komárom megye földrajzi nevei. (Szerk.: GERSTNER KÁROLY, HEGEDŰS ANDRÁS stb. Bp.): Névtani Értesítő 13:123-5. — DÉCSY GYULA, The Uralic Protolanguage. *Eurologua*. Bloomington, Indiana. 1990.: FUD. 2:199-202. — DÉCSY GYULA, A Select Catalog of Language Universals. *Eurologua*. Bloomington, Indiana. 1987.: MNy. 87:96-9. — Szabó József, Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek. Szeged, 1990.: MNy. 87:378-81.

1992. B) Nordwogulische Postpositionen. In: Rédei-Eml. 245-50. — Nehéz-e a magyar? *Magyar Nemzet* febr. 22. — C) DÉCSY GYULA (szerk.) Statistical Report on the Languages of the World as of 1985. *Eurologua*. Bloomington, Indiana. Part I-II. 1986. III-V. 1988.: MNy. 88:112-5. — PERTTI VIRTARANTA, Tverin karjalaisista nimistä. Helsinki, 1992.: *Nyr.* 116:338-9. — DOMOKOS PÉTER, Szki-tiától Lappóniáig. Akad. Kiadó. Bp., 1990.: MNyj. 30:173-8.

KISS ANTAL

A helynevek szerkezeti elemzése

1. A helynevekhez — úgy is mint a tulajdonnévi kategória alosztályához vagy még általánosabban a névproblémához — több tudománynak is van, lehet köze. Ez abból adódik, hogy a név nyelvi jelenség, s a nyelv mint az emberi nem egyik jellegzetes specifikuma, sokféle vizsgálódás tárgya lehet. A filozófia, a logika, a pszichológia, a szociológia, a nyelvtudomány — miközben a tulajdonnévre, mint a nyelv egy részletére irányítja figyelmét — mindig saját nézőpontját, fogalmi rendszerét használja föl. A különböző megközelítések lehetősége, az ily módon kapott eredmények összesítésének igénye a nevek, a helynevek kutatásában az utóbbi időben a komplex elemzési törekvések megerősödésében is kifejeződött.

E komplex vizsgálódások mellett jogosnak bizonyultak ugyanakkor az olyan típusú elemzések is, amelyek kizárólag a nyelvtudomány elveit, módszereit használták föl a helynevek leírásában, rendszerének bemutatásában. A helynévkutatók bizonyították, hogy egyetlen tudományszak gazdag eszköztárának, összetett elemzési lehetőségeinek alkalmazásával a toponimákról mint nyelvi jelekről is sokféle mondanivalója lehet a tudománynak. A szűk keresztmetszetű vizsgálat — mélyreható jellege révén — éppúgy gazdagíthatja ismereteinket, mint a széles összefüggésekben való láttatás módszere.

A helynevek elemzésében a nyelvészet is sokféle lehetőséget ismer. A különböző megközelítések révén a toponimák számtalan sajátossága tisztázódott ugyan, de ezzel együtt kialakult a névkutatásban egyfajta szemléleti kevertség, fogalmi heterogenitás is. A lehetséges vizsgálati szinteket a helynevek — éppúgy, mint bármely más nyelvi elemkészlet — bemutatásában világosan el kell különíteni, s az alkalmazott fogalmi háló sarkpontjait azon belül kell kijelölni. Ily módon beszélhetünk a helynevek szerkezeti (leíró) elemzéséről, keletkezéstörténeti tárgyalásáról, jelentéstani, névstiliztikai, névszociológiai stb. szempontú feldolgozásáról. A szerkezeti, történeti, stiláris, jelentésbeli és más jegyek persze

minden nevet komplex módon, egyszerre, egy időben jellemeznek. A tudományos vizsgálatnak azonban éppen amiatt kell viszonylag elszigetelten elemeznie az egyes sajátosságokat, hogy ezeket egymással szembesítve, egymásra vonatkoztatva, kölcsönhatásukban, valódi kapcsolatrendszerük kereteiben mutathassuk be. A helyneveket jellemző fenti jegyek között természetesen nem állíthatunk föl hierarchiát, s a kutatás céljaitól függően bármelyik szempont érvényesítése egyaránt fontos lehet.

Az alábbiakban a helynevek szerkezeti elemzésének egy lehetséges formáját mutatom be. E vizsgálati szint kitüntetett szerepe abból adódik, hogy a neveket nyelvi jelként értelmezem, s a nyelvi jelek interpretálásában hagyományosan középponti helyzetűnek számít a leíró-konstrukcionális elemzés: ezen nemcsak formális, hanem funkcionális analízist is értek. A hazai névrendszertani kutatások is e téren érték el a legjelentősebb eredményeket. Az itt felmutatható következtetések megbízható alapként és jól felhasználható vonatkoztatási rendszerként szolgálhatnak más területek (például a névstiliztika, a névszociológia) kutatásai, eredményei számára is. Ha a helynevekben megtestesülő nyelvi szabályokat s a mögöttük lévő gondolkodásbeli kategóriákat földerítjük és leírjuk, akkor ezzel keletkezésük mozgatórugóit is be tudjuk mutatni: a mindenkori névrendszerek ugyanis meghatározzák az újonnan születő elemek jellegét, a régiéik változásait. A nevek funkcionálása, a névrendszer működése, másrészt pedig a helynevek keletkezése — azaz a szinkrón leírás és a történeti elemzés — ily módon szerves egységet alkothat egy tágabb leírási modellben. Egy megfelelően kialakított szinkrón leírás kategóriáira biztosan támaszkodhatunk a történeti vizsgálatokban is.

A helynevek szerkezeti elemzését RUDOLF ŠRÁMEK elméleti kutatásai nyomán (Zum Begriff "Modell" und "System" in der Toponomastik: *Onoma* 1972/73: 55-75) funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempontból végezhetjük el.

2. Funkcionális-szemantikai elemzés

2.1. A funkcionális-szemantikai elemzésben a névadásnak abból a jellegzetességéből indulhatunk ki, hogy minden névadási aktus szemantikailag tudatos. Ebből a szempontból abszolút motiválatlan név nincs (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 24-6). A természetes névadásban túlnyomórészt a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki, a mesterséges névadásban viszont jóval több olyan megnevezés keletkezik, amelynek létrejöttében inkább csak a használatos névmodellekhez való alkalmazkodás igénye játszik szerepet. Keletkezésekor minden név leíró jellegű,

a névadás alapjául szolgáló motívumok, szemantikai kategóriák közvetlen vagy közvetett formában megjelennek benne.

A funkcionális-szemantikai elemzés azoknak a kategóriáknak a számbavételét jelenti, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhatnak. Ezek valójában nem nyelvi osztályok, hanem az emberi gondolkodás ismeretelméleti kategóriái, amelyekben a denotátumoknak a megismerés folyamán felismert, s nevükben is tükrözött sajátosságai fejeződnek ki. Ebből adódóan az egyes nyelvekre csak abban az értelemben lehetnek jellemzők, hogy a viszonylag nagyszámú elnevezési lehetőség közül egy adott korban, meghatározott nyelvet beszélő emberek melyeket használnak föl gyakrabban, melyeket kevésbé, esetleg egyáltalán nem. A denotátumok vizuális és lokális jellemzői, funkciója, esetleges birtoklása stb. minden nyelv helynévrendszerében kifejeződő sajátosságok. A funkcionális-szemantikai kategóriák változása az embernek a környezetével kialakított viszonyával van összefüggésben. Társadalmi tevékenysége során az ember egyre intenzívebben átalakítja az őt körülvevő világot. Ennek során egyre összetettebb kapcsolatrendszer épül ki a megnevező és megnevezésének tárgyai között, így a névadásban felhasználható újabb jegyek a funkcionális-szemantikai kategóriák specifikizálódását idézhetik elő. A megismerés természetéből adódik, hogy ezek a változások igen lassúak. Habár az ember alkotásaiként — történeti távlatban gondolkodva — új helynévviselő denotátumfajták jelennek meg, a legősibb szemlélet, a méret, forma, szín stb. kifejezését ezek névformáiban is megtaláljuk.

2.2. Az egyes helynevek szerkezeti elemzésében alapvető szerepet kell biztosítanunk a névadó motívumok szemantikai és nyelvi azonosításának. A *Kőrís-domb* névszerkezete azt fejezi ki denotátumáról, hogy az egy 'kőrísfákkal benőtt kisebb kiemelkedés', a *Kőrís-dombi út-é* pedig azt, hogy 'a Kőrís-dombra vezető út' vagy másképp: 'út, amely a Kőrís-dombra vezet'. A denotátum sajátosságainak a kifejeződése nem feltétlenül és közvetlenül kötődik a névben meglévő minden egyes lexémákhoz, hanem — mint második példánk is mutatja — összetettebb nyelvi jelenségekhez is kapcsolódhat.

A név funkcionális szerkezeti elemzésének alapfogalma a *n é v r é s z*. Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez. A helynevek szerkezetileg egy- vagy kétrészesek lehetnek. A névrészek funkcióit s a kétrészes nevek szerkezeti részeit a későbbiekben tekintjük át.

A funkcionális-szemantikai elemzés során a névben található nyelvi elemeket a helynév jelentésének magvát adó denotatív jelen-

téshez való viszonyukban vizsgáljuk. A névrész ilyen értelemben vett viszonyfogalom-jellegéből adódik, hogy formálisan azonos nyelvi elemsor különböző nevekben nem feltétlenül azonos értékű névrészként funkcionál. A *Sáros-patak* víznévben két névrész különíthető el, mivel funkcionális szerkezete 'olyan folyóvíz (1), amelynek sáros a vize (2)' formában írható le. A *Sárospatak* városnév ezzel szemben egyrészes, mivel a névadáskor csupán egyetlen szemantikai jegy fejeződött ki a névben: az, hogy a település 'egy bizonyos vízfolyás mellett fekszik'. E névben alakilag tehát nem jelenik meg a denotátum osztályba tartozása.

Mindez azt mutatja, hogy a funkcionális-szemantikai elemzésnek a helynévfajták szerinti különbségekre érzékenynek kell lennie. Ezért a névszerkezeti analízis előfeltételeként a helynévfajták a denotátumosztályok differenciáltságát tükrözőtető kategorizálását kell elvégeznünk. A pontosabb fogalmi osztályba tartozás (azaz az általános jelentéssík) ismerete nélkül nem végezhető el az egyes helynevek szerkezeti elemzése.

A névrészek névelemekből állhatnak: ezek közé a névbe tartozó lexémákat és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémákat sorolom. A névelemek a névrészek belső felépítésében és egymáshoz való viszonyuk kifejezésében játszanak szerepet. Bemutatásuk a névelemzés lexikális-morfológiai szintjén történhet meg.

2.3. Ahhoz, hogy a nevek szerkezeti elemzését egységes fogalmi készlettel végezhessük el, a továbbiakban a névrészfunkciók taxonomikus, rendszeres számbavételére kell sort keríteni. Hazai névtipológiáinkat, a névélettani, névlélektani szempontú dolgozatokat áttanulmányozva a bőség zavarával küzdünk, mivel ezek a névadásban szerepet játszó igen sokféle névadó motívumot hoztak már felszínre. A szakirodalom pontos bemutatásától ezúttal eltekintek, hiszen legtöbbször általánosan elterjedt, gyakran használt kategóriákról van szó (pl. méret, helyzet, birtoklás stb. kifejezése). Forrásokra csak a különleges vagy eltérő megítélésű esetekben hivatkozom. Nagyobb gondot jelent a névrész-funkciók rendszerbe állítása, mivel e téren — az eltérő megközelítések, a szempontkeveredés miatt — kevésbé használhatók a szakirodalmi források.

A névrészek funkciói, a helynévadásban szerepet játszó funkcionális-szemantikai modellek — mint láttuk — nem kizárólag az egyes nyelvekre jellemző, azaz nem nyelvspecifikus kategóriák, hanem alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze. Ezért változásuk is igen lassú, sőt ŠRAMEK szerint a történeti fejlődés során rendszerint nem keletkeznek új alapmodellek, csak mindig aktualizált, szemantikailag specifikált

variánsok formájában fordulnak elő (i. m. 72). KIVINIEMI nyelvi univerzálénak mondja a névadói motívumok szemantikai osztályait (Perustietoa paikannimistä. Helsinki, 1990. 163). Az orosz nyelvű szakirodalom is használja az onomasztikai univerzálé fogalmát (vö. A. B. Суперанская, Общая теория имени собственного. Москва, 1973. 327; Н. В. Подольская, Словарь ономастической терминологии. Москва, 1988. 93). Ilyen értelemben osztályozásunkban nemcsak a hazai kutatások ide vonatkozó eredményeit használhatjuk fel.

A névrészfunkciók rendszerének felvázolásában gyakorlati szempontokat is figyelembe kell vennünk. Ha az itt használt osztályokat nagyszámú helynév elemzésében kívánjuk alkalmazni, akkor kereteiket úgy kell felvázolnunk, hogy a kategóriák kellően átfogók, szélesek legyenek, be tudják fogadni a legváltozatosabb névtípusokat is. Ez a meggondolás arra indíthat bennünket, hogy a névrészfunkciók leírását ne aprózzuk el túlzottan. ŠRÁMEK fent idézett munkájában az alábbi négy logikai-szemantikai kategória — az ő terminusával: kiindulási helyzetmodell (Ausgangstellungmodell) — használatát javasolja: 1. *Hol? Honnan?* 2. *Ki? Mi?* 3. *Milyen? Melyik?* 4. *Kinek a ...? Kihez tartozó?* Szerinte a névadó minden további viszonyhelyzete, a megnevezendő valósághoz való minden más viszonya csak e négy alapkategória variánsa (i. m. 64).

Az orosz nyelvű névtani irodalomban is felbukkan egyes kutatóknál a Šrámekéra sok vonásában emlékeztető rendszer. Eszerint a helynevekben alapvetően a fajta, valamilyen minőségi jegy, más helyhez, ill. valamely személyhez való viszony megnevezése figyelhető meg (Теория и методика ономастических исследований. Ред. А. П. Непокупный. Москва, 1986. 75–6).

Valóban, a természetes névadás jórészt a fenti lokális (1. *Hol?*), szubsztancionális (2. *Ki?*), kvalitatív (3. *Milyen?*) és possesszionális (4. *Kinek a...?*) kategóriákat használja fel. A konkrét névelemzésben azonban inkább ezek specifikus megvalósulásait kell figyelembe vennünk, mivel féltő, hogy a különböző névrendszerek összevetése nem ad eléggé markáns, jellegzetes eredményeket akkor, ha leírásunk fogalmi készlete nem kellően tagolt és összetett.

A finn névkutatók által használt leírási modell ennél jóval részletesezbb, amit persze az is magyaráz, hogy nem tisztán elméleti indíttatásból jött létre, hanem segítségével EERO KIVINIEMI mintegy egymillió helynevet fel is dolgozott (i. m. 9). Az 5–6 fő osztályon belül 15–20 alkategória biztosítja a pontosabb besorolást.

A finn névtani irodalom hívta fel a figyelmemet egy olyan funkcióra, amely sem a magyar munkákban, sem ŠRÁMEKNél nem szerepel. Vannak olyan névrészek, amelyek a névadáskor egyszerűen csak megnevező szerepben állnak. A *Nyolcas* nevű dűlő két részét *Alsó-*

és *Felső-Nyolcas*-nak hívják. Ezek funkcionális szerkezete 'a Nyolcas nevű dűlő (1) déli, ill. északi része (2)' formában írható le, a névben tehát az utótag szerepe a megnevezés. A későbbiekben látni fogjuk, hogy meglehetősen gyakori névrészfunkcióról van szó, így önálló kategóriaként való felvétele mindenképpen indokolt.

A finn névtanósok viszont éppen csak utalásszerűen veszik fel a mesterséges névadás által kedvelt formákat rendszerükbe. Bár a mesterséges és a természetes névadást alapvetően névszociológiai kategóriának tarthatjuk, mégis ezeknek nyelvi összefüggései, szerkezeti vonzatai is vannak. Az ilyen vagy olyan módon létrehozott név nyelvi jelként mindenképpen alávethető a funkcionális-szerkezeti elemzésnek, hiszen még a szélsőséges példaként felhozható nagyvárosi utcanevek névrészei is rendelkeznek szemantikai funkcióval, valamiféle sajátos motivációval. (A rendszer kategóriáinak ismertetése után a kritikus pontok tárgyalására még visszatérek.)

A helynevek névrészeinek funkcióit az alábbi keretben kísérelhetjük meg bemutatni. (A funkció egyrészes névben, valamint kétrészes név elő- vagy utótagjában egyaránt kifejeződhet. A névrész

1. megjelöli a h e l y f a j t á j á t
(Bakony/ér, Kis/hegy, Séd)
2. m e g n e v e z i magát a h e l y e t
(Homok/döbrés, Alsó/kenderszer, Fehér/körös)
3. kifejezi a hely valamely s a j á t o s s á g á t
 - 3.1. a h e l y t u l a j d o n s á g a
 - 3.1.1. mérete (Nagy/domb, Öreg/utca, Kis/malom)
 - 3.1.2. alakja (Görbe/ér, Rövid/dűlő, Gatyáület'dűlő')
 - 3.1.3. anyaga (Homok/dűlő, Homokos, Köves/patak)
 - 3.1.4. színe (Vörös/föld, Fekete/körös, Feketék)
 - 3.1.5. kora (Új/sor, Ó/temető, Ócska/túr)
 - 3.1.6. funkciója, működése (Legelő/dűlő, Legelő/kalapács, Itató/kút)
 - 3.1.7. egyéb tulajdonsága
 - állapota (Rossz/híd)
 - éghajlati jellemzője (Meleg/mál)
 - vizének íze (Sós/kút)
 - szaga (Büdös/kút)
 - folyása (Sebes/séd)
 - hangja (Zörgő/ér)
 - 3.2. a h e l y v i s z o n y a valamely k ü l s ő d o l o g h o z, körülményhez
 - 3.2.1. az ott levő növényzet (Hárs/hegy, Kender/szer, Fodormentás)
 - 3.2.2. az ott levő állatvilág (Úrge/domb, Rókás/dűlő, Nyulas)

- 3.2.3. az ott levő építmény vagy annak része (*Temp-
lom/domb, Kórház/utca, Zöldfa/utca* < az ott
lévő kocsmá cégéréről)
- 3.2.4. birtoklás ~ birtokos; használat ~ használó
(*Barta/tag, Palié, Kántor/föld*)
- 3.2.5. az ott lakó ember(ek) (*Kanász/köz, Pári/sarok,
Ferencváros* 'Ferenc nevűek lakta falurész')
- 3.2.6. a hely eredete, kialakulása (*Irtás/kert,
Égett/erdő, Gál/kereszt* 'Gál nevű állítottatta')
- 3.2.7. a hellyel kapcsolatos esemény (*Peres/föld,
Pálhalála, Rókarántó*)
- 3.3. a hely valamely más helyhez való vi-
szonya
- 3.3.1. a hely valaminek a része (*Hegy/hát, Szikla/
fok, Gencs/oldal*)
- 3.3.2. a hely pontos elhelyezkedése a környezetében
- víz mellett vagy közelében (*Sédi/dűlő*)
- térszíni forma mellett, közelében vagy rajta
(*Bótakői/dűlő*)
- tájrész mellett, közelében vagy rajta (*Kala-
pács/döbrés*'a Döbrés Kalapács melletti része')
- lakott terület közelében, mellett vagy rajta
(*Falu/alja*)
- építmény mellett vagy közelében (*Akol/melléke*)
- 3.3.3. irány megjelölése (*Esztári/út, Szőlő/út, Ül-
lői/út*)
- 3.3.4. a hely viszonyított helyzete (*Alsó/rét, Észa-
ki/ sor, Negyedik/tábla*)
4. a funkció nem áll kapcsolatban a deno-
tátummal
- 4.1. emlékeztető funkció (*Rákóczi/utca, Március
15./tér, Hargita* 'villa')
- 4.2. konvencionális funkció (*Fecske/utca,
Ibolya/utca, Kopja/utca*)

Egy gyakorlati szempontú kategorizálás osztályai közé természetesen mindig fel kell vennünk olyanokat is, amelyek valójában nem léteznek, hiszen egy-egy névben konkrétan ezek a funkciók keletkezésükkor nem fejeződhetnek ki. Ilyen a

5. többféle képpen elemezhető és a

6. kategorizálhatatlan nevek

csoportja. A *Farkas/oldal* első névrészének funkcióját — ha nincs konkrét tudomásunk a névadási szituációról — többféle névadási motívumhoz is köthetjük: kifejezheti, hogy a hegyoldalon sok farkas él(t), így a 3.2.2. (a hely jellemző állatvilága) alatti funk-

ció jelenik meg benne; de utalhat arra is, hogy a farkas azon a helyen széttépett egy tehenet, s ebben az esetben eseményt fejez ki (3.2.7.). Elképzelhető persze, hogy az előtag személynév, amely a hely birtokosát jelöli (3.2.4.), de ilyen formában jelölhet akár eseményt is (3.2.7.): Farkas nevű emberrel történt valami azon a helyen sőt a növényzetre is emlékeztethet (3.2.1.): farkasalma nőtt valamikor a területen. A Sós/tag első névrészének funkciója lehet tulajdonság kifejezése (3.1.7.), de lehet a birtokosát jelölő névrész (3.2.4.), vagy utalhat arra, hogy a földterület a Sós-kút mellett van (3.3.2.) stb. A névadáskor a fentiek közül valamelyik funkció (vagy esetleg ezeken kívüli egyéb viszony) persze aktualizáltan jelent meg a névben, ennek kiderítésére azonban gyakran nincs módunk. Információhiányunk miatt valószínű, hogy névtáraink adatainak feldolgozása után e kategória meglehetősen népes lesz.

Az olyan típusú nevekkel, mint amilyen a *Szakállszáritó*, *Tök-hajigáló*, *Hordótörő*, *Pinaperkelő* még nehezebb a dolgunk. Lexikális elemeiket azonosítani tudjuk, funkcionális szerkezetük mégsem világos számunkra, mivel a bennük kifejeződő névfunkciót nem tudjuk a névadási szituációhoz kapcsolni, nem értjük az elnevezések motívumait. Ezeket kategorizálhatatlan neveknek tarthatjuk.

Hasonlóan problematikus az "egyéb" kategóriák felvétele is. Paradox módon ezekre éppen azért van szükségünk, hogy az összefoglaló kategóriákat belső tagoltságukban is bemutathassuk. Rendszerezésemben ilyen "egyéb" kategóriát csak a tulajdonság kifejezésén belül különítettem el (3.1.7.) — néhány, akár önállóan is megálló — altípus feltüntetésével. Meglehet azonban, indokolt a beiktatása a 3.2., a 3.3. és a 4. összefoglaló osztályok alcsoportjai közé is. Bizonyos névrészfunkciók gyakoriságáról, önálló típusként való fölvételének szükségességéről nem egy esetben csak akkor győződhetünk meg, ha monografikus feldolgozásukat elvégezzük. Példaként JUHÁSZ DEZSŐNEK az onomatopoeitikus helynevekről írott, folytatást is ígérő tanulmányát említhetjük (MNYTK. 183. sz. 116–9).

Az alábbiakban az egyes névrészfunkciókhoz elhelyezési rendjüknek megfelelő sorrendben fűzök további megjegyzéseket.

A hely fajtájának megjelölésére bármilyen, általánosabb vagy speciális jelentésű közszót felhasználhatunk. Ezeket gyűjtőnévvel *földrajzi köznév*-nek szokás nevezni. J. SOLTÉSZ a *determinatívum* terminus használatát javasolja emellé (i. m. 112). INCZEFI a névadásban megnyilvánuló ökonómiát látja abban, hogy a helynevekben a szókincsnek egy igen szűk köre jelenik meg csupán nagyobb megterheléssel (MNY. LXII, 74). Ez a megállapítás igaz is egy-egy kisebb település névkincsére vonatkozóan: gyakran a földrajzi köznevek néhány tucatnyi eleme vesz részt a névalkotásban, s ezek is igen szélsőséges arányokkal lehetnek képviselve. Nem igaz azonban a

névrendszer, a nyelvi szisztéma egészére, hiszen a magyar nyelvben több ezer 'hely' jelentésű szóból válogathatnak a névadók, amikor a hely fajtáját tüzetesebben meg kívánják jelölni. Ez a gazdagság is igazolja KIVINIEMINEK azt a megállapítását, hogy a helyeket osztályozó szavak bármely nyelv központi szókészletéhez tartoznak, mivel a mindennapi környezetről beszélve közszőként és nevekben egyaránt gyakran használjuk ezeket (i. m. 44).

Úgy gondolom, hogy J. SOLTÉSZNAK a MMNyR. egy kitételéhez (II, 275) hasonló megállapítása, amely szerint a *Rákóczi út* típusú nevekben "a fő tartalmi mozzanatot a tulajdonnévi elem, tehát a jelző hordozza; a jelzett szó, amely a fogalmi kategóriát nevezi meg, alig több formánsnál" (i. m. 10-1), csak bizonyos megközelítésben lehet igaz. A helynévrészek funkcionális értéke ugyanis összefüggést mutat a tulajdonnév információtartalmának viszonylagos voltával. Ha ugyanis a többi utcanévvel azonos asszociatív sorba állítva halljuk, látjuk, értékeljük példáját, akkor a *Thököly*, *Üllői*, *Andrássy* úthoz való viszonyában valóban a *Rákóczi* névrész funkcionális értéke nő meg. Ha azonban azt kell eldöntenünk a kommunikáció során, hogy valaki a *Rákóczi út*-ra, a *Rákóczi mozi*-ba, a *Rákóczi söröző*-be vagy a *Rákóczi tér*-re megy-e éppen, akkor máris fontosabbá válik a földrajzi köznévi szerepe. Ha pedig a névnek az egész helynévrendszerbeli funkcionálását nézzük (*Rákóczi út* — *Hosszú-dűlő*), akkor legalábbis azonos mértékben fontos információ — más oldalról nézve: funkció — kifejezője mindkét névrész. A hely fajtáját kifejező névrészfunkció belső összetettségét a különböző helyfajták szerinti névelemzéssel érzékeltethetjük, ezért külön alkategóriák felvételére valójában nincs is szükségünk.

Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást. A *Kenderszer* helynév (denotatív) jelentése eszerint egy adott településen: 'a határ X része', funkcionális-szemantikai szerkezete pedig: 'olyan szántóterület (1), ahol kendert termelnek/tek (2)'. Ha ennek két része a *Belső*- és *Külső*-*Kenderszer* megnevezést kapja, akkor e nevekben természetesen a helynév egésze névként kap jelzői szerepű bővítményt. Ez kifejeződik funkcionális szerkezetükben is: 'a *Kenderszer* nevű terület (1) faluhoz közelebbi/falutól távolabbi része (2)'. E tekintetben nem meghatározó jegy, hogy a megnevező funkciójú névrész önálló névként etimológiailag azonosítható-e a nyelvtudat számára, motivációja ismert vagy nem, egy vagy több lexémából áll-e: a *Homok/döbrés*, *Alsó/nyolcas*, *Belső/kenderszer* adott névrészeinek funkcionális azonosságát mindez nem érinti. A több szóból álló helyneveket a nyelvtudat éppúgy legfeljebb két részre tagolja, mint a hasonló közszókat (*tűzoltó/parancsnok*,

tűzoltóparancsnok/helyettes). A további altagolás az összetételi tag — a helynevek esetében névrész — belügye. Hasonlóan értékelhető megállapításokat tesz ZELLIGER a korai ómagyar helynevek grammatikai szerkezetének vizsgálata kapcsán: "a kettőnél több szóelem kapcsolatából álló összetett földrajzi nevek legtöbbször az elemek egy része olyan szoros kapcsolatban van egymással, hogy a nyelvi tudat számára csaknem az egyszerű szó (értelmezésében: egy névrész — H. I.) képzetét keltik" (A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. Főszerk.: BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. 550).

Megnevező funkcióban szerepel a névrész az átvett (jövövény) nevekben: a *Tapolca* víznév e funkción kívül mást nem fejez ki, bár a szláv **Topolica* szemantikai szerkezete 'meleg vízű (ti. patak)' formában írható le. A megnevező szerep a helynevek szerkezeti változása nyomán is kialakulhat. A *Bogács* helynév eredeti névadói motívuma 'Bogács nevű ember tulajdona' elhomályosult, s a név mellé kiegészülés útján az azonos jelentésű *Bogács-dűlő* változat jött létre. Ennek funkcionális szerkezete: 'szántóterület (1), amelyet Bogácsnak hívnak (2)', s ugyanez a szerkezete a *Bogács-dűlő* alakváltozatnak is. A név jelentésének (denotatív jelentésének, ami azonos a *Bogács-éval*) ismerete nélkül a névszerkezetet sem elemezhetnénk helyesen, mert az alaki jegyek inkább 'a *Bogács* mellett lévő (1) szántóterület (2)' értelmezést sugallnak.

A megnevező funkciónak a rendszerbe iktatásával közvetlenül is bemutatjuk a meglévő helynevek átalakulási folyamatait s a mindenkori helynévrendszernek az új nevek létrejöttében játszott igen jelentős szerepét. Érdeemes megjegyezni, hogy erre a magyar helynévkutatók alig fordítottak figyelmet, a személynevek helynévbéli megjelenését viszont jóval részletezőbben elemezték. A finn helynévrendszer vizsgálata azt mutatja, hogy minden második helynév tartalmaz egy másik földrajzi nevet (KIVINIEMI, i. m. 18).

A hely sajátosságát kifejező névrészfunkciók szemantikailag igen sokfélék, s mint a fentiekben említettem, az "egyéb" jelentéscsoportok összefoglalása részben el is fedti ezt a sokszínűséget. Finomabb szemantikai különbségek természetesen még a homogénnek feltüntetett kategóriákon belül is vannak. A hely anyagának (3.1.3.) kifejezői közé joggal soroljuk mind a *Homok/dűlő*, mind a *Köves/patak* név előtagját, pedig a *dűlő* homokos jellege és a *patak* kövessége (ti. a *mederé*) között abban a tekintetben eltérés is megnyilvánul, hogy az egyik közvetlenebb, a másik közvetettebb összefüggés kifejezését mutatja. A méret (3.1.1.) kategóriába besorolhatjuk a *Fő/utca* típusú nevek első névrészeinek inkább fontosságot kifejező funkcióját is, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy e neveknek gyakori a *Nagy/utca* ~ *Öreg/utca* szinonimája s névpárjuk általában a *Kis/utca*. A méret és a kor (a denotátum kelet-

kezési ideje) természetesen soha nem abszolút értelemben vett fogalom, ezért fölösleges a tipológiákban gyakori "viszonylagos" nagyság, kor megjelölésük.

További altagolás más névkategóriákban is elképzelhető. Lényeges különbséget jelent például, hogy a tájrész növényzetét (3.2.1.) vadon termő vagy természetett növények alkotják-e, s hogy a birtoklás vagy a használat ténye, esetleg a birtokos, használó személye fejeződik-e ki a névben. Ez utóbbiak nehezen különíthetők el névfunkcióként, de a lexikális elemzés során jó lehetőség mutatkozik a finomabb megkülönböztetésre: e szinten nyelviileg pontosan jellemezhetők például a javadalmi birtokok (*Tanító/tag, Bika/rét*), a közösség tulajdonának (*Falu/föld*) stb. névadási formái. A hely pontos elhelyezkedését kifejező névrészek további — általam is alkalmazott — részletezése megtalálható már JUHÁSNÁL (*NytudÉrt.* 126. sz. 22-34) is. Ez az aprólékosabb megközelítés a helynévfajták, azaz a denotátumosztályok szerint kategorizálja a lokális jegyeket. Ennek értelmét nemcsak az ide sorolható nevek nagy száma adja, hanem az is, hogy az egyes alkategóriák nyelvi különbségeket is mutatnak: a helyfunkció metonimiával való kifejezése például különösen jellemző a víz, az út és az építmény melletti elhelyezkedés jelölésében.

A névrészszerop megállapítása természetesen a névadáskori helyzethez viszonyít: a *Bükk*/oldal előtagját akkor is növényzetre utaló funkciójában (3.2.1.) elemezzük, ha már közben kivágták ott az erdőt. A nyelvtudat nem feltétlenül vesz tudomást a denotátumok arculatának ilyen jellegű megváltozásáról, s ennek megfelelően nem is tükrözteti minden esetben ezeket a módosulásokat a név nyelvi arculatában: jelentésében, funkcionális és lexikális szerkezetében. A név funkcionális-szerkezeti elemzése nem más, mint a helynév nyelvi jelként való interpretálása, amelynek során természetesen figyelembe kell vennünk a jelentést is. Az analízis során azonban csupán azokra a mozzanatokra lehetünk tekintettel, amelyek a névben nyelviileg is megjelennek, kifejeződnek. Ha nem ezt tennénk, névelemzésünket kitégítanánk a nyelv határain túlra, a valóság viszonyainak elemzésére. Ez pedig közvetlenül nem a nyelvészeti kutatások feladata, sőt ily módon valójában a nyelvtudomány eszköztárával megoldhatatlan feladatot vállalnánk magunkra.

A névrészfunkciók belső elrendezettsége nagyfokú párhuzamot mutat azokkal a kategóriákkal, amelyeket MEZŐ ANDRÁS a nevek motivációs összefüggéseinek tipizálására alakított ki (*MNyj.* XVI, 55-69; majd később: *A magyar hivatalos helységnevéadás.* Bp., 1982. 203-7). A belső (intern) motiváció azoknak a neveknek a körében hat, amelyekben a kifejeződő névalkotó tulajdonságok a jel és a

jelölt viszonyának belső, lényegi összefüggéseit tükrözik. Ennek egyik változatában, az elsődleges, közvetlen motivációban "a név az egész objektum valamely lényegi tulajdonságát fejezi ki" (i. m. 204). Kategóriáim közül a közvetlen motiváció a fajtát és a hely tulajdonságát kifejező funkciókra vonatkoztatható. Ez utóbbiakat PESTI JÁNOS találóan észleleti-szemléleti névadásként említi (NytudÉrt. 70. sz. 101). MEZŐ a belső motiváció másodlagos (közvetett) megnyilvánulását nagyjából azokra az esetekre vonatkoztatja, amelyeket a 3.2. és a 3.3. pontban (a hely viszonya valamely külső dologhoz, ill. más helyhez) soroltam fel. A belső távoli motiváció pedig az emlékeztető funkciójú névrészek egy csoportjára vonatkozik. A külső (extern) motiváció során "nem az objektum és a név, hanem a név és az elnevező ember között van szorosabb kapcsolat, majd az ember másodlagos kapcsolatot teremt az objektum és a név között" (i. h.). Extern motivációjának tekinthetők tehát az általam a 4. csoportba (a funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal) sorolt névrészek nagy többsége.

E kategória belső összetettségét az emlékeztető és a konvencionális funkció elkülönítésével mutatom be. Az emlékeztető funkció többféle szókatégoriával valósulhat meg: személyneveknek, helyneveknek, eseményneveknek (pl. dátumoknak) vagy más fogalmaknak a névbe emelésével. A konvencionális funkció azt jelenti, hogy a névadási gyakorlatban kialakult hagyománya van annak, hogy milyen szemantikai mezőkből választhatunk helynevekbe emelhető szavakat. Az utcanévadásban ilyenek például a női nevek, a virágnevek, de a népnevek, törzsnevek, szerszámok, elvont fogalmak stb. nevei sem ritkák ilyen szerepben. Ezek részletezésére a lexikális elemzés szintjén nyílik mód.

A névfunkciók áttekintése igazolja KRISTÓ GYULÁNAK azt a megállapítását, hogy egy-egy földrajzi név megalkotásakor a névadó nagyon sok névadási indíték közül választhat. Az, hogy végül a rendelkezésére álló valóban számtalan elnevezési lehetőség közül melyik realizálódik a földrajzi névben, KRISTÓ szerint "nem társadalmi törvények függvénye, hanem a néplélek megnyilatkozásának terméke" (Tanulmányok 420). Ez utóbbi — kissé homályosan megfogalmazott — megjegyzését abban az értelemben fogadhatjuk el, hogy mindig az elnevező valóságviszonyai döntenek el a választást, s ebben természeti-társadalmi környezetén kívül természetesen egyéni habitusa, mentalitása, sőt a véletlenek is jelentős szerepet játszanak.

2.4. A névrészfunkciók áttekintése után kanyarodjunk vissza a helynevek funkcionális-szemantikai elemzésének kérdéséhez! Az eljárást szerkezeti vizsgálatként definiáltuk, amelynek során az egyes funkciókat kifejező névrészeket kell meghatározni a név-

ben. A helynevek funkcionális szerkezeti analízise azt mutatja, hogy a magyar helynévallomány döntően egy- és kétrészes nevek-
ből áll. E g y - és k é t r é s z e s h e l y n é v n e k a
fentiek értelmében azokat a neveket tekintem, amelyekben egy vagy
két funkcionális-szemantikai jegyet kifejező névrész különíthető
el. Kétrészes név például a *Hát/út* 'magasabban fekvő (1) dűlőút
(2)' megnevezés, de ugyanez a mellette fekvő terület nevéként már
egyrészes, mert denotátumáról csak azt mondja el, hogy az 'a Hát
út nevű dűlőút mellett van'. Egyrészes a *Zsidókalap* dombnév is,
mert egyetlen funkció fejeződik ki benne, a denotátum alakja. Két-
részes a *Kalapácsiérre/dűlő*, mert funkcionális szerkezete: 'szántó-
terület (1), amely a Kalapácsi-ér mellett van (2)'. Ismét lát-
hatjuk tehát, hogy a név funkcionális szerkezete és a benne talál-
ható lexémák száma között nincs közvetlen összefüggés. Ezt a név-
elemzési alapvetet KÁZMÉR MIKLÓS is igen világosan megfogalmazta
és alkalmazta helynévtipológiájában (Alsó-Szigetköz 6).

Egyes nevekben felvetődhet a háromrészesesség gyanúja is. Az
olyan neveket, mint a *Zugolyi/kis/nyomás* — *Zugolyi/nagy/nyomás*
funkcionálisan úgy értelmezhetjük, hogy 'a Zugolyban lévő (1) ki-
sebb/nagyobb (2) szántóterület (3)'. Hasonlóan elemezhetők a *Bogá-
csi/alsó/rét*-féle helynevek: 'a Bogácsban lévő (1) mélyebb fekvésű
(2) kaszáló (3)', míg az *Alsó/bogácsirét* típusú nevek kétrészesek:
'a Bogács-rétnek a (1) mélyebben fekvő része (2)'. J. SOLTÉSZ KA-
TALIN hívta fel a figyelmemet e nevek olyan elemzési lehetőségére,
hogy bennük a bővítményrész az alaprész elemei közé ékelődik, azaz
valójában ezek is felfoghatók kétrészesnek. Az efféle nevekre
olyan kevés példát ismerek, hogy azok alapján a típus jellegzetes-
ségeiről nehéz volna véleményt formálni. A jelenséget a finn név-
tan sem tárgyalja egyöntetűen. KIVINIEMI a helynévszerkezetről
írott könyvében csak egy- és kétrészes neveket említ (Paikannimien
rakennetyypeistä. Helsinki, 1975. 17-20), az általa szerkesztett
terminológiai szótár viszont tartalmazza a háromrészes neveket is
(lásd: KIVINIEMI, E.—PITKÄNEN, R.—ZILLIACUS, K., *Nimistöntutki-
muksen terminologia*. Helsinki, 1974. *kolmiosainen* címszavát).

Az egy- és kétrészes helyneveket nevezhetnénk a közszói
nyelvtan mintájára egyszerű és összetett helyneveknek is, de a
szakirodalomban használatos egyéb terminusok is szóba jöhetné-
nek. Ettől elsősorban az tart vissza, hogy "a >>többelemű<< és a
>>többszörös<< vagy >>összetett tulajdonnév<< kifejezéseket a magyar
szakirodalom is vegyesen használja" (J. SOLTÉSZ, i. m. 14-5),
ki-ki saját szemléletének, alapállásának megfelelően. A terminoló-
giai poliszémia fokozásánál talán még az új terminusok bevezetése
is jobb megoldás.

A helynevek szerkezeti elemzésével több munkájában is foglal-
kozó INCZEFI GÉZA alapvető osztályozó szempontnak azt tekinti,

hogy a vizsgált földrajzi névben szerepel-e egy másik helynév. Egyszerű földrajzi névnek azokat tartja, "amelyek kisebb önálló egysége nem lokalizálható önálló földrajzi névként a tér valamely meghatározott helyére" (Makó 22). Ezek lehetnek egytagúak (*Fok*), vagy többtagúak (*Babályhalom*). Az összetett nevek egy egyszerű földrajzi nevet és valamilyen köznévi tagot tartalmaznak (*Kövesd* : *Kövesdere*, *Kövesdfokja*). Beszél még többszörösen összetett földrajzi nevekről is, amelyek úgy keletkeztek, hogy "az összetett földrajzi név újabb (esetleg több) köznévi taggal bővül": *Nagyszardicshegy* (i. m. 23; részletezőbben: SzTFÉvk. 1962: 29-32). Egy másik dolgozatában a laza szerkezetű földrajzi neveket elemzi, a négy- és többtagú neveket sorolva ide: *Kerektóháti dűlő*, *Malomér-szegdűlő* (MNY. LXIII, 65-71). Az általam használt funkcionális szerkezeti modellben — az eltérő alapállás miatt — itt idézett példái, a *Fok* és a *Kövesd* kivételével kétrészes névként elemezhetők; pl. *Kerektóháti dűlő* 'szántóföld (1), amely a Kerektóhátnál van (2)', *Babályhalom* 'kisebb kiemelkedés (1), amely a Babály családé volt (2)'.

JUHÁSZ az INCZEFI által kimunkált kategóriákat alkalmazta a tájnevekre (NytudÉrt. 126. sz. 30-4). J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnévi osztály egészére vonatkoztatja az összetett név — többelemű név terminusokat, amelyek értelmezése szerint a szóösszetétel és a szószerkezet különbségét mutatják, s így névtani értelemben végül is szinonimák (i. m. 10-5). A névszerkezeti elemzést a névben lévő lexémák alapján végzi, mivel "a tulajdonnevek jelentékeny része nem egy szó, hanem több szóból álló szószerkezet, amely a maga egészében tölti be a tulajdonnév — azaz egy fajta főnév — funkcióját. Ezeket nevezzük többelemű tulajdonneveknek" (i. m. 10). Tipizálásukat a szerkezet grammatikai viszonyai (jelzős, viszonzós, mellérendelő stb. szerkezetek) szerint végzi el.

2.5. A helynevek funkcionális-szemantikai elemzése során természetesen nem elég azt megállapítanunk, hogy az adott név egy- vagy kétrészes-e, hanem azt is be kell mutatnunk, hogy milyen funkciók fejeződhetnek ki bennük. A kétrészes nevekben a névrészek terminológiai megjelölése is szükséges ehhez. E téren legnagyobb hagyománya az *alapelem*, *megkülönböztető elem* terminusoknak van, amelyeket KÁZMÉR használt először (Alsó-Szigetköz 6). Alapelemeknek nevezi "azokat a földrajzi neveket, amelyeket az elnevező közösség elsődlegesen használt fel tájékozódási igényeinek kielégítésére, tehát amelyek önmagukban, más determináns nélkül is alkalmasak földrajzinévi funkció betöltésére (*Folyó*, *Legelő*, *Tag*, *Zsírdókalap* stb.)" (i. h.). Ide sorolja a jövevényneveket is. KÁZMÉR alapelem fogalma egyrészt keletkezéstörténeti (névátvételek), másrészt lexikológiai (földrajzi köznevek) kategória, de mindenképpen

ott van mögötte a név születésének mozzanata is. A megkülönböztető elemek vagy a földrajzi köznevekhez vagy a már meglévő helynevekhez kapcsolódhatnak. Mivel az alap- és a megkülönböztető elemek nála nem az egyes konkrét nevek szerkezetének meghatározott részei, hanem inkább a névrendszer elemkészletének egy-egy rétege, kénytelen beiktatni a kettős funkciójú elemek csoportját, amelyek hol alapelemként, hol megkülönböztető elemként szerepelnek. Ezzel szemben azonban azt tapasztaljuk, hogy egyrészt mindig el lehet dönteni, mi az adott névrész funkciója az egyes nevekben, másrészt — mint az egyrészes nevekben is látni fogjuk —, nemcsak az általa ide sorolt *-s* képzős szavak, hanem szinte minden névfunkciót kifejező névrész állhat olyan szerepben is, amely rá elsődlegesen nem jellemző: *Tó/rét* 'tó mellett levő (1) rét (2)', *Belső/hosszú* 'a Hosszú nevű területnek a (1) faluhoz közelebbi része (2)'.

INCZEFI némi terminusmódosítással (*alapelem* — *meghatározó elem*) átveszi KÁZMÉR fogalmait, fontos változás azonban nála, hogy a két névrész egymásra vonatkozását hangsúlyozza. Rendszerezését úgy építi fel, hogy abban "az alapelem mint az azonosító funkció legfőbb hordozója alkotja a tipológia fő kategóriáit, a meghatározó elem pedig ezen belül alcsoportot eredményez" (Makó 73). Következetes osztályozást azonban az alapul vett fogalmak bizonytalan definiálása miatt nem tud megvalósítani.

Az alapelem — megkülönböztető (meghatározó) elem terminusok beiktatása terminológiámba több szempontból is problematikusnak tűnik. Mint korábban részletesebben kifejtettem, az elem fogalmát a lexikális elemzés szintjére utalom, a funkcionális névszerkezeti elemzésben pedig *n é v r é s z e k e t* különíték el. Másrészt az is visszatart a terminus használatától, hogy az alapelemhez túlzottan kötődik az az elgondolás, hogy "ez a név jelölő funkciójának legfőbb hordozója" (INCZEFI: i. h.), amelyet a másik névrész pontosabban egyedít. Felfogásom szerint a név egyedítő—denotatív szerepe a névegész funkciója, s nem kötődik a helynév egyes szerkezeti egységeihez.

A kétrészes név részei mindig valamilyen szintagmatikus szerkezet tagjaival azonosíthatók. Ezért elképzelhetőnek tartom a determináns — determinatívum fogalmak használatát, de magyar megfelelőjüket: *b ő v í t m é n y r é s z* — *a l a p r é s z* még alkalmasabbnak gondolom a névrészek megjelölésére. A névrészeket nem lehet oly módon definiálni, hogy hozzájuk rendeljük a lehetséges funkciókat, hiszen e téren — mint látni fogjuk — nincsenek kizárólagos megfeleléseik. A bővítményrész és az alaprész abban az értelemben viszonyfogalom tehát, hogy az egyes névrészeket csakis valamely adott névben, az egymással való kapcsolatuk alapján lehet alaprésznek vagy bővítményrésznek minősíteni. Ezt a minősítést a névrészek szintagmatikai viszonyai döntik el: az alaprész mindig

főtag, a bővítményrész pedig alárendelt tag lehet. Az alaprész és a bővítményrész fogalmakkal szinonim értelemben használhatjuk a névrészek sorrendiségét hangsúlyozó előtag — utótag terminusokat (ezek JUHÁSNÁL is előfordulnak: NytudÉrt. 126. sz. 24, 33, 36).

A kétrészes nevek névszerkezeti típusainak meghatározó csoportjában az alaprész funkciója a hely fajtájának (1.) kifejezése, a bővítményrészé pedig a hely valamely sajátosságának (3.) megnevezése. Valamennyi alosztály igen gyakori, az egyes mikrotoponímiai rendszerek magvához tartozó nevekkel van képviselve. Az alábbiakban a névfunkciók kategóriáinak korábban ismertetett sorrendjében néhány példát sorolok fel: 3.1./1. Nagy/domb, Görbe/ér, Homok/dűlő, Vörös/föld, Új/sor, Itató/kút, Rossz/híd, Meleg/mál, Sós/kút, Büdös/kút, Sebes/séd, Zörgő/ér; 3.2./1. Hárs/hegy, Űrge/domb, Templom/domb, Barta/tag, Kanász/köz, Égett/erdő, Peres/föld; 3.3./1. Hegy/hát, Sédi/dűlő, Esztári/út, Alsó/rét. A nevek mindegyike szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett, az effajta névalkotás során csakis kétrészes nevek jöhetnek létre. Részletesebb, nagy területről, különböző korok névanyagán végzett vizsgálatok kellenek ahhoz, hogy ezeknek a szerkezeti típusoknak a gyakoriságát, elterjedtségét pontosan felmérjük, mégis, úgy gondolom, ilyen ismeretek híján, pusztán névrendszertani érvekre támaszkodva is megállapítható, hogy a hely valamilyen sajátosságát + hely fajtáját megjelölő funkcionális névszerkezeti modellek minden névrendszer alapvetően fontos, középponti, ősi típusai közé tartoznak. E kapcsolódási formák mintául szolgálnak a más kategóriába tartozó nevek kialakulásában, s meghatározó szerepük van a névszerkezeti változások irányainak kijelölésében is.

Ezekhez képest másodlagosak az olyan további névmodellek, mint a 4./1. Rákóczi/utca, Ibolya/utca, Fecske/utca, amelyek mesterséges jellege már önmagában is mutatja a kategória történeti és rendszertani értelemben vett szekunder jellegét. Ugyancsak jellegzetes, gyakori típus a sajátosságot kifejező és a megnevező funkciójú névrész kapcsolata (3./2.). A fajtát jelölő névrész helyett megnevező funkciójú is előfordulhat a fent példákkal illusztrált összes altípusban; másképp fogalmazva: a fajtát jelölő és a megnevező funkciójú névrészek ugyanolyan típusú bővítményszemeket vehetnek maguk mellé.

Megnevező és fajtát jelölő névrész viszont kizárólag 2./1. típusú kapcsolódással fordulhat elő együtt. Az ilyen nevek szerkezeti változás, kiegészülés útján jöhettek csak létre: Bogács/dűlő (< a Bogács névből, annak szinonimájaként). A helynevek között 1./1. szerkezeti típus nincs, bár földrajzi köznév + földrajzi köznév lexikális szerkezetű helyneveink vannak. Ezekben azonban

az előtag mindig valamilyen más funkciót fejez ki (*Hegy/hát* 'része', *Legelő/erdő* 'amire használják'). A kétrészes nevek között a fentiekől eltérő szerkezeti típusok csak igen ritkán fordulnak elő. Ilyenek a 2./3.3.2. (*Csikostó/belől a vasúton*) és a 2./2. (*Buda/pest, Kál/kápolna*).

Az egyrészes nevek elemzése jóval több nehézséget okoz, mint a kétrészeseké. Ha pusztán azt vennénk figyelembe, hogy milyen funkció fejeződik ki bennük, akkor valójában könnyű dolgunk lenne, hiszen bármely funkció megjelenhet az egyrészes nevekben is. Bonyolultabb a dolog, ha ezek kialakulását is át akarjuk tekinteni, hiszen az egyrészes nevekhez sokféle út vezet. E kialakulási lehetőségek részletezésére a helynevek szerkezeti elemzéséről szólva nincs lehetőségem; áttekintésükre egy névtörténeti fejezetben válalkozhatnánk. Egy-két fontosabb módozatot azonban a névrészfunkciókhoz kapcsolódóan is célszerű megemlíteni.

A morfematikai szerkesztés bizonyos értelemben az egy- és a kétrészes nevek közötti átmeneti jelenségeket hoz létre. Konkrét formái a képzés (zárójelben a funkciót jelölöm): *Balcsi* (2.), *Csúcsos* (3.1.2.), *Homokos* (3.1.3.), *Puskaporos* (3.1.7.), *Tocsogó* (3.1.7.), *Fodormentás* (3.2.1.), *Nyulas* (3.2.2.), *Égett* (3.2.6.), *Zálogos* (3.2.7.), a névszójelekkel történő helynévalkotás: *Laposok* (1.), *Katrok* (2.), *Hosszok* (3.1.2.), *Homokok* (3.1.3.), *Feketék* (3.1.4.), *Palié* (3.2.4.), valamint a határozóraggal: *Csárdánál* (3.3.2.) és a névutóval: *Csárda alatt* (3.3.2.) való névalkotás.

A jelentésbeli névalkotás esetei közül a hasadás mindig 1. típusú funkciót kifejező nevet hoz létre: *Séd, Ér*. A főkategória alá sorolható többi folyamat is csak egyrészes nevet eredményezhet. Metonímiával: *Köles* (3.2.1.), *Bébic* (3.3.2.), *Pongrác* (3.2.4.), *Leopold* (3.2.5.), *Péterakasztó* (3.2.7.), *Marcal* 'dülő' (3.3.2.), metaforával: *Gatyáület* (3.1.2.), *Hortobágy* 'határnév' (3.1.6.), *Amerika* 'utca' (3.2.4.), *Abesszínia* 'határnév' (3.3.4.) vagy névköltöztetéssel: *Hargita* 'villanév' (4.1.).

A szerkezeti változások közül az ellipszis mindig egyrészes nevet hoz létre, a megmaradó, kifejezett funkció az esetek túlnyomó többségében a sajátosság. Ennek minden altípusa képviselve van az elliptikus nevek között (közülük néhány példa: *Tízöles, Görbe, Cifra, Rekettye, Pityer, Pincés, Barkóczi, Pusztakerti, Hatos*). Az ellipszis következtében ritkán a fajtát jelölő névrész is megőrződhet: *Erdő* (< *Nagy/erdő*). A névalkotási folyamatoknak egy-egy névpéldával való érzékeltetése természetesen csak villanásszerűen s ráadásul elnagyoltan, homályosan utal lényegükre. Ezek tüzetes ismertetése a névszerkezeti változatok pontos elemzése szempontjából is alapvető fontosságú.

3. Lexikális-morfológiai elemzés

3.1. A helynevek szerkezeti analizésének másik lehetséges szintje a l e x i k á l i s - m o r f o l ó g i a i e l e m z é s. Ennek során a felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk a nevet, illetőleg a névrészt. Az ismeretelméleti gyökerű funkcionális kategóriák mindig konkrét nyelvi formában fejeződnek ki. A helynévrendszer bemutatása tehát annak vizsgálatát jelenti, hogy egy adott korban, területen a névadásban felhasznált funkcionális-szemantikai osztályok milyen lexikális, morfológiai, grammatikai eszközök által jelennek meg. A funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai modellek nincsenek egymással alá-fölé rendeltségi viszonyban, hanem pusztán más síkon helyezkednek el. Minden nyelvre érvényes, hogy a funkcionális kategóriák aktuális megvalósulása előtt sokféle formális lehetőség áll nyitva. Ez abból adódik, hogy a nevek lexikális-morfológiai modelljei a közszói (nem tulajdonnévi) szerkesztés szabályaihoz kötődnek. Nincs olyan sajátos helynévi szóalkotási, grammatikai szerkesztési mód, amely a közszavak körében ne volna megtalálható, azaz elvileg nincs olyan korlátozás, amely bármely közszói jelenség tulajdonnévbeli előfordulására vonatkozna (erről lásd Теория и методика 38 és SEBESTYÉN: NytudÉrt. 70.sz. 306). A mindenkor használatba vett nyelvi jelenségek köre ugyanakkor viszonylag jól körülhatárolható, s nyelvterületenként, koronként jelentős különbségeket mutathat.

3.2. A helynevek lexikális-morfológiai elemzése során tehát az egyes nevet a bennük felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk. Tipológiáink régebbi és újabb változatai is alapvetően a nevekbe foglalt szavak jelentése és az összekapcsolásukra felhasznált grammatikai eszközök szerint csoportosították helyneveinket. Oly módon, mint ahogy például INCZEFI a *Vörösnádhát* típusú nevet elemezte: szín- és növénynév + testrésznév kapcsolataként (Makó 82). De hasonló ZELLIGER felfogása is: a *Fábiánsebestyén* helynevet mellérendelő szerkezetűnek, a *Márcadó*-t pedig tárgyas alárendelést mutató földrajzi névnek tekinti (A magyar nyelv történeti nyelvtana. I, 540-1). INCZEFI önálló tanulmányokat is szentelt a helyneveket alkotó szókincs vizsgálatának (MNY. LXII, 72-9; LXIX, 465-9).

Értelmezésem szerint a fenti nevekben megjelenő szavak, illetőleg szerkesztési eljárások nem ilyen formában névalkotó szerepűek. A funkcionális elemzés névrészeket elkülönítő módszere szerint a *Vörösnád/hát* 'olyan kiemelkedés (1), ahol vörös nád nő (2)' kétrészes név, a *Fábiánsebestyén* 'a szent Fábán és Sebestyén tiszteletére épült templom körüli (1) [ti. település]' és a *Márcadó* 'méhsőrrel adózó (1) [ti. település]' viszont egy funkcionális

névrészt tartalmazó helynév. A névadás motivációjaként értelmezett funkcionális-szemantikai kategóriák különböző nyelvi eszközökkel fejeződhetnek ki. Ezek vizsgálata teheti az általános, nyelvi sajátosságokat közvetlenül nem mutató alapmodellek ábrázolását az egyes nyelvek vonatkozásában is érvényes elemzési struktúrává.

A helynevek lexikális-morfológiai elemzése a funkcionális névrészek nyelvi felépítésének analízisét jelenti. Ennek során a funkcionális szerkezet fogalmaihoz (alaprész — bővítményrész, másfelől: méret, alak, elhelyezkedés stb. kifejezése) kapcsolva mutathatjuk be a nevek lexikális-morfológiai alkatát. A két szint egymásra vonatkoztatásával a funkcionális nyelvleírás alapvető követelményének is meg tudunk felelni: a jelentés és a forma kapcsolódási lehetőségeinek bemutatása révén a nyelvi jel kettős arcúata belső összefüggésében tárul fel előttünk.

A lexikális-morfológiai elemzés tehát a nevekbe, névrészekbe foglalt szavak és a névalkotásban szerepet játszó morfémák szerinti interpretáció. A lexémák bemutatását szófaji, jelentésbeli jellemzőik megragadásával lehet elvégezni. A helynevek két elemzési szintje könnyen egymásba csúszhat, ha fogalmi rendszerünkben átfedések vannak, szemléletünkben kevertség mutatkozik. Világosan látnunk kell tehát, hogy a funkcionális elemzés névrészfunkciókat keres, a lexikális analízis pedig szójelentéseket mutat be. A *Templom/domb* bővítményrészének funkciója lokális viszony kifejezése, amely 'épület' jelentésű szóval történik. A *Barta/tag* bővítményrésze birtoklást, a *Kántor/tagé* használatot fejez ki; az első névben ezt a funkciót személynév, a másodikban foglalkozásnév tölti be. A *Kenderszeri/rét* kétrészes helynév előtagja pontos elhelyezkedésre utal; ennek lexikális kifejezője *-i* melléknévképzős helynév, amely eredetét tekintve kétrészes név. Példánkban ez a kétrészség azonban csak lexikális szinten nyilvánul meg: a *Kenderszeri/rét* bővítményrésze két lexémát és egy képzőelemet tartalmaz.

A helynév ilyen típusú szegmentumait névelemnek nevezem. Általánosabban fogalmazva: a *n é v e l e m* a helynévben található lexémák s a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) összefoglaló megnevezése. A *Séd* pataknev így természetesen egy névrészből s ugyancsak egy névelemből áll, a *Séd-i/dűlő* és a *Séd-re/dűlő* két névrészt és három névelemet tartalmaz. A *dűlő -ő* képzője a névalkotásban közvetlenül nem játszik szerepet, pusztán a névbe tartozó lexéma része; nem úgy, mint az *-i* vagy a *-re* toldalék, amely a két névrész grammatikai viszonyát fejezi ki. További néhány példa a névelemek szerinti elemzésre (a névrészeket / jellel, a lexikális névelemeket +, a névalkotó szerepű toldalékelemeket - jellel különitem el): *Nyula-s*, *Fodormentá-*

s, Nyíla-k, Nagy/domb, Külső/káposztá-s+kert, Alsó/kender+szer-i+dülő, Gátya+ület 'szántó'. Az egyes helynevek, illetőleg a névrészek a fenti értelemben lehetnek egy- vagy többeleműek. Elemzésnek ez a formája jórészt megegyezik azzal, ahogyan az egyelemű név — többelemű név terminusokat JUHÁSZ (NyttudÉrt. 126. sz. 36) és INCZEFI — ez utóbbi egytagú, többtagú névként jelölve (Makó 24-34) — értelmezte.

Ha megfelelő kategóriarendszerrel a helynevek névelemszerkezetét leírjuk, akkor kitűnő összevetési alapot kapunk egyrészt a névelemzés funkcionális kategóriáival, másrészt pedig a névkeletkezési típusokkal. Ennek során pontosabban jellemezhetővé válik például az az impresszionisztikus megállapításunk, hogy az elhelyezkedés kifejezése gyakran egy másik helynév felhasználásával történik meg: ez megvalósulhat képzőelem felhasználásával vagy anélkül; megtudhatjuk, hogy a lokális viszonyt kifejező funkcióban jellegzetesen hány lexikális elemet tartalmazó névrész szerepel, s hogy van-e jelentősége ennek a helynevek szerkezeti változásában; továbbá befolyásolja-e a metonimikus átvitel formáit a névelemszerkezet, a metaforikus névalkotásra elsősorban milyen típusú szavakat használunk föl stb. Az ilyen és az ezekhez hasonló kérdések megválaszolását teszi lehetővé a helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének elemzése. Teljes mértékben egyetérthetünk INCZEFI GÉZA megállapításával, amely szerint "neveink jobb megismerését az is segíti, ha a névalkotó lexémák jelentéscsoportjait és azok felhasználását vizsgáljuk" (MNY. LXIX, 465).

Az elemzési sík elkülönítésével valójában egy, a hagyományosnak számító funkcionális megközelítéstől eltérő, lehetséges kiindulási pontot rögzítünk a helynévelemzésben: a nyelv szóképzületének, morfológiai rendszerének — azaz általános jelképzületének — nevekben való felhasználását vizsgálhatjuk ily módon. A helynevek lexikális-morfológiai sajátosságai nemcsak nyelvenként mutatnak eltérő jegyeket, hanem egy adott nyelv különböző területeinek névadását is jellemezhetik. Ez egyrészt egy-egy területi nyelvváltozat általános dialektológiai jellegével mutat összefüggést (pl. a neveket alkotó szókinccs tekintetében), de lehetnek csak a nevekre vonatkozó különbségek kifejezői is (egy-, két-, háromelemű nevek, névrésztípusok előfordulási, kapcsolódási gyakorisága stb.). Még egyetlen névrendszeren belül is megnyilvánulhat az eltérő nyelv szerkezetek használata: ezt a szinonim helynevek lexikális-morfológiai elemzése nagyszerűen bizonyítja (pl. KASZÁS JÓZSEF: NÉ. I, 27-32; HOFFMANN: MNYj. XXIII, 11-22). A nevekben található lexémák funkcióinak bemutatása általános jelentéstani tanulságokkal is járhat (lásd pl. PESTY JÁNOS dolgozatát földrajzi neveink alsó-, felső- elemeiről [Nyr. XCIII, 229-31]).

Úgy gondolom, hogy helyneveink meglehetősen bonyolult helyesírása is pontosabban, egyértelműbben szabályozható lenne a funkcionális és a morfológiai szerkezeti típusok kapcsolatának jobb megismerése révén. Igen előremutatón fogalmazta meg ezt a kívánalmat SEBESTYÉN ÁRPÁD annak hangsúlyozásával, hogy e téren a "szabályozásnak a nevek sajátos, n é v s z e r k e z e t i sajátosságaira kell támaszkodnia" (MNyj. XXVII, 171).

3.3. A továbbiakban a lexikális elemek azon típusait kell számba vennünk, amelyek a helynevek, illetve a funkcionális névrészek felépítésében szerepet játszanak. Fontos hangsúlyoznunk: e kategóriákat aszerint kell megállapítanunk, hogy a funkcionális elemzés alapegységeihez, a névrészhez viszonyíthatók legyenek. Ezért a kétrészes nevek névrészeinek, illetve az egyrészes nevek lexikális felépítésének a lehetséges rendszerét kell az alábbiakban bemutatnunk.

A lexikális elemek tipizálása szójelentéstani szempontok szerint történhet. Mivel a jelentésnek a szavak szófaji jellegének meghatározásában fontos szerepe van, alapkategóriáink a szófaji rendszer itt figyelembe vehető osztályai lehetnek. Ezek további részletezése történhet jelentéscsoportok szerint: a helynevek alkotásában szerepet játszó jellemző szórétegek kiemelésével; néha esetleg alaktani tekintetben is elkülönülő változataik feltüntetésével. Az olyan kategóriák, mint a személynév vagy a helynév, éppen amiatt kezelendők külön, mert helynévbeli előfordulásuk igen gyakori. Feltűnően magas arányuk miatt modellünknek ezek finomabb lexikális szerkezetére is figyelemmel kell lennie. Egyes névrészek, ill. nevek alkotóelemei szószerkezetek is lehetnek. A lexikális elemzésnek ezeket is tartalmaznia kell (J. SOLTÉSZ KATALIN szép számmal közöl ilyen alak szerkezeti különlegességeket mutató neveket: NÉ. XI, 73-82). A leírás keretének, fő és alkategóriáinak megállapításában, a tömbszerűség, illetőleg a részletezés arányainak meghatározásában praktikus szempontokat is figyelembe kell vennünk. Mindez a leírási modell gyakorlati alkalmazhatóságának igen lényeges előfeltétele.

A funkcionális névrészek, illetve az egyrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezetének elemzésében az alábbi kategóriák felhasználását látom leginkább indokoltnak:

1. köznév

- 1.1. egyszerű földrajzi köznév (*Erdő/föld, Nagy/tanya*)
- 1.2. összetett földrajzi köznév (*Földvétel, Attyai/agyag-gödör*)
- 1.3. népnév (*Német/tag, Magyar/kút*)
- 1.4. foglalkozást, címet jelölő szó (*Tanító/tag, Grófé*)
- 1.5. növénynév (*Kender/szer, Szőlő/út*)

- 1.6. állatnév (*Varjú/domb, Róka/dűlő*)
- 1.7. anyagnév (*Agyag/szer, Nagy/homok*)
- 1.8. építményt jelentő szó (*Kórház/utca, Akol/melléke*)
- 1.9. egyéb köznévi (*Cipellő/rét, Szabadság/utca*)
2. helynév(i) származék)
 - 2.1. egyrészes helynév (*Alsó/bogács, Döbrés/domb*)
 - 2.2. kétrészes helynév (*Külső/kenderszer, Belső/döbrés-domb*)
 - 2.3. egyrészes képzett helynév (*Sámsoni/út, Alsó/töpleri*)
 - 2.4. kétrészes képzett helynév (*Kenderszeri/dűlő, Kis-sédi/dűlő*)
 - 2.5. helynév eleme(i) (*Csorgó/hát < Csorgóér/hát*)
3. személynév
 - 3.1. családnév (*Gellért/mező, Bogács*)
 - 3.2. keresztnév (*Józi/tag, Ilonka*)
 - 3.3. több elemű személynév (*Tótpál/tanya, Nagybauszúmelkő 'dűlő'*)
 - 3.4. szentnév (*Rába/szentandrás, Szentanna/utca*)
 - 3.5. egyéb személynév (*Jutas, Hitler/domb < gúnynévből*)
4. egyéb tulajdonnév
 - (*Ráró/tanya, Vörös Hadsereg/útja*)
5. melléknévi jellegű szó
 - 5.1. képzetlen melléknév (*Öreg/erdő, Rövid*)
 - 5.2. képzett melléknév (*Disznós/kút, Tagi/rét*)
 - 5.3. folyamatos melléknévi igenév (*Dübögő/rét, Csicsogó*)
 - 5.4. befejezett melléknévi igenév (*Égett/malom, Vágott*)
 - 5.5. számnévből képzett melléknév (*Ötös/dűlő, Nyolcas*)
6. számnév
 - 6.1. tőszámnév (*Három/hegy, Két/tó*)
 - 6.2. sorszámnév (*Negyedik/tábla, Hatodik/utca*)
7. szó szerkezet
 - 7.1. viszonyjelölő (határozós, névutós) szerkezet (*Sédrejáró/dűlő, Bitvántúl*)
 - 7.2. névszói jellegű szerkezet (*Hatrongyos 'utca', Kecskvár 'hegy'*)
 - 7.3. igés szerkezet (*Halesz, Bárnevolna*)

A névalkotó szerepű toldalékelemek kiemelésére, funkcionális vizsgálatára is a lexikális-morfológiai elemzés szintjén nyílik lehetőségünk. A névelemek elkülönítése útján — számítógépes rendezéssel — ugyanis igen könnyen megkaphatjuk az egy-egy morfématípust (pl. a többesjelet, a *-ra/-re* ragot) tartalmazó helynevek listáját. A névalkotó morféma gyakran meghatározzák a funkcionális névrészek névbeli viszonyát is.

4. A kétrészes nevek alap- és bővítményrészének nyelvtani viszonyát a s z i n t a g m a t i k u s e l e m z é s s e l mutat-
hatjuk be.

Az így keletkezett nevek kategóriájának további tagolását a szerkesztésben felhasznált szerkezet típusok szerint lehet elvégez-
ni. A közsői összetételeket funkcionális és alaki jellegzetessé-
geik alapján mellé- és alárendelő (alanyi, tárgyias, határozós és
jelzős) szerkezetekként szokás bemutatni. A helynevek szerkezeti-
nyelvtani elemzését vállaló dolgozatok joggal használják ezeket a
kategóriákat, kiemelve közülük azokat, amelyek a helynevek között
is megtalálhatók. Az eltérő szemléleti alap következtében az egyes
szerzők természetesen más-más eredményre jutnak, még ha gyakran
azonos fogalmakat használnak is. INCZEFI például az alanyos, tár-
gyias, határozós, jelzős és a mellérendelő viszonyt nem a névrészek
mint szerkezeti egységek közti kapcsolatot értelmezi, hanem a
nevekben megtalálható lexémák viszonyaként. Így szerepel nála az
alanyi alárendelés példajaként az *Ebásta*, a tárgyias szerkezetűek
között pedig a *Kenyérváró* (Makó 25). ZELLIGER ERZSÉBET a korai
ómagyar szóösszetételei típusok elemzése során a tulajdonnevek szó-
alkotási módozatait is áttekinti. A helynevek grammatikai felépít-
éséről azt tartja, hogy ezek "lényegében ugyanolyan szerkezetűek,
mint a közzavak és a személynevek" (A magyar nyelv történeti
nyelvtana. I, 540), eltérések legfeljebb az összetételei típusok
arányában mutatkoznak. Az ómagyar nyelv szintagmatikus lehetőségeit
kutatva helyesen mutatja be a *Mézművelő* (1302: *Myzmielou*),
Márcadó (1237-1240: *Marcadou*) típusú faluneveket a tárgyias szerke-
zetű összetett szavak között (i. m. 541). Névszerkezeti szempont-
ból azonban ezek egyrészes nevek: a település lakóinak foglalkozá-
sára utal a bennük kifejeződő névfunkció. Ezt tárgyias szerkezetű
összetett szó jeleníti meg.

Dolgozatomban a szintagmatikus szerkesztést névrészek közötti
viszonyként értelmezem, ugyanúgy, ahogy azt például — részben más
terminológiával — BENKŐ LORÁNDnál (Nyárádmente 39-40) vagy J.
SOLTÉSZ KATALINNál (A tulajdonnév funkciója és jelentése 10-4)
láthatjuk. Figyelembe kell azonban azt is vennünk, hogy a szerke-
zeti azonosság eltérő történeti alakulásmód kifejezője is lehet.
Helyneveink között gyakran találunk ugyanis olyanokat, amelyek
alaki-morfológiai szempontból azonosak, történeti tipológiai kü-
lönbségeiket azonban világosan kell láttatnunk. A *Sédi/dűlő* és a
Sédi/ér nevek formális jegyeiket tekintve azonosnak tűnnek föl.
Névszerkezeti szempontból valóban mindkettő kétrészes helynév, de
a névrészek funkciójában lényeges különbség mutatkozik meg: a
Sédi/dűlő 'dűlő (1), amely a Séd mellett fekszik (2)' a hely elhe-
lyezkedését és a hely fajtáját megjelölő névrészekből áll, a *Séd*
szinonímájaként szereplő *Sédi/ér* 'ér (1), amelyet Sédnek hívnak

(2)' viszont megnevező és a hely fajtáját megjelölő névrészek felhasználásával alakult. A két név nemcsak funkcionális-szerkezeti szempontból, hanem keletkezését tekintve is eltérő: az első szintagmatikus szerkesztéssel, a második szerkezeti változással, kiegészüléssel jött létre. E két név esetében — s számtalan hasonló példát említhetnénk — fontos különbségek tűnnének tehát el, ha szerkezeti elemzésüket nem egészítené ki a keletkezéstörténeti analízis.

A szintagmatikus elemzés szempontjából nem igazán fontos az a gyakran említett elméleti kérdés, hogy a több szóból álló helynevek szintagmáknak vagy összetételeknek tekinthetők-e inkább, esetleg ilyenek is, olyanok is vannak-e közöttük. Tudjuk jól, hogy a probléma megítélése a közszók körében is számtalan kérdést vet föl, s mind elvi szempontból, mind az egyes konkrét nyelvi jelenségeket illetően igen nehéz állást foglalni. Legutóbb A magyar nyelv történeti nyelvtana szóösszetéti fejezetének szerzője ZELLIGER ERSZÉBET szólt a szószerkezet — összetettség-előzmény — összetett szó elhatárolásának bizonytalanságáról (I, 523). Igaz, a bennünket közelebről érintő kérdésről úgy vélekedik, hogy "tulajdonnévi funkcióban a szoros szószerkezet rendszerint összetett szóvá válik" (i. h.), de a tulajdonnévi jelleg megítélésének elméleti és gyakorlati nehézségei eleve elbizonytalanítják ezt a megközelítést is.

A helynevek lexikális egységként funkcionálnak a nyelvben, bár helyesírásuk nem mindig tükrözi ezt (*Csordaút — Laposi-rét — Szoboszlai út*). A helyesírási különbség nyelvi különbséget a helynevek esetében nem takar: az egybe- és a különírás hagyományokon alapuló szabályozás kérdése, nem pedig a szintagmatizálódás-lexikalizálódás eltérő mértékének a kifejezője. Mivel a szintagmák és a szóösszetételek tagjainak szemantikai kapcsolattípusait azonos grammatikai eszközök fejezik ki, a grammatikai szerkesztéssel keletkezett nevek névrészeinek alaki-funkcionális viszonyának megítélését nem befolyásolja az, hogy összetételnek vagy szintagmának fogjuk-e föl őket.

Melyek azok a szintagmatikus viszonyfajták, amelyek a magyar helynévrendszerben névalkotó szerepűek lehetnek, azaz névrészek összekapcsolásában szerepet játszhatnak? Abból adódóan, hogy a szintagmatikus kapcsolatot névrészek viszonyaként értelmezem, nem követhetem INCZEFI vagy ZELLIGER felfogását, amely szerint nem található olyan szempont, "amelynek alapján elkülöníthetők lennének az összetett közszavak és az összetett tulajdonnevek: ugyanazok az összetételi típusok találhatóak mindkét kategóriában" (A magyar nyelv történeti nyelvtana. I, 526). Alanyi és tárgyias szerkezet funkcionális névrészeket nem kapcsolhat össze. A szakmunkák eltérő terminológiáját, megközelítésbeli, szemléleti eltéréseit itt most

figyelman kívül hagyva, az eddigi kutatások alapján az alábbi típusok tárgyalása jöhet szóba:

- jelzős szerkezetek
- határozós (viszonyzó) szerkezetek
- mellérendelő szerkezetek
- egyéb szerkezetekből alakult helynevek.

A továbbiakban ezeket vizsgálom részletesebben.

4.1. Jelzős szerkezetű nevek

A jelző alaki szegénysége: jelöletlensége, másrészt funkcionális gazdagsága: "megjelölheti az alaptagban (...) kifejezett fogalomnak minőségét, mennyiségét, birtokosát" (MMNy. 336) lehetővé teszi, hogy igen sokféle helynévalkotó szintagmatikus kapcsolatot e kategória alá soroljunk. A jelzős szerkezeteknek az a jellegzetessége, hogy transzformálhatók alany-állítmányi viszonyra, illetőleg — történeti síkról közelítve —, hogy az alany-állítmányi viszonyoknak a mondat szint alá süllyedésével keletkeztek, a helynevek egy részére igazolhatónak tűnik: a *Hosszú-dűlő* valóban azt jelenti, hogy 'a dűlő hosszú', a *Gál-tag* pedig azt, hogy 'a tag a Gálé'. Ez a kritérium nem igaz azonban a hagyományosan a jelzős szerkezetek közé sorolt olyan nevekre, mint az *Űrge-domb*, az *Esztári út* vagy a *Rákóczi utca*; ezek ugyanis más formákká alakíthatók át: 'a domb, ahol sok űrge él', 'az út, amely Esztárba vezet', 'az utca, amelyet Rákócziról neveztek el'. Ezek a helynevek nem a jelzős szerkezetekre emlékeztetnek, hanem inkább az úgynevezett jelentéstömörítő összetételekre. (Igaz, hogy ezek jelentése leginkább a jelzős vagy a határozó és jelző kapcsolatából álló szerkezetekéhez hasonlít; vö. MMNy. 159.)

Több reménnyel kecsegtet a helyneveknek az egyes jelzőfajta alá történő besorolása. Legnehezebb dolgunk itt is a legáltalánosabbban előforduló, legkevésbé specifikus, gazdag belső struktúráltságot is mutató jelzőfajtaival, a minőségjelzővel van. E jelzőfajta általános definíciója valójában körülírja, hogy "a minőségjelző (..) a jelzett szó jelentését azáltal teszi teljesebbé, pontosabbá, hogy kifejezi a jelzett dolog k ü l s ő vagy b e l s ő t u l a j d o n s á g a i t (színét, ízét, alakját, nagyságát, anyagát stb.), k ü l ö n f é l e t u l a j d o n s á g s z e r ű k ö r ü l m é n y e i t (állapotát, helyzetét, vmivel ellátott, vmivel el nem látott vagy vmitől megfosztott voltát, vkihez vagy vmihez való tartozását, a sorban elfoglalt helyét stb.)" (MMNyR. II, 265). Ez a szemantikai, funkcionális sokszínűség és az alaki jellemzők hiánya további bizonytalanságok forrásává válik a helynevek esetében.

Akadémiai nyelvtanunk a földrajzi neveket kijelölő jelzős szerkezetnek tekinti. Egyik típusában a jelző és a jelzett szó között a faj—egyed fogalmi kapcsolatot látja: *Dengely-hegy* (i. m.

II, 273-5), a másik csoportban a jelző és a jelzett szó között fogalmi kapcsolat nincs, ezekben a tulajdonnévi jelző megkülönböztetésre szolgál: *Trefort-kert*, *Petőfi híd* (i. m. II, 275-6). BENKŐ LORÁND jóval korábban írott munkájában ezzel szemben csak minősítő jelzős szerkezeteket említett (Nyárádmunte 39). J. SOLTÉSZ KATALIN igen előremutatóan választotta le a névalkotás alaki elemzéséről a tulajdonnevek, köztük a helynevek kijelölő jelzői használatát, amelyet a magyar nyelvre igen jellemzőnek tart (*Pest város/a*/, *Bodri kutya*) (A tulajdonnév funkciója és jelentése 112-3). A minőségjelzős tulajdonnevek alakszerkezeti leírásában csak a meghatározó (determinatív) jelzős szerkezet fogalmat használja, amelyben a jelző legtöbbször megkülönböztető funkciójú (*Sebes-Körös*, *Kinshasa-Kongó*), de pusztán megszorító szerepű is lehet (*Budapest-Kelenföld*) (i. m. 10-1). DEME LÁSZLÓ legutóbb a negyedik névtudományi konferencián tartott előadásában a névterjedelemmel összefüggésben érintette a helynévi jelzős szerkezetek néhány kérdését (MNyTK. 183. sz. 282-6). HAJDÚ MIHÁLY pedig egy speciális helynévréteg vizsgálata kapcsán megjegyzi, hogy "A jelzős szintagma fajtája többnyire kijelölő jelző. Talán még akkor is kijelölő jelzőnek kell tekinteni az előtagot, ha az melléknév (*Hosszú utca...*), habár az ilyen esetek nagy többségében történetileg indokolt lenne a minősítő jelzős szerkezet" (NytudÉrt. 87. sz. 6).

A feltűnően eltérő besorolási kísérletek egyik oka mindenképpen a minőségjelzői kategória többféle belső felosztási lehetőségében keresendő. Ennél fontosabb talán az a körülmény, hogy a jelzőfajták elkülönítésére használt logikai-fogalmi rendszer nem igen alkalmas a sajátos jelentésszerkezettel bíró helynevek jellemzésére. A minősítő jelző egyik fajtája a jelentéskört leszűkíti, a jelentéstartalmat viszont gazdagítja (megkülönböztető jelző); a minősítő jelző másik altípusa viszont csupán kiemeli a jelzett szó egy tulajdonságát (kiemelő jelző); míg a kijelölő jelző annyira leszűkíti a jelzett szó jelentéskörét, hogy csupán egy egyedre korlátozza (vö. MMNy. 337). A helynevek szerkezeti tagjainak, névrészeinek funkcionális viszonyait funkcionális-szemantikai elemzésünk korábban bemutatott kategóriái sokrétűbben, szemléletesebben képesek jellemezni, mintha ezt pusztán a jelentéskör-szűkítés, tulajdonságkiemelés fogalmakkal kísérelnénk meg elérni.

A mennyiségjelzős szerkezeteket nem választják el éles határok a minőségjelzős konstrukcióktól. Egyes nyelvtanok — összhangban azzal, hogy a számneveket a melléknevekhez sorolják — csupán a minőségjelző egyik altípusaként említik. J. SOLTÉSZ nem is tárgyal ilyen tulajdonnévtípust. BENKŐ számnévi jelzős szerkezetű helynevekről beszél, de az általa felsorolt példák jórészt nem ide tartoznak, hiszen egyrészes nevek (*Hathód*, *Negyvenölös*) (Nyárád-

mente 39). A mennyiségjelzős szerkezetek léte nem tagadható, első eredeti szórványemlékünk, a Tihanyi Alapítólevél is tartalmaz már ilyeneket: *harmuhig*, *harmu ferteu*, a helynévtárakból pedig nagy számban gyűjthetők efféle nevek. A kategória tüzetesebb vizsgálatot igényel, e téren több kérdés is megválaszolásra vár (pl. milyen helyfajták nevében gyakoribb ez a típus, milyen névrészekkel kapcsolódnak össze leginkább, mely számnevek szerepelnek legtöbbször? stb.). Az elemzést azonban minden esetben óvatosan kell elvégeznünk, mivel a számnevet, illetőleg számnévi alakulatot tartalmazó helynek gyakran különböző funkcionális, szerkezeti típusokba tartoznak. A sorszámnévi előtagúak például világosan minőségjelzős szerkezetek (*Ötödik/tábla*), a számok nevét tartalmazó nevek (*Ötös/tábla*) előtagja nem biztos, hogy a sorban elfoglalt helyet jelöli, sok esetben pedig csupán a névrész lexikális eleme a számnév (*Két+út/köze*).

A birtokos jelzős szerkezetű helynevekre a legtöbb helynévtani pológiai jellegű munkából bőségesen hozhatnánk példákat. Ennek egyik oka, hogy a terület birtoklásának ténye gyakran kifejeződik nevében is. Másik okként azt említhetjük, hogy a jelzős szerkezetek között egyedül itt találunk alaki eszközzel is megjelölhető szerkezetípust. INCZEFI GÉZA, akinek munkáiban nagy számban találunk jelölt és jelöletlen birtokos szerkezetként tárgyalt neveket, egy helyütt megjegyzi, hogy ez a típus nem különül el élesen a minőségjelzős összetételtől: az *Igásugar*, *Lúcs hát*-féle nevek bármelyik fenti kategóriába besorolhatók (Makó 29). Figyelmet érdemel, hogy a birtokos jelzős nevek között BENKÓ IS, J. SOLTÉSZ IS kizárólag jelölt szerkezeteket említ meg (Nyárádménte 40; A tulajdonnév funkciója és jelentése 11). HAJDÚ MIHÁLY a *Hősök tere* típusú nevekről azonban nem minden ok nélkül azt tartja, hogy "logikailag és történetileg nem tekinthetők birtokos szerkezetnek, hiszen a *Hősök* névelem éppen olyan meghatározó jelzője a *tér* közterületnek, mint a *Kossuth tér* (...) helynevekben a *Kossuth* (...) névelem" (MNY. LXXVII, 110). A funkcionális hasonlóságot elismerve kétségtelen azonban a formai különbség is. Az ellentmondás feloldása nem a birtokos jelzős szerkezetek, s még csak nem is a jelzős szerkezetek belső típusainak pontosabb definiálásával, körvonalazásával oldható fel, hanem leírási rendszerünk fő kategóriáinak, a szemlélet alappilléreinek a visszaidézésével.

A helynevek rendszerszerű leírásában a közzók szisztémájához hasonlóan funkcionális és alaki szempontokat kell egyidejűleg érvényesíteni. Ezek közül nyilvánvalóan elsődleges a funkcionális-szemantikai háttér: a kifejezendő tartalom teremti meg a maga számára a kifejezési formákat, a funkcionális jegyeket hordozó, kifejező alaki eszközöket. Ezt az összefüggést más oldalról már

érintettük a szerkezeti elemzés két szintje, a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai analízis kapcsolatának a bemutatása során.

A magyar helynévrendszerben sajátos ellentmondást figyelhetünk meg: az igen sokféle szemantikai típust meglehetősen szegényes alaki eszköztrendszer hordozza. A helynévi szerkezetek körében döntő többséget alkot a jelöletlenség. A jelöltség számban is, sokszínűségben is jóval szerényebb ennél: lényegében a birtokos személyrag és a határozóragos-viszonyos szerkezetek használatára korlátozódik. A funkcionális és az alaki kategóriák között ráadásul kölcsönösen erőteljes meg nem felelések figyelhetők meg. A birtoklás ténye például kifejeződhet többféle alakszerkezeti formában is: *Tóth/tag* — *Tóth+Pál/tagja* — *Uraság-i/tag*. Másrészt azonos szerkezet (pl. személyt jelölő szó + földrajzi köznévi) eltérő szemantikai tartalmakat hordozhat: *Tóth/tag* 'az övé' — *Kántor/tag* 'használja' — *Kanász/köz* 'ott lakik'. Jelölt alaki szerkezet is kifejezhet természetesen különféle funkciókat: a birtokos személyrag a fentiek szerint lehet a birtoklás kifejezője, de jelölhet helyviszonyt (*Mozi/utcája* 'az utca, ahol a mozi van'), kifejezhet — INCZEFI terminusával (MNY. LXIII, 69) — részmeghatározást (*Nádaskút/vége*), vagy éppen lehet a *Rákóczi/utca*-val egyező jellegű (*Hősök/tere* 'a hősokról elnevezett tér').

Valójában akkor járunk el helyesen tehát, ha a szerkezeti elemzés funkcionális-szemantikai szintjén végezzük el a névrészek jelentésbeli kategorizálásának finom elkülönítéseket igénylő feladatát, s a szintagmatikus elemzésből teljességgel kiiktatjuk ezt a kérdéskört. A jelzős szerkezetek hagyományos kategóriái (kijelölő, minősítő stb.) szerinti elemzésre — mint láttuk — így valójában nincs szükségünk. E helyütt megelégedhetünk a jelzős szerkezetek jelöletlenségének és (birtokos személyraggal történő) jelöltségének elkülönítésével. A funkcionális-szemantikai típusok s a két alaktani kategória közötti összekapcsoló fonalak felfejtésére éppen ily módon nyílik jó lehetőségünk. Ez az összevetés természetesen bármelyik oldalról kiindulhat, s ez nem pusztán a nyelvléírás céljától függő kérdés, hanem a névrendszert élő módon szabályozó összefüggésrendszer: a szemantikai és az alaki-lexikális névmodellek hatása egyidejűleg van jelen a helynévrendszer új elemeinek kialakulásában s a régi rendszertagok változásában.

Ez a modellhatás magyarázza végső soron azt is, hogy a mai névrendszerben a jelöletlenség sokkal érzékelhetőbb, mint a jelöltség. A helynévrendszer legősibb rétegét — az általános nyelvi jelöletlenségnek megfelelően — minden bizonnyal a melléknévi vagy főnévi jelzőből és földrajzi köznévből felépülő lexikális szerkezetű helynevek alkották (*Fekete/ér*, *Lapos/hegy*). Közöttük közvetettebb szemléletű megnevezések is előfordulhattak, akár nyelvileg

jelöletlenül (*Bükk/oldal* 'hegyoldal, ahol bükkfák nőnek'), akár pedig jelölten (*Bükkös/oldal, Esztári/út*). A grammatikai eszközzel történő megjelölés — a jelzős szerkezetek körében ennek egyedüli kifejezője a birtokos személyrag — történetileg minden bizonnyal későbbi lehetőség, s a valós birtoklásviszony kifejezésére jöhetett létre. További funkciói (helyjelölés, formális használat) újabbak lehetnek. Mindezek megnyugtató igazolása természetesen csak nagyszámú történeti adat elemzésével végezhető el. A jelöletlenség — jelöltség fogalompár magától értetődően nem csak a jelzős szerkezetekre alkalmazható, hiszen a mellérendelő vagy a határozós szerkezetek is jellemezhetők e kategóriákkal, de a jelzős szerkezetből alakult nevek csoportjában osztályozó szempont csupán.

A jelzős szintagmák között külön meg kell említeni az úgynevezett hátravetett jelzős szerkezeteket. Ezek nem azonosíthatók a megfelelő közszói konstrukciókkal, mivel lényeges mondattani jellemzőben, a toldalékolás tekintetében különböznek azoktól. (Más oldalról sem szerencsés az értelmező fogalmának a helynevekre történő alkalmazása: több szerző az osztályjelölő szerepű földrajzi közneveknek ilyenféle szerepet tulajdonít.)

J. SOLTÉSZ KATALIN a szokatlan alaki szerkezetű helyneveket vizsgálva tárgyalja a fordított szórendű jelzős szerkezeteket. Több tízezer helynévből kiválogatva az ide sorolható néhány tucatot, joggal jegyzi meg, hogy további vizsgálatokat kíván annak megállapítása, miért cserélődött meg a jelző és a jelzett szó szokásos sorrendje (NÉ. XI, 80). A formailag hasonló nevek minden bizonnyal többféle módon keletkezhetnek. A *Kőbánya-alsó* típusú vasútállomásnevekről a szerző maga mondja, hogy "ezek úgy is felfoghatók, hogy az *alsó/felső* az odaértett *állomás* jelzője" (uo.): azaz helyük a történeti elemzésben a szerkezeti változással alakult nevek között jelölhető ki. Ezekhez hasonlóknak tűnnek az *Országúti első* (ti. tábla), *Födőpupi egyes* (ti. tábla) típusú nevek, mert melléjük is egyértelműen odailleszthető a földrajzi köznévi főtag, továbbá az effélék egyenes szórenddel nem is igen képzelhetők el (**Egyes fődőpupi tábla*). A többi név esetében azonban kevésbé valószínű, hogy a szokásos szórendű név (*Keleti-Kis-erdő*) szerkezeti átalakulása (*Kis-erdő keleti*) történt volna meg, hiszen ily módon bizonyos névfajták eleve nem is keletkezettek (*Homok alja kelet*). Sokkal inkább arról lehet szó ez esetben is, hogy — minden bizonnyal kezdetben még korlátozottabb nyelvhasználati körben, például térképek névanyagában — valamilyen (nem is feltétlenül nyelvi) okból létrejött ez a névtípus, s a továbbiakban a modellhatás érvényesüléseképpen ezek mintájára hoznak létre újabb és újabb neveket, a típus használati körét, rétegét is valamelyest szélesítve ezáltal.

4.2. Határozós szerkezetű nevek

A szakirodalmi források szembeállításánál a jelzőkhöz hasonló módon e csoportban is a szemléleti kevertséget kell alapvetően kiszűrni. Leggyakrabban itt említenek minden olyan helynevet, amely alapalakjában (szótári alakjában) határozóragot vagy névutót tartalmaz. A továbbiakban — korábbi definíciónak megfelelően — csak kétrészes neveket sorolok ide. A *Csárdánál, Kertekalatt, Bitvántúl ~ Túlabitva* típusú helyneveket egyrésztesnek tekintem, s történetileg is más úton (morfematikai szerkesztéssel) létrejöttek tartom. Ez az elkülönítés már a legkorábbi névmonográfiákban előfordul. BENKŐ a határozós összetételek között kizárólag olyanokat sorol fel, amelyeknek főtagja igenévi alakú (*Gyeprejáró, Díjorahágó*) (Nyárádmente 40). J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnevekről írt monográfiájában több helyütt érinti a szokatlan alaki szerkezetű helyneveket. Később önálló tanulmányt is szentelt a kérdésnek (NÉ. XI, 73–82). Ebben külön csoportot képeznek a határozós szerkezetű helynevek. Példáit főleg a mikrotoponimákat tartalmazó írott forrásokban találta a szerző (*Csapás az erdőre, Erdőbe út*) (i. m. 79). Ide tartoznak azok a nevek is, amelyeket korábbi munkájában a jelzői vagy értelmezői szerepű határozós szerkezetű nevek között tárgyalt, a jelzős szerkezetek alcsoportjaként (*Csikostó belől a vasúton*) (A tulajdonnév funkciója és jelentése 11). A jelzős szerkezeteknél kifejtettekéből következően inkább azzal a megoldással érthetünk egyet, amely a szintagmatikus szerkezeteket az alaki jegyek alapján sorolja be, s a funkcionális elemzést ("jelzői szerepű") a szemantikai analízis körébe utalja.

A határozós szerkezetű helynevek csoportjában figyelmet kell fordítanunk a névrészek sorrendjére is. A fenti példák között vannak olyanok, amelyek névszerűbbek abban a tekintetben, hogy földrajzi köznévi főtagjuk a névben utótagként áll (*Erdőbe út*), illetőleg olyanok, amelyek fordított sorrendűek (*Csapás az erdőre*), s így a közsói szerkezeteknek inkább megfelelnek. Ilyen szokatlan szórendű helyneveket egyébként — mint korábban láttuk — a jelzős szerkezetek között is találunk.

A határozós szerkezetű helynevek kétségkívül legnépesebb csoportja a *-ra/-re + dülő* szerkezetű nevéké (vö. J. SOLTÉSZ: NÉ. XI, 79). Ez a névfajta a *dülő* földrajzi köznévi jellegéből következően ma egyértelműen kétrésztesnek tekinthető: pl. *Bitvára/dülő* a. m. 'szántóföld (1), amely a Bitva mellett fekszik (2)'. Ez azonban történeti fejlődés eredménye, a *dülő* eredeti melléknévi igenévi használata ugyanis föltételezi a mellette álló földrajzi köznévi főtagot (*föld, telek* stb.). A mai nyelvtudat ki tudja ugyan egészíteni ezeket a szerkezeteket az elmaradt főtaggal, de sokkal inkább eleve főnévi utótagú összetételeknek értelmezi őket. Nem minden hasonló igenévben ment végbe persze a főnevesülés: a

Töltésre nyúló és az *Uzdi utra fekvő*-félék hiányos szerkezetűnek tekinthetők, s így nem a kétrészes nevek között tárgyalandók. A nyelvi változásoknak a szinkroniában való állandó megnyilvánulásából adódóan kétségekívül vannak igen nehezen besorolható formák is: a *Sédi útra járó* típusú nevek *járó* eleme megindult a főnevesülés útján, így esetleg földrajzi köznévként is tekinthető.

A határozós szerkezetből alakult nevek a magyar helynévrendszerben perifériális helyet foglalnak el. J. SOLTÉSZ KATALIN is szokatlanabbnak tartja ezeket, mint ahogyan például az indoeurópai nyelvekben előfordulnak. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a mikrotoponimiában szép számmal akadnak ilyenek, főleg az írásbeli nevek között. Legnépesebb alcsoportja az *X-re/dülő* típusú neveké; Baranya és Tolna megye 428 településének sok tízezer névadata között azonban csupán 125 ide tartozót talált a szerző (NÉ. XI, 79), ami azt mutatja, hogy csak minden harmadik-negyedik faluban fordul elő egy-egy ilyen név. A határozós szerkezetű helynevek tüzetesebb vizsgálata (területi elterjedésének, kronológiai rétegeinek, nyelvhasználati viszonyainak, alakszerkezeti és lexikális tulajdonságainak bemutatása) ebből adódóan még a fenténél is jóval nagyobb névanyag átrostálását teszi szükségessé.

4.3. Mellérendelő szerkezetű nevek

A szakirodalom gyér számú utalásából arra következtethetünk, hogy igen speciális feltételek mellett, ritkán alkalmazott névalkotási mód a mellérendelés. BENKŐ népi nevek vizsgálata alapján nem minden alap nélkül állítja, hogy "a földrajzi nevek között csak alárendelő összetételek jelentkeznek" (Nyárádménte 39). J. SOLTÉSZ olyan mellérendelő szerkezetű nevet mutat be, amelyek "többnyire két vagy több város, terület stb. közigazgatási összevonása útján keletkeznek" (A tulajdonnév funkciója és jelentése 13). Ezt MEZŐ is megerősíti: a települések egyesítésével, az eredeti településnevek összevonásával (*Csejd-Tófalva*) vagy kötőszós összekapcsolásával (*Alsó-Ásgut és Felső-Ásgut*) egyaránt alkothatnak hivatalos nevet (A magyar hivatalos helységnévadás 217). INCZEFI (Makó 33) és KÁZMÉR (Alsó-Szigetköz 69) is említ hasonló példákat. KÁZMÉR az ilyeneket nyelvi szempontból összefoglaló mellérendelő szerkezetnek tekinti, de megjegyzi, hogy "az új név beilleszkedik az alárendelő összetételek, illetve >>névtani<< szempontból a megkülönböztető elemmel rendelkező nevek közé" (uo.). Megjegyzése névszerkezeti tekintetben figyelemre méltó, hiszen a nevek szintagmatikus és funkcionális szerkezetének elkülönítése lappang szavai mögött, s említett példáira (*Ásványráró, Vámoszabadi*) igaz is. Ez azonban az előtagnak a közsói jelentéspárhuzamából adódó sajátos szemantikai átértelmezhetőségével is kapcsolatban áll. Az olyan nevekben, amelyekben az első névrész

nem ilyen jellegű (*Bakta/Lórántháza*), az átértékelődés kevésbé történhet meg. Még világosabb a mellérendelő jelleg az olyan állomásnevekben, mint amilyen például a *Kál-Kápolna*: itt a helyesírás is sugallja a mellérendelő névszerkezetet. Nagyon ritkán arra is találunk példát, hogy összeolvadt településeknek a népi névhasználatban is kialakulhatott mellérendelő szerkesztésű megnevezése (vö. MEZŐ-NÉMETH, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972. *Mátészalka* címszava).

A mellérendelő nevek csoportjában olyan névfajtákat is szokás emlegetni, amelyek nem egyértelműen ott tárgyalandók. J. SOLTÉSZ példái között szerepel a *Borsod-Abaúj-Zemplén* (ti. megye) (i. m. 13). E névben valójában az első névrész mutat mellérendelő szerkesztést, s mivel ez a névrész belügye, az általam alkalmazott névelemzésben nem a funkcionális-szerkezeti elemzés szintjén tárgyalandó, hanem a névrészek lexikális analizise során. Ugyanilyen a ZELLIGERTől ide sorolt *Kozmadamján*, *Fábiánsebestyén* falunév (A magyar nyelv történeti nyelvtana. I, 540; valamint NÉ. XIII, 19). Az ugyanitt említett, 1262-ből adatolt *Lápsár* sem valószínű, hogy mellérendelő szerkezetű helynév, hiszen a két tag nem feltétlenül egymás szinonimája (vö. TESZ. *sár* 1. 'sáros folyóvíz', 2. 'mocsár'; ill. *láp* 1. 'mocsár'), s így többféle funkcionális szerkezettel is leírható, pl. 'lápos területen átfolyó (1) patak (2)'. Ha pedig szinonimaként fogjuk fel a névrészeket, úgy történetileg inkább a szerkezeti változással, kiegészüléssel keletkezett nevek csoportjába tartozónak tekinthetjük.

Kétséges azoknak a neveknek a névtani státusa is, amelyeket J. SOLTÉSZ a Baranya és a Tolna megyei kötet kataszteri nevei közül említ: *Kis kut és szabad föld*, *Csihar és Fűzfás* stb. (NÉ. XI, 81). Ezek nemigen tekinthetők egy névnek, csupán a térképeken kerültek egymás mellé, kötőszóval összekapcsolva (vagy akár: elválasztva). Mivel a szóbeli használatban ezek nem élnek, toldalékolásukról — ami esetükben perdöntő lehetne — sem igen tudunk mit mondani, de *A Csihar és Fűzfásban szántottam*-féle névhasználati formák kevésbé képzelhetők el.

Tapasztalataim szerint igen ritkán a népi névadásban is találkozhatunk olyan mikrotoponimákkal, amelyek esetében fölvetődhet a mellérendelő jelleg gyanúja. Tapolcafőn a *Kalapács* és a *Döbrés* dűlők egymással szomszédos részét *Kalapácsdöbrés*-nek nevezik (MNYj. XXVI-XXVII, 112). A név emlékeztet ugyan a *Budapest*, *Boglárléle* típusú településnevekre, funkcionális szerkezete alapján azonban inkább a tulajdonnévi előtagú jelzős szintagmák közé sorolható: 'a Döbrésnek az a része (1), amely a Kalapács mellett fekszik (2)'. Az előtag helyjelölő szerepét persze más nyelvi forma is kifejezhetné: *Kalapácsradűlő/döbrés*, *Kalapácsi/döbrés*, ez utóbbi szinonim névként él is a nyelvhasználatban.

Fenti áttekintésem összegzéseként azt állapíthatjuk meg, hogy mellérendelő szerkezetű neveket a kétrészes nevek csoportjában jobbra csak egy szűk névrétegben, az egyesített települések mesterségesen létrehozott hivatalos nevei között találunk. A típus névrendszerbeli ritkasága következtében azonban az ilyen nevekben az eredetileg megnevező funkciót betöltő első névrész könnyen átértékelődhet sajátos jelleget kifejező névrésszé, az egész név pedig ennek megfelelően jelzős szerkezetté. Más névtípusból ugyanakkor nem vándorolnak át ide nevek, a névcsoport egyetlen forrása a ma is megnyilvánuló hivatalos névadói tevékenység.

A fentiekől eltérő típusú grammatikai szerkesztéssel alakult nevek az általam használt leírási rendszerben nincsenek. Hová sorolandók akkor azok a különös helynevek, amelyek a szakirodalomban *mondattöredékek* (INCZEFI, Makó 51-2), *mondatból alakult nevek* (J. SOLTÉSZ, A tulajdonnév funkciója és jelentése 14), *mondatnév* (Uő: NÉ. XI, 78) terminusok alatt fordulnak elő. A *Setovább/utca*, *Hoppmegállj/csárda* és társaik felfogásom szerint olyan kétrészes nevek, amelyeknek második névrésze a hely fajtáját, az első pedig a hely valamilyen sajátosságát jelöli meg. A két névrész szintagmatikus szerkesztés útján került egymással szabályos jelzői viszonyba, különösségük nem a nyelvtani szerkezet jellegében rejlik, hanem abban, hogy jelzői szerepben nem az ebben a helyzetben tipikusan előforduló szófaj áll, hanem más szófajú szó vagy szerkezet, ugyanúgy, ahogy ez a közszói szintagmákban is előfordulhat: *mitugrász figura*, *tesséklássék intézkedés* (MMNy. 340-1). Az effajta különlegességek bemutatására a névrészek lexikális-morfológiai elemzése során térhetünk ki.

Problematikusabbak ezeknél a *Halesz*, *Havóna*, *Vesdlegatya* típusú nevek. Az efféléket természetesen egyrészes névnek kell tekintenünk, hiszen denotátumukról csupán egyetlen információt — általában valamilyen jellemző sajátosságot — közölnek. Ezek tulajdonnévi funkcionálásában, tulajdonnévvé válásában sem a szintagmatikus szerkesztés játszott szerepet, hanem valamilyen jelentés-, esetleg szerkezeti változás útján váltak helynévvé.

5. A modell valódi próbája természetesen az lehet, ami megalakításának is igazán célja: nagy mennyiségű helynév rendszeres vizsgálata. Már több tízezer helynévadat ilyen jellegű feldolgozásának tapasztalatai is minden bizonnyal megkövetelik majd az itt ismertetett leírási modell kereteinek, kategóriáinak, fogalmainak bizonyos fokú átalakítását. Ez a fajta viszonylagosság, lezáratlanság a tudományos kutatás folyamatának nemcsak természetes velejárója, hanem feltétlenül követelménye is.

A helynevek szerkezetének két szintje közötti összefüggéseket a nyelvléírás általános módszereinek megfelelően természetesen mind a funkció, mind a forma felőli kiindulásból megközelíthetjük. Az eltérő alapállások jogosságát a kölcsönös meg nem felelések adják: azonos funkció többféle formában is megjelenhet, egyetlen forma pedig különböző funkcióknak is lehet a hordozója. Kiindulópontunk megválasztásában kutatási céljaink játszhatnak meghatározó szerepet. Ha elemzésünkben tehát a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szerkezet típusoknak a nevekben realizálódó kapcsolattípusait leírjuk, akkor ezzel a vizsgált névközösség (település, nyelvjárás) helynevével a d á s i n o r m á j á t mutatjuk be.

Korábbi megállapításaink szerint a helynevek funkcionális kategóriái nagyfokú állandóságot mutatnak, a nevek lexikális-morfológiai arculatát viszont — a nyelvek térbeli, időbeli differenciáltságának, változékonyságának megfelelően — sokkal erősebben érintik a módosulások. Ezáltal a névadási normában a névszerkezet két szintje között állandóan feszültségek támadnak: a funkcionális modellekhez új nyelvi struktúrák rendelődnek hozzá. Az újfajta kapcsolattípusok kialakulása magának a névadási normának az átalakulását is jelenti egyúttal. A névtörténeti elemzés során erre a változásra kell a figyelmünket fordítani, bemutatva, hogy az új nevek keletkezésében és a meglévők átalakulásában szerepet játszó nyelvi tényezők hogyan rendezik át a funkcionális és a lexikális-morfológiai modellek kapcsolatát. Ha a toponímiai normát a fentieknek megfelelően rendszerszerűségében láttatjuk, akkor a nyelvi modellek változásától kiváltott módosulásait is a rendszer átalakulásaként tudjuk bemutatni. ŠRAMEK a változásoknak ebben a normát megőrizve átalakító jellegében "a toponímia csodálatra méltó autonómiáját" látja (Onoma 1972/3: 73).

HOFFMANN ISTVÁN

Nyelvi regionalizmusok mai misszilisekben

1. Az írásos nyelvi megnyilatkozás - szemben a spontán beszélt nyelvvel - mindig figyelmet, tehát eleve nyelvi önellenőrzést feltételező nyelvhasználati forma. Egyazon személyek, illetőleg közösségek szó- és írásbeli megnyilatkozásainak egybevetése ily módon nem csupán a két alapvető nyelvhasználati mód különbözőségeinek a megállapítására, hanem arra is alkalmas, hogy képet alkossunk nyelvjárási elsődleges nyelvű beszélők sztenderd-ismereteinek a fokáról, illetőleg arról, mennyire színezi elsődleges nyelvük/nyelvváltozatuk írott nyelvi - sztenderdnek szánt - megnyilatkozásait. Ez egyszersmind változásvizsgálati szempontból is fontos adatokat és tanulságokat ad: mely regionális nyelvi jelenségek és formák szorulnak vissza s tűnnek el gyorsabban, s melyek tartják jobban magukat. Ami regionalizmus a nyelvi kontroll szűrőjén írásos megnyilatkozásokban is gyakran átcsúszik, az stabil regionális nyelvi jelenség vagy forma. (Gondoljunk például a nyelvjárási területek tanulóinak az iskolai írásos produkciókban is jelentkező, nyelvjárási okokra visszamenő - a sztenderd szempontjából nézve - hibáira.) Ami az írott nyelvhasználatban nem vagy csak ritkán fordul elő, az lehet ugyan stabil jelenség vagy forma a familiáris beszélt nyelvben, pozíciója azonban az előbbihez képest gyengébb. A spontán beszélt nyelvben is ritka előfordulású, tehát feltűnő regionalizmusok pedig legfőljebb kivételesen lépik át az írott nyelv küszöbét.

Szorosan összefügg ezzel a kérdéskörrel a nyelvi tudatosságé is. A nyelvjárási elsődleges nyelvűek nyelvhasználatánál maradvai: a sztenderdet beszélni vagy írni akaró nyelvjárási beszélő azokat a nyelvjárásiasságokat elhagyja, amelyekről tud, de - természetesen - nem hagyja el azokat, amelyeknek nyelvjárási voltáról nincs tudomása, más szóval tehát amelyeket sztenderd-jelenségnek vél. A kódváltás oka ily módon nemcsak a másodlagosan elsajátított nyelvváltozat birtoklási mértékétől, hanem attól is függ, mennyire tudatosak a beszélő számára az általa használt nyelvváltozatok jelenségei, elemei.

Arra, hogy bizonyos nyelvi jegyek gyorsabban, mások lassabban módosulnak, előbb nyelvtörténeti vizsgálatokban, majd a nyelvi kontaktusoknak, illetőleg a regionális nyelvi változásoknak a vizsgálata során derült fény. ZSIRMUNSZKIJ a volgai német nyelvjárások egymásrahatását vizsgálva alkotta meg a "primér (elsődleges)" és a "szekunder (másodlagos) nyelvjárású jegyek" fogalom-párt, az előbbi terminussal a feltűnő, (ezért) gyorsabban eltűnő, visszaszoruló nyelvjárású sajátosságokat, az utóbbival a kevésbé feltűnő, (ezért) megmaradó, továbbélő nyelvjárású sajátosságokat jelölve (Sprachgeschichte und Siedlungsmundarten. GRM. XVIII, 1930, 113-22, 171-88). ZSIRMUNSZKIJ kategorizálása eléggé elterjedt, a németre vonatkozó vizsgálatokban különösen, jóllehet ma már nyilvánvaló, hogy ez a felosztás jóval problematikusabb, mint sokáig hitték (l. W. BESCH in: Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Hrsg. W. BESCH et alii. Berlin, New York, 1983. Zweiter Halbband. 977), merthogy a regionális nyelvi jegyek, egyáltalán: nyelvi sajátosságok feltűnő voltának nincsenek egzakt kritériumai (H. H. MUNSKE: i. m. 1006). A kérdés tisztázásához a nyelvi regionalitásfok mérése bizonyára hasznos adatokkal szolgál (l. például K. REIN: i. m. 1447; BALOGH LAJOS: MNy. LXXIV, 51kk., LXXVIII, 476kk.), bár túlzott reményeket aligha fűzhetünk hozzá (K. J. MATTHEIER, Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Heidelberg, 1980. 198). Nálunk a regionális köznyelviség vizsgálatával kerül a szóban forgó kérdéskör előtérbe, mint-hogy a regionális köznyelviség vizsgálata feltételezi annak a kérdésnek a megválaszolását, mely nyelvjárású jegyek s hogyan jelennek meg a regionális köznyelviség szintjén, hiszen a regionális köznyelviség ettől regionális: a területi, azaz nyelvjárású sajátosságok meglététől.

2. A misszilis a nyelv- és az irodalomtörténet műszava, illetőleg egyik forrástípusa, műfaja. A magyar dialektológiai irodalomban néhányszor vizsgáltak már leveleket, de nem a szóban forgó szempontból (l. például VÉGH JÓZSEF: MNy. III, 340-3). A paraszti följegyzéseket, önéletírásokat elsősorban nyelvjárástörténeti, illetőleg folklór szempontból elemezték (l. például HAJDÚ MIHÁLY orosházi és békési, valamint Cs. SZABÓ ISTVÁN gyomai kötetét: MCsD. 7., 15., illetőleg 31. sz., továbbá GUTTMANN MIKLÓS tanulmányát in: Emlékkönyv BENKŐ LORÁND hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991. 241-4). A misszilisek a nyelvtudományban a nyelv(járás)történetnek kizárólagos tárgya úgyszólván. A jelen vizsgálatban szinkrón elemzés korpuszaként szerepelnek.

Vizsgálatom tárgya nyelvjárású beszélőktől írt levelek, célja pedig annak megállapítása, hogy mely nyelvjárású jelenségek vannak ezekben a levelekben. Azaz annak kutatása, mely nyelvjárású jelen-

ségek s milyen gyakran jutottak át az írott nyelvhasználat tudatos(abb) kontrollján. Célom továbbá bizonyos következtetések levonása is.

A vizsgálat tárgyául szolgáló mintegy kétszáz, különböző terjedelmű levelet és levelezőlapot 1987 és 1991 között, tehát öt év folyamán írták közeli mihályi hozzátartozóim. Arról nem tudtak, hogy családomnak, illetőleg nekem címzett leveleik nyelvészeti vizsgálat forrásai lesznek. A levélírók közül ketten nők (sz. 1916 és 1917), egy férfi (sz. 1908). Az adatgyűjtés kezdetén arra gondoltam, hogy számolom az ellenpéldákat is. Erről hamarosan letem, látván, hogy a sztenderd-formák mellett csak bizonyos nyelvjárási jelenségek viszonylag gyakori előfordulásúak. A kettősnyelvűség (diglosszia) állapotában ez persze nem is csoda. Így hát viszonyítani csak a levelekben jelentkező nyelvjárásiasságokat viszonyítottam, mégpedig egymáshoz. (Kéziratos ak. dokt. értekezésben csak az 1987-es adatokat összegeztem: Állapot és változás: kommunikatív dialektológiai vizsgálatok Mihályi nyelvében. Bp., 1988. 303-4.)

3. A vizsgált misszilisekben található nyelvjárásiasságokat hangtani, morfológiai, alaktani, mondattani és szókészleteti bontásban közlöm. Ezekben belül a gyakoriság szabja meg a sorrendet.

H a n g t a n: a köznyelvi hosszú ú-k, ú-k, í-k helyén a megfelelő rövid magánhangzók állnak a nyugati nyelvjárásokban. A levelek e tekintetben úgyszólván kivétel nélkül e nyelvjárási norma szerint íródtak. Az első levelek idevágó adatait még számoltam (625 esetben jegyeztem ki), látván azonban, hogy ez valamennyi levélre jellemző, megelégszem annak pusztá megállapításával, hogy a szóban forgó nyelvjárási sajátosság szinte maradéktalan érvényességgel mutatkozik a levelekben (példák: *bir, bukni, cim, egyhangu, értékü, fuj, hiv, igy, mig, mulik, szin, szintü, tiz, tüz, ugy, ujság, zsir*).

Valamennyi többi nyelvjárási hangtani jelenségnek a jelentkezése meglehetősen ritka, némelyiké kivételes. A következőkről van szó: 1) az á utáni o-zásra 14 adat van (*kerékcsapábo, kutágos, láttom, támoszt, várhot* stb.). - 2) Az -l igeképző előtti köznyelvi középső nyelvállású magánhangzók helyén a nyelvjárásban felső nyelvállású magánhangzók állnak, s így van ez több tőszóban is. A levelekben található regionalizmusok száma 13 (*hajul, hurcul, törül, tul* stb.). - 3) A magánhangzóközi mássalhangzónyúlásokra 12 adat van, de csupán két lexémában (*utánna* 9, *mezző* 3). - 4) Ő-ző adat mindössze 8 van (*föl* 5, *fönt, rögön, szemöldökő*). - 5) Az í-zésre is csak 8 adatot találtam (*dílután* 2, *feketesíg, kötínny, remílem, szeretník, ill. sebjiire, szemit*) A *dílután* a nyelvjárási *dílután*-ból a köznyelvi *délután* hatására létrejött közbülső forma. - 6) Az l-ezésre 6 adat van (*Miháli* 3, *luk, lukal és gereble*). Kö-

zülük a *luk* és a *lukal* kompromisszumos közbülső formák (nyelvjárási *lik*, *likal* köznyelvi *lyuk*, *lyukal* > *luk*, *lukal*). - 7) Az *l*-kiesésre csak 2 példa van (*kipróbátam*, *megvizsgáta*).

M o r f o n o l ó g i a: 1) az inesszívuszi *-ban*, *-ben* az eseteknek legalább a harmadában *-ba*, *-be* (*Győrbe*, *időbe*, *Miháliba*, *sütőbe* stb.). Tekintettel arra, hogy sem a nyelvjárási, sem pedig a regionális köznyelvi beszédben nem, illetőleg - az utóbbiban - csak ritkán fordul elő a *-ban*, *-ben*, az írott sztenderdben megkövetelt forma gyakorisága arra vall, hogy a levélírók nagyrészt tudatában vannak e tekintetben az írott nyelvi követelményeknek. - 2) A BÓL, RÓL és TÓL ragok 30 esetben rövid magánhangzóval íródtak (*abból*, *ebből*, *reggeltől*, *részletektől* stb.). A rövid *o*-k és *ö*-k a sztenderd és a nyelvjárás közötti kompromisszumos formák: a nyelvjárásban ugyanis rövid *u* és *ü* van (*-bul*, *-rül* stb.), a köznyelvben hosszú *ó* és *ő*. A nyelvjárási alak közeledett a köznyelvhez, középső nyelvvállású magánhangzók foglalták el a felső nyelvvállásúak helyét, de rövidek maradtak, engedelmeskedtek tehát a nyelvjárás egyik erős belső törvényének. - 3) Az *-ít* igeképző a nyelvjárásban *-itt*, a levelekben 10 adat van rá (olykor rövid *i*-vel írva): *elidegeníteni*, *fordított*, *javítottani*, *kerítettés*, *segítenni*, *takarított* 4, *ürítettik*. - 4) A többes szám 3. személyű birtokos személyrag a nyelvjárásban nem *-uk*, *-ük*, hanem *-ok*, *-ök*, *-ék*. A levélbeli adatok száma 2: *rólok* (nyelvjárási *rúlok* X köznyelvi *róluk* > *rólok*) és *velek* 'velük' (= nyelvjárási *velék*). - 5) Az ÉRT névszórag nyelvjárási realizációja *-ér*. Csak egyszer fordul elő ilyen alak egyik levélben (*forintér*). - 6) Az É birtokjel nyelvjárási változata magánhangzós végű névszók után *-jjé*. Egy adat van rá a levelekből (*Imréjjé*).

A l a k t a n: 1) az *-s* és *z* végű mellékevek végső mássalhangzója követő, magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt megnyúlik a nyelvjárásban. A levelekben ezek az adatok - szám szerint 10 - fordulnak elő: *aranyossak* 2, *gazossát*, *hamarossan*, *hivatalossan*, *náthássabb*, *szárosszak* 2, *taknyossak*, *világossabb*. - 2) Az *ó*-t a-
val az *ő*-t e-vel váltakoztató töltípusra 7 nyelvjárási adat van a levelekben: *disznaja*, *disznaját*, *disznajaik*, *dülleje* (= *dülője*) és *gyórai* (= *gyóroi*; Gyóró Mihályival szomszédos falu) 3. - 3) A felszólító módú, egyes szám 3. személyű ikes alakokat azért közlöm, mert ezek nem archaizáló szándékkal vagy a választékos stílus jegyében kerültek a levelekbe, hanem a nyelvjárásból, ahol az ikes ragozás a legidősebbek nyelvhasználatában ma is él (1. MNyTK. 190. sz. 40). A 3 adat: *egyék*, *fejlődjék*, *igyék*. - 4) A KOR időhatározórag nyelvjárási használatára 1 adat: *reformációkor* 'X. 31-én, a reformáció ünnepén'.

M o n d a t t a n: 1) a *kell* segédigét ragozzák a nyelvjárásban. A levelekben 16 adat van erre (*kellek*, *kellem*, *kellettem*:

mindegyik többször). - 2) Az *-e* kérdőszócska olykor nem az állítvány után áll. A levelekben a *nem-e* ötször fordul elő. - 3) 4 adat van a suksükölésre: *majd meglássuk 2, fogyasszák, láthassuk*. Mindegyik adat azonos személytől származik, 2 levélíró nem használt suksükölő adatokat. (A suksük-nyelv mihályi állapotára l. MNyTK. 190. sz. 40. - 4) A *kell* segédige mellett nem datívusz, hanem nominatívusz áll 2 esetben: *hány öl kell lenni* és *szélessége meg kellene lenni* (a jelenségre l. MNyTK. 164. sz. 42). - 5) Egy-egy esetben a köznyelvitől eltérő névutóhasználattal is találkozunk: *pénz hegyé* (itt:) 'a pénzen kívül, azon felül', *pénz hegyett* 'a pénzen, a pénz tetején', illetőleg *rendezése végett* 'rendezése miatt'. - 6) A *szokik* jelen idejű használatára 1 példa van: *magam is szokok levágni* (a jelenségre l. MNyTK. 164. sz. 46). - 7) Mondatátszövődés: *a gyógyszert irtad, hogy mi kell irjam meg*.

S z ó k é s z l e t: 1) valódi tájszavak: *akadék* 'akadály', *böszme* 'buta, együgyű', *csiápul* 'halk, gyenge hangokat hallat; gyengélkedik, betegeskedik', *kipöttyent* 'kifecseg (titkot)', *koráll* 'korainak tart', *kulló* 'kétkerekeű, gumikerekeken gördülő, kézzel húzott kordé', *leüttet* 'megpermetez', *meztulikapáz* 'tolókapával: keréken gördülő, kézzel tolható kapával kapál', *réce* 'kacsa', *pekedli* 'kis köcsög', *szivos* 'nyirkos, nedves', *szücsörög* '(megfázott, náthás ember) légzéskor az orrában szörcsögő hangot kelt', *szütyög* 'ua.', *tuládoz* 'tologat', *tuligál* 'ua.', *tulikapa* 'keréken gördülő, kézzel tolt, speciális kapa', *velembeli* 'velem egykorú', *zsompor* 'szakajtó'. - 2) Alaki tájszavak (melyek nem feltétlenül tartoznak valamely ma is gyakori nyelvjárási hangtani jelenségbe vagy tendenciába): *átt*, *mast*, *mink* (igen gyakoriak), *baronál*, *nől*, *picin*, *szürü* 'szérü' (gyakoriak), *cserel*, *cserelget*, *kalbász*, *könnyid* 'könnyű', *mer* 'mert', *mind* 'mint', *sindő* 'zsindely', *vindő* 'véndely' (ritka), *ád*, *csurog*, *elejbénk*, 'elénk', *fűjez* 'füvez', *kulláncs*, *megporhanyult*, *melleje* 'mellé', *mienkéből*, *pekk*, *rája* 'rá', *tik*, *tikház*, *törkö* 'törköly', *vajjon*, *vásált* 'vásárolt'. - 3) Neologizmusok: *disznóvágás* (nyelvjárási *disznóölis*), *lemaróz* 'rozsdamarató oldattal kezel rozsdás fémfelületet', *lengyelpiac*, *leüttet* 'megpermetez', *motoroskapa*, *trágya* (nyelvjárási *ganaj*), *trágyát kihordják* (nyelvjárási: *ganajoznak*), *trágyázás* (nyelvjárási: *ganajozás*), *tulsulyos* 'leszerződött sertés, mely a megállapodás szerinti súlyhatárnál többet nyom'.

4. A vizsgált misszilisek zárt korpuszt alkotnak, amely korpusz nem tükrözi reprezentatív módon Mihályi mai "levelező" nyelvhasználatát, mivelhogy három adatközlő nem reprezentálja a falu társadalmi rétegzettségét. Arra azonban alkalmas, hogy f ő v o - n a l a k b a n j e l e z z e, mely nyelvjárási jelenségeket kerül (jobban) a tudatos (írott) nyelvhasználat, s melyeket nem, illetőleg kevésbé.

A mihályi nyelvjárás hang-, alak- és mondattani jellemzői le vannak írva, megállapítható tehát, hogy közülük melyek nem jutottak át az írott nyelvhasználat szűrőjén (fölsorolásuk fölösleges volna, l. őket az alábbi leírásaimban: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana 49-152, Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. MNyTK. 164. sz. 31-85; a mihályi nyelvjárás változási tendenciáira l. A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. MNyTK. 190. sz. 70-90). A zárt *ë* azért esett ki eleve a vizsgálatból, mert a helyesírásban nem jelöljük, tehát a levelekben sem fordul elő e fonéma jelölése.

A levelekben előforduló nyelvjárásiasságok közül a rövid magánhangzós realizációk (ideértve a BÓL, RÓL, TÓL rövid magánhangzós változatait is), a BAN -n nélküli változatai, a *hosszassan* és a *tanítt*-típusú mássalhangzó-nyúlások, az ÉRT -ér realizációja, valamint a *kell* segédige ragozott alakjai Mihályi és környéke regionális köznyelviségének tapasztalatom szerint részei. Azaz: ezeket a formákat többé-kevésbé presztizsformákként érzékelik, emiatt élveznek védelmet e regionalizmusok az írott nyelvhasználatban is. Ezzel szemben amely nyelvjárási jelenségek mögött nem áll valamilyen presztizsvédelem, azok az írott nyelvhasználat (és a helyesírás) kontrollján nem vagy csak kivételesen jutnak át. Így például az *aptya*, *babgya*-típusú regionalizmusok, az -n-ező és ny-ező formák (*asszon*, *hánt* 'hányt', ill. *fenye* 'fene', *kenyék* 'kenek', valamint a főnévi igenévnek a nyelvjárásban szinte kizárólagos -nyi változata) egyáltalán nem fordul elő a levelekben. A mihályi nyelvjárásban gyakori *í-ző* formákat is határozottan kerülték a levélírók, hiszen alig van *í-ző* adat a levelekben. Kerülték az *ő-ző* formákat is, jellemző például, hogy a *kell* segédige nyelvjárási *ő-ző* s ragozott formáiban (*köllök*, *köllöttem* stb.) nem a segédige toldalékolását, hanem *ő-ző* voltát érezték nyelvjárásiasságnak, ezért vannak a levelekben a *kellek*, *kellettem*-féle alakok. Ezt igazolja, hogy a nyelvjárásban kizárólagos *tejföl*, *tejfölös* helyett a levelekben *tejfel*, *tejfeles* formával is találkozunk.

Tanulságosak ebből a szempontból, ezért kiírtam a hiperurbanizmusokat is. Az *í-zés* kerülését igazolja a *zsizsék* (3 adattal). A nyelvjárási *zsizsik*-et *í-zőnek* érezték s abból automatikusan létrehozták a "köznyelvi" *zsizsék*-et (ad analogiam *szíp*: *szép*, *vidék*: *vidék*). - Az illatívszói BA négyszer -ban, -ben formában van írva (*boltban megy*, *tegyek az eledelében*, *ebbe a nyavalyában*, *munkában áll holnap* (*egy holnap mulva*) és az *elől* (*előljönnek* = *előjönnek*). A hiperkorrekcióról nálunk legújabban l. PLÉH CSABA: A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Élőnyelvi tanulmányok. Szerk. Balogh Lajos és Kontra Miklós. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1990. 55-75.

Mindhárom levélíró nyelvjárási elsődleges nyelvű, s familiáris beszédhelyzetekben nyelvjárást, nyilvános beszédhelyzetekben pedig különböző fokon nyelvjárásias regionális köznyelvet beszél. Mindegyikük hat elemít végzett. A férfi levélíró sok helyütt járt, igen olvasott s széles érdeklődésű, tág kapcsolatrendszerrel ápoló kisiparosmester, aki szinte hibátlan helyesírású s aki igényes megformáltságú leveleket ír. Az ő leveleiben is következetes a köznyelvi *ú, ű, í*-vel szemben a rövid *u-k, ü-k* és *i-k* használata, egyéb nyelvjárásiaság véletlenszerűen, illetőleg - s ez mutatja a nyelvi tudatosságot - idézőjelbe téve jelenik meg (például: "*billogozva*": arra utalva, hogy a levélre, amit kapott, több *bélyeg* = régi nyelvjárási *billog* is volt ragasztva). Mindkét női levélíró háztartásbeli. Mindegyikük a hagyományos paraszti környezetben nőtt föl, egyikük abban él mindmáig. Ő az, aki legjobban helyhez kötődve élt és él, akinek kommunikációs köre a legkisebb, s aki a legkevésbé olvasott a három levélíró közül. Nyelvileg is az ő családi környezete az archaikusabb. A levelekben előforduló nyelvjárási jelenségek nagy része az ő leveleiben fordul elő, több közülük csak az övéiben (például a *nem-e* szerkezet, a suksükölő formák). Kézenfekvő tehát azt következtetnünk, hogy a levélírók olvasottsága, kommunikációs kapcsolatrendszerüknek a kiterjedtsége, az írott nyelvhasználatban való jártassága, nyelvi érzékenysége és a levelek nyelvezetének a regionalitásfoka között szoros összefüggés van.

KISS JENŐ

Zsannamanna

A *zsannamanna* szót szótárakban, tájszótárakban, szólásgyűjteményekben nem találtam meg. Az ÚMTsz. céduleanyagában *zsannamanna* címszó alatt két, *zsannamanna*² 1. *szennamanna* címszó alatt négy adat van följegyezve, s mind a magyar nyelvterület keleti részéről való. (Az ÚMTsz. adataihoz Hosszú Ferenc segítségével jutottam, szívességét itt is megköszönöm.) Magam gyerekkoromból ismerem ezt a kedves hangzású szót a bihari vidékekről. Az ottaniak körében sokhelyt ma is használatos. Tapasztalatom szerint a *zsannamanna* valamivel elterjedtebb szó annál, mint amit a feljegyzett példák száma érzékeltet. Cikkemben további adatokat közlök rá, illetve a szó magyarázatára térek ki.

A *zsannamanna* 'finom, különleges ennivaló, csemege (általában édesség)' jelentéssel a keleti nyelvterületeken többfelé ismert szó. Gyakorta jellemzően gyerekekkel kapcsolatban mondják, s használata többnyire néhány tipikus helyzetre korlátozódik. Ennek megfelelően általában bizonyos frazeológiai kötöttséget mutat: *zsannamannát enni*, *zsannamannát adni valakinek*, *zsannamannával táplálni*, *etetni valakit*.

Több helyen elsősorban a válogatós gyerekek mondják, amikor az mindenféle ennivalót visszautasít: "Mit ennél? *Zsannamannát?*"; "Mi kellene neked? *Zsannamanna?*" (Illyés Lászlóné, 60 éves, Csökmő, Hajdú-Bihar m., Hegyesi Sándorné, 34 éves, uo., Bihari Lászlóné, 70 éves, uo., Nagy Sándorné 79 éves, uo. szóbeli közlései). "Majd máskor adok neked *zsannamannát*" (Papp János, 46 éves, Bedő, Hajdú-Bihar m.). Ugyanilyen példát közölt Nagyszalontáról Viski KÁROLY: "mit ehethél? táⁿ *zsannamannát?*" 'képzeletbeli ennivaló' (ÚMTsz.: Nyr. 42: 463). Egy Zilahra való adatközlőm (Viskiné Balogh Mária, 36 éves) szerint ugyanebben a szituációban azt mondják a Szilágyságban is: "Ne adjak tán *zsannamannát?*"

Más beszédhelyzetben — s úgy tűnik, jellemzően nem is a bihari területeken — a *zsannamanna* olyan különleges táplálékot, mindenféle jót jelöl, ami a fejlődést segíti elő: "De szépen fejlődik a baba! Tán *zsannamannával* eteted? (Papp János, Bedő); "Pénészes a gyerek, adtak volna neki *zsannamannát* is, csak fejlődjön"

(Polonkai Mária, 41 éves, Polgár, Hajdú-Bihar m.); "Zsannamannával etetik, hogy táplálják" (Szabó László, 39 éves, Hajdúböszörmény); "Hiába adok neki [gyereknek] zsannamannát, nem hízik" (Rikassy Istvánné, 65 éves, kislétai születésű nyírmihálydi lakos, Szabolcs-Szatmár m.). Az ÚMTsz. gyűjtésében is van egy hasonló példa: "[A baromfit] 3-4 hetes koráig kell jöltartani darával, mert ha "elsasnyúl", adhatnak neki később zsanna-mannát is, csak nem fejlődik" (Balmazújváros, Hajdú-Bihar m.). Ebből a használatból további, elvontabb jelentés is fejlődött: "etetné akár zsannamannával is" 'kényezteti' (Szabó László, Hajdúböszörmény); "zsannamannával táplálták" 'kényeztették, üvegbúra alatt tartották, tejbevajba fűrésztötték' (Polonkai Mária, Polgár).

Végül a *zsannamanna* általában jelöli a különleges étket, csemegét: "Volt a lagziban mindenféle finomság, *zsannamanna*" (Pankotay Lászlóné, 48 éves, Egyek, Hajdú-Bihar m.); "Nem ehetünk minden nap *zsannamannát*" (Nagy Sándorné, Csökmő); "Mit főztél? *Zsannamannát!*" (Dobosné Rácz Katalin 38 éves, Hajdúdorog). Így szerepel a főleg lakodalmakban gyakran énekelt dalban is: "Julcsa, ha kimegyen a piacra | kiskosarát a karjára (jobb karjára) ráakasztja | lesz is abban *zsannamanna*, csokoládé | Julcsa, sose leszek a magáé".

E népszerű kis dal, amelyet egyébként ismeretlen szerzőjének tartanak (pl. Betli-duó CD lemeze, Hungaroton, 1989), sokat segített a *zsannamanna* szó terjesztésében. Többen azok közül, akiket megkérdeztem, a szónak csak ezt az előfordulását említették. A *zsannamanna* országosan ismert szóvá azonban nem vált. (Ezt az ország különböző részeiről származó egyetemi hallgatókon magam is lemértem.) Hogy a dalban is sokak számára érthetetlennek hat, mutatja a különböző vidékeken helyette énekelt többféle variáció. Az újabbak közül való az említett CD lemezen hangzó *hannamanna* (ezt az adatot Tatai Lászlónak köszönöm), de ismerősök és egyetemi hallgatók körében ilyen változatokat gyűjtöttem össze: *annamanna*, *szannamanna*, *sannamanna*, sőt *füge*, *manna*; *füge*, *narancs*.

Más jelentésben s más összefüggésben a szót az említett vidékeken tudtommal nem használják. Közölt példáim az ÚMTsz. cédulaanyagában a *zsannamanna*¹ címszó alatt levő két példát egészítik ki. Ugyanitt a *zsannamanna*² 1. *szennamanna* címszóból kitűnik azonban, hogy a *zsannamanna* gyógyhatású szert, orvosságot is jelölhet vagy jelölhetett, s a szó alakja más is lehet: *szénamanna* 'szennalevél mannával, Folia Sennae cum Manna' (Alföld, MNy. 14:100), *zsannamanna* 'mannás szennalevél' (Békés), *zsannamanna* 'szennalevél' (Nagyszalonta, Nyr. 44: 363) *zsannamanna* 'hideglelés elleni orvosság' (Nyíregyháza).

A *zsannamannát* használói általában a *manna* játékos változatának érzékelik, s az 'ennivaló finomság, csemege' jelentést a kü-

lönleges étékként közismert bibliai mannához kapcsolják. Nyírmi-hálydi adatközlőm a *zsannát* mazsolának, a *mannát* málnának értelmezi (vö. a SzamSz. *manna* l. 'málna' adatával). Mindezek a magyarázatok a népetimológia körébe tartoznak. A szó tényleges eredetére a fenti értelmezések világítanak rá: gyógyhatású szerként, orvosságként mannás szennalevelet jelöl. Alakilag tehát eredendően a *szenna* és a *manna* összetételéről van szó, amint az ÚMTsz. cédu-laanyagának rekonstruált címszava, a *szennamanna* helyesen mutatja. A jelentések összefüggését pedig sejteti VISKI KÁROLYNAK az a megjegyzése, amely szerint a 'képzeletbeli ennivaló' értelmű *zsannamanna* "komolyan értve: szennalevél" (Nyr. 44: 363).

A szennacserje levelét, illetve termését, az ún. anyaleveleket, valamint a mannát régtől fogva alkalmazták gyógyászati célokra Magyarországon is. A szennát MELIUS JUHÁSZ PÉTER Herbáriumja ajánlja először 1578-ban (l. TESz. *szenna* a.), s elsősorban hashajtó hatása révén folyamatosan a közismert gyógynövények közé számított. Általánosan használt voltát például népnyelvi, népetimológiától is formált adatok szintén igazolják: *szénafólia*, *szénalevél* (MNY. 14: 10), *szenes-víz* 'szennás víz, szennalevélforrázat' (MTsz.). A manna a köztudatban leginkább a bibliai 'égből hullott eledel' neve, az ÉrtSz. és az ÉKsz. szerint azonban emellett jelölheti — ahogy több más nyelvben is — némely növény édes váladékát, valamint a harmatkása magvát. A harmatkása ugyan többé-kevésbé szintén ismert növény volt a magyar nép körében (vö. GUNDA: *Agria*. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve. XXIV, 172; BALLASSA: *In: Történelem régészet, néprajz*. Szerk. Újváry Zoltán. Debrecen, 1991. 147-57), esetünkben azonban a *manna* nem ezt jelenti, hanem az orvosi célra használt mannát, az ún. mannakőrís (*Fraxinus ornus*) beszárított, édes ízű nedvét. Ezt hashajtóként 1560-ból említi először (l. TESz. *manna* a.), s hogy századokon át szolgált erre a célra, mutatja például, hogy egy gyerekeknek készült természetoktató könyvben (RAFF GYÖRGY *Természet Historiája* gyermekek számára. A kor kívánatához alkalmazva kijavította STĀNCICS MIHÁLY. Harmadik, kitesztázott kiadás. Pesten, 1846. 32; Reprint. Bp., 1986) is olvashatunk róla: "Nálunk ... csak mint orvosságot úgy veszik be hashajtónak", míg olyan országokban, ahol bőven terem, a mannát cukor helyett főzéshez, sütéshez is használják. Mind a szennát, mind a mannát ismerteti már a Magyar gyógyszerkönyv 1. kiadása (Pest, 1871. 280, 394), majd az utána következők is. A mannával kevert szennafőzetből készült hashajtószernek két változatát is megtaláljuk a Magyar gyógyszerkönyvben, s megvolt nyilván a patikai forgalomban is: *Infusum Sennae compositum*: Mannás szennaforrázat (3. kiad, Bp., 1909. 145; 4. kiad. Bp., 1934. 190), *Syrupus mannatus*: Mannaszörp (4. kiad. 317).

Szavunk története szempontjából figyelemre méltó, hogy a manna íze a mézéhez hasonló, s mint enyhe hashajtót régebben gyakran használták a gyermekgyógyászatban (vö. RÁPÓTI-ROMVÁRY: Gyógyító növények. 10. kiad. Bp., 1991. 320; Dr. KÉRY ÁGNES: Mit gyógyít a svédcepp? h. n. 1991. 71). Ennek emléke lehet például a SzegSz. *mannasztaft* 'csecsemőnek való hashajtó' címszava.

A *szennamanna* összetétel eredetileg tehát hashajtószert jelölhetett. A jelentés megváltozása két mozzanatból indulhatott ki. Egyrészt ezt az édeskés ízű keveréket a gyerekekkel feltehetőleg finomságként igyekeztek elfogadtatni. A gyógyszereket közismerten gyakran ízesítik a gyerekek számára, hogy szívesebben bevegyék. Másrészt pedig a használat közben a mannának nem az orvosi, hanem a közismertebb 'bibliai különleges éték', illetve az ebből származó 'különleges ennivaló' jelentése tudatosulhatott a beszélőkben. Az elnevezést így bizonyos helyzetekben átvihették olyan ennivaló jelölésére, amit finomságként igyekeztek feltüntetni vagy valóban az is volt. A gyógyszerkeverék neve a finom étkek általánosabb jelölőjévé válhatott. Különösen szükséges az étel ízletességét bizonygatni, ha a gyerek válogatós, hiszen vele szinte úgy kell "bevetetni" az ennivalót is, mint az orvosságot, s csak akkor hajlandó valamit elfogadni, ha az a fogára való falatnak tűnik. Mivel ebben az összefüggésben a szó kissé csúfolódó, gúnyos hangulatú, az is elképzelhető, hogy ilyenkor sokszor még az eredeti jelentése is érezhető volt, s bizonyos fenyegetésként hatott.

A szó alakja közben módosult: az előtag hangrendi kiegyenlítődéssel, illetve szóeleji zöngésüléssel — amely az *s*-ező kiejtésű formából indulhatott ki — az ikerszókéhoz hasonló, játékosabb hangzásúvá vált. Ebben bizonyára szerepet játszott egyfajta érzelmi töltet megnyilvánulása: azé a kedveskedő igyekezeté, amellyel elfogadhatóbbá próbálták tenni a gyerekeknek a gyógyszert (ahogy például kedvesen csak szurinak becézik ma az injekciót), majd a nemszeretem ételt. Az előtag alakjának s jelentésének elhomályosulásával pedig a *zsannamanna* mellérendelő összetétel *zsannamanna* ikerszóvá értékelődött át. Bár jelentésének alakulását tulajdonképpen népetimológia: a bibliai mannával való asszociáció határozta meg, sajátos eredetének nyomait őrzi mégis abban, hogy általában édességre, gyakran gyerekekkel kapcsolatban használják.

A *zsannamanna* szó az orvosi latinból származó, s a népi nyelvhasználatba került latin jövevényszavaink (vö. RELL LAJOS: Latin szók a magyar népnyelvben. Kolozsvárt, 1898) számát gazdagítja.

M. NAGY ILONA

Népnyelvi elemek Nagy Lajos Kiskunhalom c. művében

"A stilisztika régóta érvényes és valószínűleg még sokáig érvényben maradó tanítása szerint a stílust több tényező alakítja..." (FABIÁN PÁL: Nyelvünk alakulása... Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről c. kötetben 93). Egyik tényező lehet a nyelvjárási szavak beépülése az irodalmi nyelv szövegébe. A teljesség igénye nélkül néhány — ebből a szempontból vizsgált — részletre hívom fel a figyelmet. Az elemzett mű Nagy Lajos Kiskunhalom irodalmi szociográfiája. Ezzel tetőződik 1934-ben az alkotó szépírói pályája. Mind alakjaiban, mind leírásaiban szülőhelyére, Apostagra emlékeztet. Több novellája, regénye őrzi a gyökereket, ahonnan az író első élményeit szerezte, de ez a műve ebből a szempontból is a legsikeresebb. Érezzük, hogy "életreszólóan beleivódott a tanya és a falu képe" (TARJÁN TAMÁS Nagy Lajos 9), az ott élő emberek világa, életformája, erkölce és nyelve. Az utóbbi frissessége onnan is adódik, hogy amikor elhatározza, megírja a falu portréját, Apostagra utazik. Néhány hét múlva irodalmi berkekben minősítő jelzöt kap a neve: az Apostagon élő Nagy Lajos. Az elkészült és megjelent mű teljes sikert arat. JÓZSEF ATTILA levélben így köszönti az író: "Remekmű ez, barátom! Több mint filozófia és több mint költemény" (József Attila művei II. k. 658) ILLYÉS GYULA így szól róla: Ez a mű "az író lelkiismeretének utazása a társadalom sötét rétegződésében... az új szemléletet, új kifejezésmódot kereső Nagy Lajos törekvésének ragyogó igazolása (Iránytűvel 249).

Sok értő írás jelent már meg a montázsszerű, szimultán szerkesztésmódról, a tömör miliőfestő erőről és a mű tárgyszerűségéről, amely minden távolságtartás mellett is érvényesíti a líraiságot. A tájnyelv szempontjából is elemezték már az író stílusát. Csupán néhány részletszépességre hívom fel a figyelmet. Nagy Lajos a regényben tudatosan él ezzel a stíluseszközzel. Valóságos kis szóárt készíti a falu nyelvjárásából (Kiskunhalom 1955. 106-7. oldal, ennek elemzésére később visszatérek.) Érdekesnek tartom, hogy máskor egyszerűen beépíti a tájszavakat a mondataiba, mégpedig kétféleképpen. Ha úgy véli, hogy az illető szó mindenki számára

érthető, nem magyarázza; ha úgy véli, hogy más vidéken élő — esetleg pesti — olvasó számára nehézséget okoz a befogadásban, kitér a jelentésre. A mű nyelvi megformálása kiteljesíti azt az ars poetikát, amelyet az Alföldi falu c. írásában az író így fogalmaz meg: "Minden leírás a valóságnak és a leíró szemléletének a szintézise" (Válogatott művei 730). Gondolataimat példákkal igazolom: Előbb a helynevekre, majd a ragadványnevekre utalok, végül a környezetre vonatkozó tájszók stilushatását vizsgálom.

A helynevekben Nagy Lajos ősi határrészek nevét formálja át: "*Sákor, Malomere, Nagykút, Homokos, Öregszőlő*" (14). A Sákor és a Malom valóban létező helynév, megtalálhatjuk FÉNYES ELEK 1851-ben kiadott Magyarország geographiai szótárában, az Apostag szócikkben — tavaknak nevezik őket; az elsőről megjegyzi, hogy több helyen mocsáros is. A másik három név talán írói lelemény, bár a szóalkotásba belejátszhat, hogy az Öreg előtag előfordul meglévő Öregcsertő helynévként Bács-Kiskun megyében, nem messze Apostagtól.

A helyszínrajzhoz tartozónak vélem a következő megnevezést: "Ez a piactéri artézi kút vize, mely lefolyik a falu keleti szélén elterülő pocsolyaszerű kis tóba, a *Bíró-gödrébe*." Egyes esetekben a leírás utal a név eredetére: "Egy mély pocsolya is látható itt, melyet *Feneketlen-tónak* hívnak" (26). A Kiskunhalom, *Kunszentandrás, Kuntábor, Szártó, Dunaszemes* mind az író által alkotott nevek; legalábbis helységnévtárak nem jegyzik őket. A szavakban meglévő *kun* elem bizonyítja, hogy tudatos a szóalkotás, feltehető, hogy meglévő magyar helynevek szolgáltatták az analógiát hozzá: *Kunszentandrás* valószínűleg *Kunszentmiklós* (lásd Nagy Lajos: A lázadó ember 1973. 49), *Dunaszemesben* pedig esetleg *Dunaegyházra* ismerhetünk (uo. 47). Megfigyelhető az is, hogyan lett *Tabányitelekpusztából* (az író *Tabányiteleknek* nevezi az előbb említett önéletrajzi művében) *Bántelek puszta* a Kiskunhalomban (38) az első szótag elhagyásával. Felfigyel egy-egy utca nevének változására, le is írja a folyamatot: "A *Gróf Majsay utcát Földvári utcának* hívták ezelőtt, mert Földvár felé vezet, de a tisztelettudó előljáróság átkereszteltette *Gróf Majsay Tihamér* nevére, kinek Földváron túl *Bankotán* van birtoka... a lakosok kezdték mondogatni az új utcanevet, s mostanában vegyest hallani; az öregektől azt, hogy Földvári utca, a fiataloktól meg, hogy *Gróf Majsay utca* (25).

Ezekon kívül a ragadványnevekre is találunk példát: "Kara Szabó János egyik nevezetes figurája a falunak, mert megrögzött borivó... A falusiak szerint ő a *Részezes Szabó*" (34). A szobabelső leírásában pedig, akár az alföldi festők egyikének, Tornyai Jánosnak a képét látnánk: Szoba belseje 1934. "Levegőtlen a szoba, bennreked a dohos penészszag, amit a vályogfalak szüntelenül ontanak magukból (19)". Többször fordul elő a talaj nedvessége miatti egészségtelen lakások tárgyilagos, mégis a helyzet miatt szív szo-

rongató leírása. Részlet A lázadó emberből: "Dédanyám nedves, vályogfalú szobában lakott. Ruhájába éveken át beitta szagát a dohosság." (36. o.) Részlet a Kiskunhalomból: "A házak vályogból épülnek, padló a házaikban nincsen... a lakások párásan dohos szagúak... Az ágy alá dobott használatlanul heverő cipőt például egykét hét alatt zöldes hamvasság vonja be, ez a penész; a kenyér, ha hamarosan el nem fogy, *gyürkéjének* mélyén ugyancsak zöldülni kezd." (32-3).

A környezetfestés irodalmian feszes nyelve közben hirtelen elénk tűnik egy tájnyelvi szó: *gyürke*. Megváltozik a hangulata a leírásnak a tájegységhez illő szóval. SEBESTYÉN ÁRPÁD A tájnyelv mint stílusészköz Móricz Zsigmond műveiben c. tanulmányában (A KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai Debrecen 1972.) írja: Móricz "művészi nyelvének alapja... egyéni nyelve: saját gyermek- és ifjúkorban magába szívott nyelvkinccs." (11) Valószínűleg Nagy Lajos nyelvében is ezért vannak önkéntelenül használt tájnyelvi szavak, természetes számára a *gyürke* szó, mert a kenyér egy bizonyos részét náluk így nevezik. A szó hírértéke stilisztikai szempontból is fontos lesz, a dokumentumszerű képet bizonyos mértékig szubjektívvá változtatja. A szó a TESz. szerint nyelvjárási szóként a nyelvterület különböző részein ma is él, 'a kenyérnek sütéskor kidudorodó része'. Az Új magyar tájszótár négy jelentését ismeri:

1. a kenyér tetejének sütés előtt felvágott v. sütés közben felhasadt, kidudorodó része
2. *dzsürke*; gyürke, kenyér vége, csücske
3. *gyürke* - kenyérhéj
4. *gyürkét* - karéjt, szeletet.

A TESz. szerint a *gyürke* a 'domb, bucka' jelentésű *gyúr* származéka. A kenyér részére vonatkoztatva a 18. század végétől általánosan elterjedt. Eredete azonban ismeretlen. A Czuczor-Fogarasi szótárban a *gyürke* főnév szócikkben ez áll: kised domborodást, apró buckát jelent: Így nevezik Mátyus földén azon kised domborúságot, buckákat, melyek a vízjárta réteken, legelőkön itt-ott föl-emelkednek." A *-ke* elemben kicsinyítő képzőt lát és megemlíti a jelentések között a kenyérdúcot is, különösen a kiforradt oldalú magyar kenyér esetében. Az író nem fűz hozzá magyarázatot, pedig például a mi vidékünkön (Szabolcs-Szatmár megye), ill. Hajdú-Bihar megyében sem általános, azért is néztem utána. Mi inkább azt mondjuk, hogy a kenyér *púpja*, *dercéje*.

Máskor értelmezi a szavak jelentését: "Grósz Jakab... kijelenti, hogy a tüdővész, azaz gümőkór vagy tuberkulózis, illetve *hektika* oka: a szegénység" (54) Vagy: "...ez a reggeli, amit a kunhalmiak früstöknek mondanak, csupán nagyon körülményes észjárású emberek cifrázzák ki a nevét *fölöstökömmek*" (13). A 106-7. la-

pon pedig valóságos tájnyelvi szótárt találunk kiejtésbeli magyarázatokkal. Néhány kiragadott példa: alma *óma*; *könyér*; meggy *möggy*; gyerek *gyerök*; mondatokban: *Ödd mög. Tödd le. Micsinyász? El kő mönni* stb. "A kunhalmi ember, mint az egész Duna-Tisza köze ö-vel beszél" (106).

A 25 szót, illetve mondatot annak igazolására hozza az író, hogy a beszéd ennyire jellemzi az embert, egy-egy szereplőjének bemutatása így teljesebb: "a szegényember már csak akkor beszél értelmesen, ha úgy beszél, ahogy jólesik neki, ahogy az anyjától, apjától hallotta" (uo.) Ezt bizonyítja számtalan ízes szó is a műben: "A tikkadt réten, melyen jóformán csak porcfű terem, öregasszony hajladozik, *hamvasában* száraz marhaganéjt szed tüzelőnek." (26) "A paplakás falát borító *lonc* levelei..." (12), A *csempeszélű* kiskancsó (9), "Tegnapelőtt *fattyasztak*" ..."hazahozta a *kukorica-fattyat*" (58) stb.

Más példával is igazolhatnám Nagy Lajos stílusának tájnyelvi vonatkozásait, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a szociografikus bemutatás teljesebb legyen. Őrzővé válnak a sorok; megragadják a pusztulót, mentik a veszendőt, feltárják a jelent, melyben múlt és jövő ölelkezik ahogyan Bárczi Géza írja. Befejezésként álljon itt egy idézet A lázadó emberből, talán összefoglalva állításaimat: "Máig is csak az ilyen utcanévet szeretem: *Dob utca, Akácfa útja, Mérleg utca.. Ó utca*; a régi nevek elvetésével egy-egy emlékemtől fosztanak meg, esetleg kellemestől" (i.m. 473). A vallomás bizonyítja az író és a megőrzött nyelv bensőséges kapcsolatát.

B. PORKOLÁB JUDIT

Beszámoló egy sárréti tájszótár anyaggyűjtéséről

1. Négy évre, 1991-től 1994-ig szól az OTKA-támogatás egy sárréti tájszótár anyaggyűjtésére. Ezzel jelzem is, hogy négy éves ütemtervem a két érintett megye (Békés, Hajdú-Bihar) közgyűjteményeiben, tanszéki könyvtáraiban egyforma, mindenütt ismétlődő feladatokat vett számba (tájékozódás, konzultáció, bibliográfiák, katalógusok vizsgálata, majd a kijelölés, a kiválasztott munkák szóanyagának cédulázása, ellenőrzés), tehát az anyaggyűjtés ismert, egymáshoz kapcsolódó tennivalóit. Ez így nagyon egyszerűen hangzik, akik azonban a munkát ismerik, tudják, hogy a neheze a részletekben van. Eddig a tervezett programnak megfelelően haladtam: befejeztem az anyaggyűjtést a JATE nyelvészeti tanszékének könyvtárában, a békéscsabai Munkácsy Múzeumban, rövidesen végére érek a munkának a szeghalmi Sárréti Múzeumban, így 1992-re a Békés megyei Levéltár (Gyula) anyaga marad még.

2. Az előkészületek során tisztáztam, hogy regionális tájszótár a Sárrétről nincs. Még pontosabban: sem regionális szótár, sem tájszótár nincs. Előmunkálatok voltak. Anyagot reméltem a HORGER-től kezdeményezett Alföldi magyar tájszótár anyaggyűjtéséből (vö. NéNy. I, 44-6). Az AMTsz. azonban terv maradt, ha összegyűlt is valamennyi anyag, elfekszik valahol. Időben ezt követően egy másik fontos munkát viszont sikerült megtalálnom (vö. MNy. XXXIV, 337-8). KOVÁCS GYULA A kis-sárréti nyelvjárás (Szeged, 1938) című dolgozata ma is értékálló összefoglalása a kis-sárréti (Sebes-Körös menti) nyelvjárások hangtani és alaktani jelenségeinek, emellett 334 tájszót is lejegyzett a szerző. Debrecenben is indult sárréti anyaggyűjtés a 40-es évek legelején. A Magyar Néprnyelvkutató Intézetben folyt munkákról BAKÓ ELEMÉR számolt be, köztük a Sárréti szótár anyaggyűjtéséről (MNy. III, 416.) A MNy-ben SZABÓ ISTVÁN (II, 258-62) és BAKÓ is publikált sárréti nyelvjárás szöveget (III, 34-50). A tájékoztatás szerint nem tájszótár előkészítését tervezték, Sárréti szótárban gondolkodtak. Bizom benne, hogy a tájszótári anyaggyűjtéshez is találok használható nyelvi anyagot. Bibliográfiák (vö. LÓRINCZE-BENKŐ Magyar nyelvjárás bibliográfia.

Bp., 1951; CSORBA CSABA: A régi Sárrét világa. Békéscsaba, 1974) tanúsága szerint szórvány nyelvi anyag van erről a vidékről is a Nyelvőr indulásának korától. Századunkból a Magyar Nyelv és a Nyelvőr mellett a Népmű és Nyelvünk, a Magyar Népművelés, a Magyar Nyelvjárások, a Néprajzi Közlemények, az Ethnographia tájszógyűjteményeiből, nyelvjárási szövegeiből meríthetünk. (Nehezíti az anyaggyűjtést, hogy a helyi könyvtárakban sok hiánnyal, de még a megyei könyvtárban is több évfolyam híjával vannak meg ezek a folyóiratok és periodikák.) Kiadott helyi tájszótár sincs a Sárrétről (a Püspökladányi tájszótár készen van, de kéziratban van, a HÁZI ALBERT gondozásában készülő okányi tájszótár munkálatai folyamatban vannak). Fontos anyagot várhatunk A magyar nyelvjárások atlaszának 9 sárréti kutatópontjáról vö. NyatIElm. 308-9; M-19, 20; N-3, 4, 6, 7; P-15, 17, 18).

Remélem, hogy várakozásomat a két múzeum kéziratot anyagai is visszaigazolják. Már cédulán van a sárréti alpművek tájszóanyaga (vö. GACSÁRI ISTVÁN, Füzesgyarmati krónika. Füzesgyarmat, 1838. Bibl.Bek. 10.; K. NAGY SÁNDOR, Bihar-ország I-II. Útirajzok. Nagyvárad, 1885; OSVÁTH PÁL, Bihar vármegye Sárréti Járása leírása. Nagyvárad, 1875; BERTALAN SZILÁGYI JÁNOS Bihar vármegyei Sárrét leírása. Biharnagybajom, 1827; KOVÁCS GYULA már hivatkozott munkája; VÉGH JÓZSEF, Sárréti népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944, valamint BANNER JÁNOS, GYÖRFFY ISTVÁN és SZÜCS SÁNDOR munkái). Közülük csak GYÖRFFY, SZÜCS és VÉGH munkáit vette fel az ÚMTsz. Ennek persze különböző oka van: GACSÁRI munkájának kiadására például csak 1974-ben került sor, addig egyházi irattárban fektet. A fenti, múlt századi munkák a sárréti népélet, a rétségi határ pótolhatatlan szóanyagát őrzik. GYÖRFFY és SZÜCS SÁNDOR is gyakran hivatkozik rájuk. Történeti anyag várható a levéltárak anyagának kutatásából is.

3. Ugyancsak tisztáznom kellett, hogy mekkora régió a Sárrét. A kérdésre a legegyszerűbb válasz az, hogy a Berettyótól és a Körösöktől érintett terület települései. Közelebbről nézve azonban nem ilyen egyszerű a válasz, pedig ezt a munka elején véglegesíteni kell, ez sokmindent körülhatárol a munkához (vö. UJVÁRY ZOLTÁN: A Sárrét folklórjáról. Debrecen, 1970. 8. Kézirat). A közigazgatási határokkal nem lehet dolgozni, mert azok az itt élőkötől függetlenül, külső beavatkozásra gyakran változtak. A sárréti realitások, mindenekelőtt a rétségi határ lehet megbízható kiindulás a táj körülhatárolásában, a kutatópontok kijelölésében. Jóllehet, valamennyi sárréti meghatározásnak van reális magja, de olyan összefoglalás, amely több tudományterület eredményei alapján határolná körül a régiót, olyan munka nincs. A szélső területek feltüntetése vagy elhagyása szubjektív eredményekre vezet: növeli vagy csökkenti a régiót. VÉGH JÓZSEF 28 kis- és nagy-sárréti tele-

pülést vett fel kutatópontjai közé, OSVÁTH hasonlóan (vö. i. m. 12-7). CSORBA CSABA bibliográfiája 34 sárréti falu adatait gyűjtötte össze, míg KOVÁCS GYULA 20 községet sorolt be csak a Kis-Sárrét települései közé. Úgy látom, hogy azok tévedtek legkiseb-
bet, akik a Sárrét régióját tágabban értelmezték, abból a szabályozási munkák idején felismert igazságból kiindulva, hogy a rétség vize nemcsak a Sebes-Körösből és a Berettyóból származott, hanem a beléjük ömlő kisebb-nagyobb erek, folyók (Kálló, Kösely, Hortobágy, délen pedig a Kettős-Körös) kiöntéseinek is szerepe volt a víz állandósulásában. Ezek utánpótlást adtak a rétségnek, vizük révén a Sárrét szélső területei minden irányban jelentősen kitolódtak. BENKŐ-LŐRINCZE nyelvjárási bibliográfiája is azt mutatja (vö. i. m. 42-47), hogy a bihari Sárrét hatalmas terület volt. (Ez a bibliográfia a Sárrét országhatáron túli településeinek nyelvi adatait is ismerteti.) Vitatható a Sárrét déli részének meghatározása is. A legtöbb munka Békés várost tekinti déli határnak. Tehát a szabályozás előtt bonyolultabb volt a Sárrét-képlet. A gyűjtés indításakor a legutóbbi, általam is jónak tartott összefoglalástól megjelölt területet tekintettem elfogadható Sárrét-régiónak (vö. KÓSA-FILEP, A magyar nép táji történeti tagolódása. Bp., 1983. 164-5). A területre eső valamennyi település megjelent vagy hozzáférhető, illetve az anyaggyűjtés során felvett nyelvi anyagát egyformán felveszem a cédulákra.

4. Mire vállalkozik a szótár? Erről szólnunk kell, mert ezzel eleget teszünk annak az igénynek, hogy határozzuk meg a szótár viszonyát a többi hasonló munkához (vö. A.C. GERD: VoprJaz. 1990/5, 9), hogy elméletileg is elhelyezzük a szótárt "a hasonlók között". A megbízás regionális tájszótár anyaggyűjtésére szól. Annyiban rokon lesz az elkészült nagy regionális szótárakkal (vö. SzamSz., OrmSz., SzlavSz., SzegSz.), hogy egy nagyobb tájegység több helyi nyelvjárásából merít, eltér viszont tőlük abban, hogy csak a tájszavakat leltározza fel, nem a falvak teljes szóanyagát (vö. HAJDÚ: VEABÉrt. 1982/2, 157-61). Ez utóbbi, ilyen nagy területen ma reménytelen vállalkozás lenne, hiszen tudjuk, hogy egy-egy falu esetében is meggondolandó program (vö. IMRE: MNy. LXXXIII, 137). A tájszavak mindhárom fajtáját cédulára teszem, az alaki tájszavakat szigorú minősítés után. A tájszavak egy elpusztult réteget, a rétségi szókinccs lexémaanyagát elsősorban történeti értékű feljegyzésekből várhatjuk, ezért a levéltári anyagok vizsgálatára nagy figyelmet fordítok. Ezen a ponton a fentiek találkoznak egy másik lényeges kérdéssel, nevezetesen, hogy honnan merít a szótár. Kétretegű nyelvjárási szókinccsel van itt dolgunk, ezért az elpusztult történeti anyagnak is utána kell mennünk. A megyei levéltárban a Sárrét Békés megyei településeiről jó merítésű feudális kori anyag vár feldolgozásra (Biharugra, Dévaványa, Körösladány, Körös-

tarcsa, Körösszegapáti, Okány, Vésztő, Zsadány). A szakmai folyóiratok közül elsősorban a Nyelvőrben van egy kevés múlt századi anyag. Az élő tájszókinccs legfontosabb hányada a nyelvatlasz 9 kutatópontjáról várható. A 617 "lex." jelzetű kérdésből (vö. DEME-IMRE: NyatElm. 239) 250-280 tájszó kerülhet cédulákra, erre következtethetünk az N-20 kutatópont, Szerep atlaszadataiból. Ezenkívül jelentős szóanyagra számíthatunk a múzeumok, tanszékek kéziratos anyagaiból.

Remélhetőleg ezekből a kéziratos munkákból jelentősen felfrissül az ismert sárréti tájszóanyag. Legalábbis abban az értelemben, hogy a majdani szócikkek a régió sajátos szóanyagát és tájszavainak jelentéseit hiánytalanul összegyűjtik. Annyiban viszont Bálint Sándor szótárával lesz rokon, hogy a Sárrét legjelentősebb szépíróinak műveiből is felveszi a tájszavakat (Nagy Imréttől, Sinka Istvántól, Szabó Páltól).

5. A kijelölő munka előtt a szigorúan vett szakmai kérdéseket újra végig kellett gondolnom, némely részletnek utána kellett néznem (vö. IMRE: MNy. LXXI, 220-5; Kiss: MNy. LXIX. 501-7; HAJDÚ: VEABÉrt. 1982/II, 157-61). Óriási előny, hogy az ÚMTsz. első két kötete rendelkezésemre áll, az első kötet bevezetőjében olyan szakmai összefoglalás, amely ebben a szakaszban kitűnően felhasználható. Arról például, hogy mi a tájszó, kötetnyi anyag van a szakirodalomban, az ÚMTsz. bevezetésében leírtaknak azonban az a nagy gyakorlati haszna, hogy a két kötet már megszerkesztett szócikkei igazolják vissza: szótári munkákhoz ezek a meghatározások biztonsággal használhatók. B. LŐRINCZY ÉVÁnak az ÚMTsz. munkálatairól készített beszámolója a munkaközösség műhelymunkájáról bizonyítja, hogy Szinnyeie azóta is forrásértékű szótárát és a nyelvjárás-kutatók elméleti megközelítéseit figyelembe véve ők a praktikum többletével keresték a válaszokat különböző, például az alaki tájszavak minősítésének kérdéseire (vö. MNyj. I, 156-64; XX, 15-28, 29-51; NyK. LXXVI, 456-9). Aki ma tájszótári munkába kezd, annak azokat a gondolatokat, felvetéseket is hasznosítania kell, amelyek az ÚMTsz. I. és II. kötetének kiadása után a szaklapok recenzióiban láttak napvilágot (vö. GUNDA: Nyr. LIV, 395-401; JAKAB LÁSZLÓ: MNyj. XXX, 146-50; Kiss: MNy. CXXVI, 427-35; SEBESTYÉN: MNyj. XXIII, 165-9). Úgy kezdhettem tehát, hogy több fontos elméleti és gyakorlati kérdés megoldásához a gyakorlattól igazolt példák álltak előttem. Látom, hogy így lesz ez a későbbi munkafázisban is: a szócikkek felépítéséhez, megszerkesztéséhez - hiszen sok olyan tájszó várható, amelynek a Sárrét sok helyi nyelvjárásából lesz adata - ugyancsak az ÚMTsz. gyakorlatát kell majd követnem. Elég ha egyetlen részletre utalok ennek igazolására. Ahhoz, hogy az alakváltozatokat, a jelentéseket, az állandó szókapcsolatokat a forrás megjelölésével egy szócikkbe beépíthessük, elengedhetetlen,

hogy az ÚMTsz. egyszerű, mégis tökéletes forrásjelölését kövessük. Így is marad néhány olyan részletkérdés, amelyre - az egyszemélyes vállalkozás miatt - saját megoldást kell majd keresnem. Az ellenőrzéshez a helyi tájszótárak címszóanyagának kijelöléséhez általánosan elfogadott ÉrtSz.-t használom. Tapasztalataim szerint az ÉrtSz.-ral való összevetés jelentősen megtizedeli a tájszónak kijelölt szóanyagot, arra kell azért vigyázni, hogy a kijelöléskor fontos tájszóanyag vagy sárréti szóanyag ki ne maradjon.

Tisztáznom kellett, hogy a kijelöléskor milyen témájú munkákból merítsen az anyaggyűjtés. Ha a Sárrét körülhatárolásakor érintett témákat, a terület anyagi kultúrájának lényegét bemutatni akaró tájszótár anyaggyűjtéséről gondolkodunk, a sajátosan rétségi tematikát "a sárréti falvak néprajza" (vö. VARGA GYULA: Bajomi krónika 93-102), tematikának kell kiegészítenie. Úgy látom, hogy a népi élet, a hagyományos gazdálkodás és állattenyésztés és a népi ipar szóanyagából állhat össze a sárréti tájszótár szóanyaga. Bár a sárréti határ földrajzi névanyaga nagyon fontos a hajdani rétság bemutatásához, a szótárba csak a rétság szempontjából igazán érdekes közszavakat veszem fel. Ennek két oka van: az egyik, hogy Békés megye földrajzi neveit összegyűjtötték, kiadásra vár, a másik pedig, hogy kerülni akarok minden romantikus Sárrét-képet, amely azt sugallná, hogy a nagy rétségi határú falvak lakosságának életére nézve a lecsapolás előtt a víznek nagyobb hatása volt, mint a jóval kisebb művelt földsávoknak, határrészeknek. Nem pontos az a Sárrét-kép, mely szerint a rétság számtalan halásznak, pákásznak, nádalyosnak, gyógyfüves embernek adott megélhetést, az viszont igaz, hogy a rétségi állattartás jelentősége nagy volt, bár kevés embert foglalkoztatott. A mezőgazdaság művelt szárazulatainak volt itt is igazán nagy szerepe.

Honnan gyűjthetek ehhez anyagot? Mindenekelőtt a már idézett múlt századi alapművekből, a folyóiratokból, az egyetemi, főiskolai tanszékek és múzeumok kéziratos adataiból, valamint a nyelv-atlasz és a néprajzi atlasz adataiból. Eddigi tapasztalataim szerint a kisebb helyi múzeumokban sok kutatni való kézirat fekszik el (hasonlóan B. LŐRINCZY: MNyj. I, 158), a tematikusan megfelelőket feltétlenül fel kell dolgozni. Katalogizálva ezeknek csak kis része van, ezért át kell nézni a kéziratok külső borítóit, gyűjtőit, amelyek első oldalán gyakran annotáció-szintű leírások vannak. A borítóadatok nagyon fontosak a cédulára kerülő adatok miatt is.

Az természetes, hogy az adatra vigyázni kell, a nyelvészet ezért filológia is. A cédulázáskor alapvető "a forrás nyelvi sajátosságainak teljes egészében való tükröztetése" (vö. SEBESTYÉN: MNyj. XXVI — XVII, 89). Ezért a forrásból kiemelt lexémát vagy szerkezetet változtatás nélkül közlöm és mondategységgel vagy szerkezettel értelmezem. A jelentés pontos megadásához és a később-

bi hasznosításhoz egyaránt szükségesnek tartom ezt. A cédulákat még egyszer elkerülhetetlenül elő kell vennem az anyaggyűjtés lezárásakor, amikor a forrást azzal a számmal látom el, amely a szócikkben a forrással való azonosításra szolgál. Mivel a sárréti szóanyag egy része már elpusztult, a lexémák jelentéseinek pontos számbavételét — ahogy már említettem — alapvető fontosságúnak tartom. Csak tájszavakkal dolgozom tehát, néhány ezer szócikknél nem várható több (a regionális tájszótárak szóanyagának terjedelmére nézve vö. Kiss: MNy. LXXIII, 224), az egy-egy szócikkbe beépíthető helyi tájszóanyag különböző alakváltozatából azonban igen, erre és a jelentések pontos számbavételére kell ezért különösen ügyelni. A *ko-tú* (a rövid u-s alak nem lehet itt alakváltozat, csak pontatlan lejegyzés), várhatóan a térség sok településéről előkerül 'a rétság elszáradt korhadéka'; 'nehezen művelhető rétségi föld' jelentésben, kérdés, hogy a szó hajdani jelentésmezejéből milyen most még ismeretlen nyelvjárási jelentés kerül elő.

Mivel a kéziratos munkák, feldolgozások nagy többsége a nyelvjárások hangtani jelenségei szempontjából nem forrásértékű, már látszik, hogy az adatok között pontatlan lejegyzésű szavak is lesznek, ez azonban — a többi szótárhoz hasonlóan — nem teheti kérdésessé a munka hitelességét. A Sárréten a birka nyakába akasztott 'könnyű kis csengő' jelentésű szó *pèrgőü* ~ *pèrgöü* ~ *pèrgő* alakváltozatokban élt és hallható ma is. A néprajzi feldolgozások egyikében sem talákoztam azzal, hogy legalább a zárt *ë*-t jelölték volna. Pedig a Végh-Morvay-féle pályázati felhívás félreérthetetlenül kérte ezt. Ettől függetlenül azt mondhatjuk, hogy így is helye van a szónak és toldalékos alakjainak a szótárban. A hangtani pontatlanságok miatt nem mondhatunk le sok eredeti — a hagyományos állattartásból merítő — néprajzi munka anyagáról. Olyan igényre pedig nem is gondolhatunk, mint a *pèrgőü*-beli félhosszúság jelölése vagy a diftongus-variánsok pontos lejegyzése. Az atlaszadatok jelentősége éppen abban van, hogy a 40 évvel ezelőtti gyűjtésekkel igazolni tudjuk azokat a kettőshangzókat, amelyeket a 150-200 évvel ezelőtti források a pontatlan lejegyzések miatt nem igazolnak vissza, s amelyeknek ma pedig már azért is alig találjuk nyomait a feldolgozásokban, mert pusztulófélben vannak.

Nem vagyunk jobb helyzetben a nyelvjárásterület másik fontos hangjelenségével, a hosszú magánhangzók pontos lejegyzésével sem. Nem arról van szó, hogy a néprajzi témát feldolgozónak tudnia kell, hogy az *ád*, *kél*; a *síma*, *úcca*; *csírke*, *birka* típusú nyúlás milyen eredetű, csupán az lenne a kívánalom, hogy a gépírásban is jelzett *ád*, *kél* mellett a *birka*, *síma*, *úcca* hosszú magánhangzóit is pontosan feltüntessék. Ehhez nem kell dialektológiai előképzettség, csupán a feldolgozó vagy a munkát irányító tanár figyelme a feladatok szöveghű teljesítésére. Mert igaz, hogy ezek a munkák

tájszótári feldolgozásra így is alkalmasak, de azok még értékesebbek, amelyek a zárt ě-ző, a hosszú magánhangzókat kedvelő területeken legalább ezeket a nyelvjárási hangjelenségeket feltüntetik. Mindezek mellett mégis azt emelem ki, hogy Molnár Ambrus, Házi Albert, Márton László, Bereczki Imre és mások néprajzi munkái, Borbíró Lajos, Miklya Jenő helytörténeti-történeti írásai fontos források a sárréti tájszótár anyaggyűjtéséhez. A munka során megoldandó problémák sorát folytathatnám, de nem ez a célom: azt kívántam jelezni, hogy egy regionális tájszótár előmunkálatai során a konzultációt igénylő, megoldandó feladatok milyen nagy számával találkozunk.

6. Az anyaggyűjtés másfél éve folyik, ez idő alatt körülbelül 40 munka nyelvi anyaga került cédulákra. Ez látszólag nem sok, de most egy műnek tekintem még a Magyar Nyelv köteteit például, amelynek 88 évfolyamából a nyelvjárási bibliográfia és a mutató segítségével a nagyobbik részt feldolgoztam, ugyanígy a Békési Élet, a Bibliotheca Bekesiensis, a Körös Népe stb. évfolyamait. Időben sok van még a négy évből, de már látszik, hogy a munkából is sok van még hátra. Számomra fontos volt ebben a szakaszban az az alkalmi szakmai segítség (konzultáció egy-egy kérdésről, tájékoztatás a közgyűjteményekben, tanszékeken található munkákról stb.), amelyet Hajdú Mihálytól, Sebestyén Árpádtól, Szabó Ferenc-től, Szabó Józseftől és Végh Józseftől kaptam. Időben az anyaggyűjtés egyharmadánál tartok, ezt az első időt azonban azért is fontosnak tartom, mert úgy gondolom, hogy mostanra túljutottam már a kérdések nagyobbik hányadán. Minden nap azt erősíti, hogy lesznek még újabb végiggondolni való részletek, hogy újra és újra elő kell vennem a tájszótárak munkálatairól leírt tapasztalatokat. A munkának így, egyszemélyes kidolgozásban is használhatónak kell lennie.

ZILÁHI LAJOS

A hangsúlyos helyzetben előforduló bontóhangok a magyarban

I. Mély magánhangzók bontóhangként

1. **B o n t ó h a n g o n** a magyar nyelvészeti szakirodalomban azokat a szervesen magánhangzókat értik általában, amelyek a szóeleji mássalhangzó-torlódások közé ékelődnek. A betoldásnak az a szerepe, hogy a magyar nyelv szóalakjának finnugor jellegéből adódó hangtani sajátosságait megőrizze, illetve hogy az attól idegen szóeleji torlódásokat megszüntesse, vagy jelentős mértékben csökkentse. A továbbiakban annak megvizsgálására törekszünk, hogy a nyelvtörténeti korban: az első nyelvemlékektől kezdve a tizenkilencedik század végéig mely szavakban történt meg a feloldás, milyen minőségű magánhangzók toldódtak be, illetve hogy mi volt a közvetlen oka a magánhangzó beékelődésének.

2. A mély magánhangzók mint bontóhangok

2.1. Az inetimologikus (-á- >) -a- e j t é s k ö n n y í t ő b o n t ó h a n g k é n t az alábbi szavakba toldódik be:

barack: 1395 k.: *barafc*, *baraffch*; 1430 k.: *barazc* (KESZLER: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. NytudÉrt. 63. sz. 1969. 16), 1588: *baraczk*. — barát: 1211: *Barath* hn.; 1252: *Barath* OklSz. — id. KESZLER: i. m. 16; 1263: *Barathy* [= baráté] hn., 1372 u./1448 k.: *baratfaga* gr. ['szerzetesi állapot']. — barátina: 1799/1915: *barátinám* gr., MTsz.: *baratina*. — barázda: 1250: *baraszda* (MOLLAY: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 518), 1259-66/14. sz.: *-barazdaya* gr. hn.; 1300: *Barazda* (KESZLER: i. m. 16), 1395 k.: *barazda*. — barkóca: 1350: *Barkolcha-*, 1379: *Barkocha-*, 1527: *Bacolcza*. — barna: 1359: *barna*, 1604: *Barneitom* gr., 1784: *barnólni* sz. — berkenye: 1861: *barakonya*. — bolha: 1252: *Balhahn*., 1395 k.: *balha*, 1585: *Balhás* sz. — borona¹: 1524 k.: *Baronjalnÿ* sz., 1550 k.: *barana*¹. — borona²: 1585: *Barona* haios, 1811: *Barának* gr. — borostyán¹: MTsz.: *barisnya*. — borotva: 1590 k.: *barotuálkoz* sz.

csorda: 1282/1325: *Charada-* hn., 1469: *Czardas* sz. szn. — csoroszlya: 1707: *Csaroszlya*.

darab: 1270/1387: *Darab-* hn., 1395 k.: *darab*. — darabont:

1472: *Darabanth* szn., 1509: *Darabonth* szn., 1522: *Garabant* szn., 1548: *garabontoknak* gr. — daróc: 1349: *darouch*, 1493: *darocz*. MOLLAY véleménye szerint a németből átvett jövevényszó, s a közvetlen előzmény a bajor-osztrák feltételezett [Gröbs] ~ [Gráos] alakok keveredésével jött létre > m. [*gárōs] > *garóc > daróc; a *garóc > daróc fejlődésre l. *drabant* 'darabont' ~ *grabant* (i. m. 224-6). — derék: 1616: *Darek*, 1721: *darék*, 1863: *darak*, MTsz.: *darik*, *darok*. — drága: 1208/1550: *Daragam* [latin tárgyeset] szn., 1753: *darága*. — dragony: 1757: *Daragony*, 1789 k.: *Daragon*-. — dránica: 1863: *daránicza*, 1875 e.: *daranica*, *garánica*. — dratva: 1899: *daratyva* (Nyr. 28: 451, vö. TESz. is). — drót 1786: *darót*, 1792: *darot*; MTsz.: *darruót*.

flanell: 1893: *falánel*-t, MTsz.: *falánër*. — flangál: 1839, 1860: *falangéroz*, *falangíroz*, 1863: *falangéroz[ik]* (MTsz.). — flaska: MTsz.: *falaskó*. — flastrom: 1583: *falastrumot* gr., 1655: *falastrom*. — fraj: 1863: *farajnak* gr. A *fraj* szó német eredetű (< vö.: l. ném. *Frau*, 2. a ném. *Frauen-zimmer* > m. R. *frajcimmer* meg- rövidülése l. TESz., MOLLAY: i. m.), s a megfejtés vitatott részletei ellenére is nyilvánvaló, hogy *fr-* > *far-* torlódás-oldással kell számolnunk. — franc²: 1840: *Farancz*; 1872-1882: *farancos* (MTsz.). — francia: 1810: *Farantzia*. — franciskánus: 1816: *Farantziskánus*.

galagonya: 1327/1410: *Galagynya*, 1379: *Galagonya*-. — galóca¹: 1371: *Galochka*- [olv.: *Galocha*-] hn., 1520 k.: *Galocza*, 1611: *Galótza*, 1766: *galatza*. — ganéj: 1352 u./1448 k.: *ganaj*, 1416 u./1450 k.: *ganéual* gr., 1416 u./1466: *ganeit* gr. — garabonciás: 1519: *garabonchas* sz., 1533: *garabonchas* sz., 1854: *karaboncos*, MTsz.: *barboncás*. — garaboncia: 1621: *Garabontza*, 1886 *garabonczia*. A *garabonciás* és a *garaboncia* szó eredete bizonytalan, így csak abban az esetben tartoznak ide, ha mégis az olaszból volnának származtathatók (vö. ol. R. *gramanzia*; vö. TESz.). A szóeleji más-salhangzó-torlódás feloldása a szó ismeretlen eredete miatt tehát kérdéses. — garád: 1519: ? *garattyokba* gr., 1588: *garádgyából* gr., 1792: *Garád*, *Meg-garádolni* sz. — garágya: 1775: *garádjaít* gr., 1776: *garágyán* gr., — garas: 1460 k.: *garaff*, 1512 k.: *garafokat* gr. — garat: 1577: *garas* [olv.: *garat*], 1590: *Garat*, 1604: *Garad*. — garmada: 1621: *Garmada*, 1787: *gyarmadája* gr., 1801: *Gármadád* gr., — gereblye: 1319: ?*Garabla* hn., 1556: ?*Karaplat* gr. 1597: *garablia*. — gerezna: 1871: *garáznának* gr. — giliszta: 1405 k.: *galizta*, 1595: *galiztyakat* gr., MTsz.: *gaiszta*; 1879: *galisztya* (MTsz.). Nemcsak az előző két alak, de ez utóbbi is ide tartozik, mivel a szóbelseji *-l-* > *-ly-* > *-j-* > *-ø-* fejlődés útján tűnt el az *-l-* (TESz.). — grádics: 1424: *Garadych*-, 1585: *Garádíts*. — grádus: 1757: *garádusától* gr., 1815: *garáddal* gr. — gránát³: 1706 u.: *ganaráttúl* gr. A szó német eredetű (< ném. *Granate* 'robbanó

lövédék', amelyből előbb föltehetőleg **garanát*, majd hangátvetéssel *ganarát* keletkezett l. TESz.). — gránic: MTsz.: *garánic*.

haraszt: 1225: *Horosth* [olv. : háraszt ?], 1231: *-charasta* gr. hn., 1271: *haroszt*. — haricska: 1614: *hariczka*val gr., 1615: *Hariskanak* gr., 1700/1842: *Hárisvának* gr. A szó román eredetű (vö. rom. *hriscă*, N. *hiriscă* TESz., BAKOS: MSZRET. 234), a szőleji mássalhangzó-torlódás bontóhanggal történő feloldása csak az irodalmi nyelvi *hriscă* alak átvétele esetén lehetséges. E mellett az első szótagi *-a-* bontóhang szól, mivel a népnyelvi *hiriska* minden további nélkül meghonosodott volna, mint ahogy a későbbi (népnyelvi) átvétel során (NyAtl. *hiriska*) meg is maradt.

kaláberez: 1870: *kalabereznek* gr., 1891: *kalábereznek* gr. — kalábriász, kalábriáz: 1863: *calabriasz*, 1867: *kalabriászozni* sz.; 1853 *kalabriázni* sz. — kaláber: 1888: *kalábert* gr. — kaláha: 1803: *kaláhájából*, 1838: *kalahája* gr., MTsz.: *kalaháj*. A *kaláhaszó* ismeretlen eredetű (talán szláv jövevényszó: a m. *kalász* szláv *klasz* eredetijének származékával, a *klacha*-val lehet azonos; vö. TESz.), ezért az *-a-* bontóhangként kezelése nyilvánvalóan kérdéses, de korántsem lehetetlen. — kaláka: 1633: *kaláka*, 1703: *Kaláka*, 1762: *kálákásokkal* sz. — kalakócs: 1676: *Kalakocz*. — kalangya: 1370: *kalangia*; 1375: *Calangya* (OkISz. -id. KESZLER: i. m. 19), 1405 k.: *kalongya*, 1416 u./1466: *kalongaba* gr. — kalapács: 1413: *-kalapach*, *Kalapach* hn., 1577: *kalapach*, 1658: *kalapácsostól* gr. — kalapál: 1527: *kalaparlaak*, 1561: *kalapalo* sz., 1787: *kalopálást* sz. — kalász: 1211: ? *Kalazy* sz. szn., 1416 u./1466: *kalázt* gr., MTsz.: *kalájsz*. — kalitka: 1416 u./1490 k.: *kalitkaban* gr., 1533: *Kaletka*, 1552: *Kalátkába* gr., 1655: *kalyicka*, MTsz.: *galicka*. — kalit: 1829/1885: *Kalitba* gr. — kalmár: 1304: *Kalamar-*; 1354: *Kalamar* (KESZLER: i. m. 19), 1356: *Kalmar* szn., 1416u./1450 k.: *kalmar*. — kaloda: 1492: *Kaladas* sz., 1495 e.: *caladaiabol* gr., 1611: *Kadola*, MTsz.: *kaláta*. — kanóc: 1544: *kanotot* gr., 1597: *kanothoz* gr., 1688: *Kanócz*. — karacs: 1556: *garacz* [garach?], 1616/1643: *Karacza* [olv. *karacsa*], *karacz*, MTsz.: *garac*. — karácsony: 1211: ?*Karachyn* szn., *Karachon* szn., 1338: *Karachan* szn., 1450 k.: *Karacson*, 1578: *Karácson*. — karaj: 1517: *-karay* hn., 1519: *kareara*, 1750: *karély*, 1795 k.: *kajarolás* sz., MTsz.: *kajár*. — karám: 1621: *Karam*, 1708: *Karám*, 1794: *karánbangr*. A szó vitatott eredete miatt (vö. szlk. R., N. *krám*, *kram*, ir.szlk. *krám*; – török, valószínűleg a kun-besenyő rétegből való, de pontos megfelelője csak a tatár nyelv baraba nyelvjárásából mutatható ki, vö. bar. *qoram* vö. TESz.) az első szótag *-a-* bontóhang volta kérdéses, bár nagyon valószínűnek látszik. — karapol: 1588: *karapolast* sz., 1636 *karapollyák*. — karcól: 1693: *karczolta* gr., 1803: *gartzolások* sz., MTsz.: *karicol*. — karcos: 1702: *kartzos*. — karc: 1805: ?*karcz*, 1809: *Kartz*. — karcog: 1824: *karczogott* gr. Az imént

idézett *karcos*, *karc* stb. szócsalád német eredetű (vö.ném. *kra-tzen*; a magyarban a *krácol* ~ *kracol* tekinthető eredetibb alaknak; vö. TESz., MOLLAY: i. m. *kracol* c. a.), de az első szótagi -a- keletkezésének módja nem tisztázott. Valószínűbbnek látszik, nézetem szerint, hogy a vele eredetbeli rokonságban levő *karacs* (< korai úfn. kori hazai bajor-osztrák; vö. korai úfn. *kratze*; vö. MOLLAY: i. m. 354, 372) szóban is, de talán nem zárhatóki egy szóeleji *kra-* > *kar-* változás sem. — karima: 1545: *karimassz.*, 1590: *karimáia* gr. A szó szláv eredetű (vö. TESz.), s a magyar szó forrása nem határozható meg kellő pontossággal, a bontóhang (-a-) keletkezése azonban - szerintem - aligha zárható ki, tudniillik minden szóba jöhető szláv nyelvi alakban (pl. f.-szorb *kroma*, le. *kroma* stb. vö. TESz.) mássalhangzó-torlódásos szókezdet található. — kasornya: 1577: *karosniu* [olv. :*karosnia*], 1637: *kasor nya*, 1846: *kasarnyában* gr., MTsz.: *karisnya*, 1838: *kaszornya* (MTsz.). A szó szláv eredetű, s minden idézhető adat (< vö. szb. hv. *krošnja*, N. *krošnje*, szln. *krošnja* stb., vö. TESz.) nézetem szerint arra utal, hogy a bontóhang a magyarban keletkezett. — klarinét: 1863: *kalánéttya* gr., MTsz.: *kalánéta*. A *klarinét* nemzetközi szó (vö. ang. *clarinet*, ném. *Klarinette*, fr. *clarinette* stb.), s akármelyik nyelvet (pl. németet, franciát, vö. TESz.) tekintjük is átadónak, véleményem szerint nehézkes lenne bontóhanggal történt feloldásnak (pl. *klarinét* > *kalarinét* >> *kalánéta*) tartani az imént idézett *kalánéta*, *kalánéttya* gr. alakot, de persze kizárni sem lehet egy ilyen fejlődést. — klastrom: 1495 e.: *calaſtoromba* gr., 1511/1593/1681: *kalastrom*, 1528: *kalaſtoromba*. — klázli: 1829: *Kalázli*, MTsz.: *galázli*, *kqázli*. — karsó: 1794: *karsó*. Mivel a magyarba egy szlk. R. *krčay* kerülhetett át, a *karsó* első szótagi -a- eleme nézetem szerint csak bontóhang lehet (vö. KESZLER: i. m. 20). — krajcár: 1544: *karayczart* gr., 1788: *Garaajtzar*, MTsz.: *karécár*. — krajnik: 1387: *karaynuk*, *Kalaynuk*, 1389: *Karajnok*- hn. — krapsál: 1627: *karamsált* gr. Mivel ismeretlen eredetű szó (vö. TESz.), az első szótag esetleges bontóhang (-a-) volta is kérdéses, bár a szókezdő mássalhangzó-torlódásos alakok döntő többsége (és némileg korábbi volta) a bontóhanggal történt feloldást valószínűsíti.

malac: 1333/1334: ?*Malach*- hn., 1351: *Malach* szn., 1395 k.: *malach*. — malágy: 1333/1334: ?*Malach*- hn., 1364: *Malad*- hn., 1504: *-malath* hn., 1832: *Malát*, 1834: *Malogya*-. — maláka: 1244/1295/1384: *-malaka* hn., 1298: *malakam* [latin egyes sz. tárgyeset]. Az első szótagi -a- bontóhang (KESZLER: i. m. 21). — maláta: 1395 k.: *malathar* [olv.: *malatha*], 1405 k.: *malatha*, 1541: *malátáual* gr., MTsz.: *máláta*. — maráz: 1213/1550: ?*Maraz* szn., 1519: *maraz*, 1805: *maráz*. — marázsa: 1728: *Marossaval*, 1788: *Marázskáat* gr., 1885: *Marázs*-. Az első szótagi -a- véleményem szerint bontóhang

(de vö. még r. *mraja* > *marázsa* BAKOS: i. m. 40). — márna: 1590: *Maarna*, 1793–97: *Marina*, MTsz.: *málna*. A magyar *márna* szó szláv eredetű (vö.: szb.-hv. *mrěna*, szln. *mréna*, szlk. *mrena* TESz.), de a közvetlen forrása nem határozható meg közelebbről. Az első szótagi -á- magánhangzó mássalhangzó-torlódást oldó bontóhang (-á- > -á-) lehet, melyet BÁRCZI (Ht.² 66) alapján - amikor a *mrena* > *merena* > *márna* fejlődést rajzolja meg - joggal feltehetünk.

oláh: 1443: *Walah-*, 1453: *Walah* (KESZLER: i. m. 46); 1880: *valáh*, *valá* MTsz. — id. KNEI ZSA: SzlJsz. I/1. 359, 1881: *valá*, *valáhul* gr., 1885: *váláh* (MTsz.). A szó szláv eredetű (vö. < déli-szláv *vlachъ*, blg. *vlach*, szb. *vlah* KNEI ZSA: i. m. 359), s szerintem csak akkor sorolható ide, ha a *vh-*s szókezdetben (u > o > a) bontóhangot teszünk fel (erre vö. TelK. 90: *vonoka* — id. BÁRCZI: i. m. 139).

palack: 1395 k.: *palafsch*, 1405 k.: *palazk*, 1551: *palack*. — palacka: 1577: *palazk*, 1590: *palacka*, 1604: *Palafzka*. — palacsinta: 1577: *palacczinta*, MTsz.: *pálácinká*, *paladincsa*, *palicsinta*. — palajta: 1832: *palajta*, 1872: *palajta*, 1832: *paléta*, 1875: *palita*. Szláv eredetű szó (vö. szln. *plahta*, szb.-hv. *plahta*, cseh, szlk. *plachta*, le. *plachta* KNEI ZSA: i. m. 376), s az első szótagi -a-ja nézetem szerint okvetlenül bontóhang. — palánk: 1470: *palank*, 1574: *palánkia* gr., MTsz.: *paláng*, *palánt*, *pallang*, *pallánk*. — palánkol: 1508: *palankol*. A *palánk*, *palánkol* első szótagi magánhangzója bontóhang (l. KESZLER: i. m. 21). — palánta: 1372 u./1448 k.: *palantaja*, 1569: *Palant*, 1585: *Palánta*. — plántál: 1372 u./1448 k.: *palantalny* sz., 1664: *palántályák* gr. — palást: 1265: ?*Palast* hn., 1372 u./1448 k.: *palast*, 1389: *Palast* (Oklsz. — id. KESZLER: i. m. 21), 1395 k.: *palasth*. — palástol: 1527: *palastolwan* sz. — paracskó: 1560 k.: *parachko*. Bizonytalan eredetű szó (TESz.), MOLLAY (i. m. 427) viszont határozottan korai újfelnémet eredetűként tárgyalja (< vö. korai úfn. *prack*, *brack*, *prachk*, *prackel*). Az eredetinek tartható **prakcsó* alak nem mutatható ki, de ebből jöhetett létre hangátvetéssel a *pracskó*, a szóeleji mássalhangzótorlódás feloldásával pedig a *paracskó* alakváltozat (l. TESz.). — parapács: 1816: *Parapáty*, 1838: *Parapács*, 1878: *parapáj*, MTsz.: *parapác*. — paraszt: 1291: *Parazth* szn., *Parozth* szn., 1372 u./1448 k.: *parazt*, *parastol*. — parázna: 1372 u./1448 k.: *paraznanak*. — parázнасág: 1416 u./1450 k.: *paraznafagit* gr. — paráználkodik: 1416 u./1450 k.: *paraznalkodot* gr. — parázs: 1521: ?*parasztol*, 1577 k.: *parafban*, 1585: *Parasaba* gr. — parázsol: 1604: *Paráfolom* gr. A *parázsol* (> *parázs*) szó szláv eredetű (< vö.: blg. *пѣржа*, N. *npáxa*, szb.-hv. *pražiti*, szln. *pražiti*, szlk. *pražit'* TESz.), az első szótagbeli (-á- >) -a- nézetem szerint mindenképpen bontóhang (de l. még SULÁN: szláv *pražil* > m. *parázsol* > *parázs* MNy. 50. 175). — parittyá: 1416 u./1450 k.: *pa-*

rit'anac gr., *paritafoč* sz. A szláv szóeleji mássalhangzó-torlódásos alakokból (< vö.: szb.-hv. *pràca*, szln. *pràca* stb. TESz.) szerintem magyar bontóhanggal jöhetett létre a *paritty*a alak. — *parlag*: 1258: *-parlac*, 1299: *Parlag*, 1405 k.: *pārag*. — *plága*: 1801 *palágózás* sz.; 1897-91: *palága* (MTsz. *plága* c. a.). — *pláj*: 1899: *palaj*. — *plájás*: 1789: *Palajás*. — *plajbász*: 1809: *Palajbász*, 1857: *palájbászt* gr., MTsz.: *kalajbác*, *kalajbász*, *palajbác*. — *planéta*: 1863: *palánéta*, 1898: *palanéta*. — *platni*: 1875: *pálátten*. Az -á- nézetem szerint nyilvánvalóan bontóhang az első szótagban (< vö. baj.-osztr. *plattn*, h. baj.-osztr. *pláttn* TESz.). — *poloska*: 1825: *paloska*. — *poroszka*: 1405 k.: *parozka*, 1585: *Paroska*. Az első szótagi -a- szerintem nyilvánvalóan bontóhang (< vö.: szb.-hv. Ča R. *prusac*, Kaj. R. *prusec*, szln. N. *prusec*, cseh R. *prus* TESz.). A *poroszka* (> *paroszka*) másodlagos alak, amely a magyarban keletkezett a -ka kicsinyítő képzővel (l. TESz.; KNIEZSA: i. m. 439). — *poroszló*: 1573: *parozlok* gr. — *poszáta*: 1872: *paszáta*. A szó valószínűleg szlovák eredetű (< vö.: szlk. *psota*, cseh *psota*, le. *psota*), s a szóeleji mássalhangzó-torlódást a magyar -a- bontóhanggal oldotta fel az idézett adatban (ÚRHEGYI: MNy: 56: 377). — *pranda*: 1792: *paranda*, 1887: *paranda* (MTsz.). A szó ismeretlen eredetű (TESz.). Elképzelhető, hogy a *pranda* alak a *prasnya* 'ronda, rút' és a *ronda* alakvegyülésével jött létre (l. SIMONYI: Kombináló szóalkotás 17) vagy nézetem szerint inkább a *ronda* x *pocsék* kontaminációjával (vö.: NYIRKOS: InetMsh. 30). Az így létrejött szóeleji mássalhangzó-torlódást a nyelv egy bontóhanggal oldhatta fel. — *próbál*: MTsz.: *paróvál*.

ragya: 1479: *Ragyas* sz. szn.; 1677: ...*ragya* (Oklsz. *fekete-ragya* a.). A szó szerb-horvát vagy szlovén eredetű (vö. szb.-hv. *rda*, szln. *rjā* TESz.). MELICH a szerb *rdā* alakból származtatja. (> m. *rogya* > *ragya*), s az -o- > -a- hangot ejtéskönnyítőnek tartja (NyK. 39: 16), hasonlóképpen (szl. *řda* > *ragya*) HORGER is (MNy. 28: 37). Az -a- bontóhang volta - nézetem szerint - kérdéses. A KNIEZSÁNÁL található szláv nyelvi formák első szótagi *ъ* elemének (vö. ószb.-hv. *rǫdja*, óe. szl. *rǫžda*, egyh. szl. *rǫžda*, blg. *rǫždá* i. m. 455) — ha korai átvételről volna szó — talán közvetlen folytatása lehetne a hangsúlyos szótagban levő magyar -a-/-o-. Ugyancsak elképzelhető szerintem, hogy a szláv szóeleji *ř* (l. HORGER imént idézett adatát: szl. *řda*) szótagalkotó volta befolyásolta egy magyar bontóhang (o, a) keletkezését. — *ragyiv*a²: 1829: *Ragyiva*, 1838: *Ragyva*. A szó szerb-horvát eredetű (< vö.: *řdav*), s az első szótagi -a- — nézetem szerint — hasonlóképpen vitás eredetű, mint az előző szócikkben tárgyalt bontóhang.

salak: 1522: *Salak* szn., 1696: *szalakja* gr., 1759: *sallakját* gr. — *salám*: 1863: *salyám*, MTsz.: *sajám*, *salám*, *sarám*. — *salap*: 1336: *Salaph* szn., 1395 k.: *falap*. — *salapál*: 1693: *salapoljak*

gr., 1813: *salápolva*, 1880: *salapálni*. Az első szótag *-a-* hangja — véleményem szerint — nyilvánvalóan bontóhang. — *salapol*: 1838: *salapol* 'sokat járkal, jön-megy, sürgölődik'. Ez a ném. N. *schlappen* átvétele (TESz. *salapál* c. a.), a magyar szó első szótagbeli *-a-* eleme nézetem szerint bontóhang. — *sallang*: 1608: *Sálangoc*, 1621: *Salang*, 1662: *sallangosa* sz., 1783: *sarangokat* gr. — *sallangó*: 1753: *sallangóba* gr., 1835: *salangó*. Nézetem szerint mind a *sallang*, mind a *sallangó* első szótagbeli *-a-* eleme bontóhang (< vö.: baj-osztr. *schlank*, ném. T.: *schlangge* TESz., MOLLAY: i. m. 490). — *sarabol*: 1831: *Saraboló* sz., 1832: *Sarabol*, *sarabolja*, MTsz.: *sarabuni* sz., *sarabúnyi* sz. — *saroglya*: 1530: *Saraglya*, 1576: *saroglias* sz., 1685: *saráglyához* gr., 1768: *Sarágla*. — *slág*¹: 1815: *Schallagban* gr. Az első szótagi *-a-* véleményem szerint bontóhang (< vö.: ném. *Schlag* TESz.). — *sarompó*: 1543: *Sarampos* sz., 1550: *sarampo*, 1557: *sarompokon* gr. Az első szótagi *-a-* nézetem szerint nyilvánvalóan bontóhang (vö. még: BEKE: FUF. 24: 262). — *sróf*: MTsz.: *saróf*. Az *-a-* bontóhanggal való feloldásra csak a MTsz.-ből tudok adatot említeni.

*szalad*²: 1395: *zalad*, 1405 k.: *zalad*. — *szalados*: 1449: *Zalados* sz., 1588: *zalados*. Mind a *szalad*, mind a *szalados* szó első szótagi *-a-* hangja a szláv mássalhangzó-torlódás (< vö.: blg. *slad* szb.-hv. *slâd*, szln. *slâd*, szlk. *slad* TESz.) feloldásaként jött létre (vö.: KESZLER: i. m. 21-2). — *szalma*: 1130—40/12—3. sz.: *Zalamadi* sz. hn., 1336: *Zalmad* sz. hn., 1395 k.: *zalma*, MTsz.: *szálma*, *szarma*. A szláv szóeleji mássalhangzó-torlódást (< vö.: blg. *slâma*, szb.-hv. *slâma*, szln. *slâma*, szlk. *slama* stb. TESz.) a magyar bontóhang közbeiktatásával oldotta fel (vö. TESz. *szilva* a.; BÁRCZI Ht.², KESZLER: i. m. 22), majd a második nyílt szótag magánhangzója kiesett (szl. *slama* > m. *szalama* > *szalma*). — *szalonka*: 1763: *Szalon*, *szalánka*, 1780: *Szalonka*, 1791: *szalank*, 1808: *Szálanka*. A lengyel eredetű szó (< vö.: le. *słomka*, *slonka*, R. *slanka*, *slenka*) kezdő mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv — szerintem — bontóhang betoldásával szüntette meg. — *szalonna*: 1377: ? *Zalona* hn., 1391: *Zalanas* sz. szn., 1516: *zalannath*, 1546: *Salonat* gr. — ? *szamóca*: 1639: *Szamocza*, 1784: *szamótza*, 1809: *Samótza*, MTsz.: *szamóc-*. A szó bizonytalan eredetű (vö. mégis: szln. N. *samoníca*, szlk. *smoklica*, N. *smolica*. TESz.). A magyarban — amint a TESz. írja — az első szótagi magánhangzó eredetileg föltehetően *i* volt, s a szókezdő szláv *sm* feloldásából keletkezhetett. A tőlem idézett *-a-s* alakok (meg az *o-*val feloldottak is, l. ott) a mélyhangrendi kiegyenlítődés eredményei lehetnek. — *szapor*: 1372 u./1448 k.: *zaporan* gr., 1395: k.: *zapara*. — *szaporodik*: 1456 k.: *zaparodik*. — *szaporul*: 1456 k.: *zaparulnak* gr. — *szaporít*: 1470: *zapareth* stb. — *szarka*: 1217: *Saracad* sz. hn., 1298: *Zarakad* sz. hn., 1310: *Zarka* hn., 1395 k.: *zarka*. Az *-a-* minden-

képpen bontóhang az első szótagban (vö. *szraka* > *szaraka* > *szarka* TESz.). — szavatos(ság): 1565: *szavatosság* sz., 1621: *Szavattyús*, 1668: *szavatyossát* gr., 1721: *zavatyos*. — szavat: 1570: *szavatyot* gr., 1769: *zavagyba*. — szavatol: 1807: *szavatolni* sz. A szócsalád alapja, a *szavat* feltehetőleg déli szláv eredetű (< vö.: szb.-hv. R. *svod*, de l. még: cseh R. *svod*, le. R. *zwód* stb. TESz.), s az adatok — nézetem szerint — egyértelműen bizonyítani látszanak, hogy a magyar első szótagi -a- elem bontóhangként keletkezett. — szerda: MTsz.: *szarada*. A szláv szóeleji mássalhangzó-torlódást bizonyára ě-vel oldották fel, az -a- tehát — nézetem szerint — a hangrendi kiegyenlítődé (szērēda > *szarada*) következménye, s másodlagos alakulás. — szomoga 'lapályos, vizenyős, kákatermő hely ...; flache, feuchte, mit Binsen bewachsene Stelle': 1357/1389: *szamuga*, 1863: *szamoga*. Ma már kihalt szó, mely a szlávból (< vö.: szláv *smuga*, le. nyj. *smuga*, fehér-orosz *smuha* KNEJZSA: i. m. 509) került a magyarba. Az első szótagi magánhangzó nyilvánvalóan bontóhang a magyarban (KESZLER: i. m. 23)

tanórok: 1343: *taronuk*, 1425: *tharonak*, 1450: *Tanorok* vö.: -o- alatt!. — tanór: 1643: *tanora* gr., 1836: *Tanár*. Az első szótagjukban -a-t tartalmazó alakok a szóeleji mássalhangzó-torlódás (< vö. szláv *travnik*) feloldásával jöttek létre (vö. TESz.) — tarack: 1767: *Taratzk*, 1796: *Taraczknak* gr., 1836: *Tarasz*k. A magyarba egy szláv *trosk* változat kerülhetett át (TESz.), a magyar alakok első szótagi -a-ja tehát nyilván bontóhang. — taráta: 1829: *Taráta*. A szó vitatott eredetű (< vö.: 1. bajor-osztrák jövevényszó; vö.: kfn. *trat*, *trate*, baj.-osztr. *trat*. — 2. szlovén jövevényszó; vö.: szln. *tráta* TESz.), ezért a magyar szó hangsúlyos helyzetben levő -a-ját csak feltételesen tarthatjuk bontóhangnak. — tarbonca ~ targonca: 1600: *tarboncza*, 1686: *targonczákat* gr., 1788: *Targantzák* gr. A szót a TESz. ismeretlen eredetűnek tartja (*targonca* c. a.), MOLLAY (i. m. 523 *tarbonca* c. a.) viszont korai újfelnémet kori bajor-osztrák eredetű szónak (< vö. korai úfn. *traganze* [trogánts], *trage*, *trag* 'gerula; darauf man etwas trägt' + *anze* 'Deichsel'). A magyarázat valószínűnek tartható, ezért joggal feltehető, hogy az első szótagi -a- bontóhang. — taroglya: 1643: *taráglyán* gr., 1673: *taraglyán* gr., 1816: *taroglya*, MTsz.: *tarogja*. A szó eredete vitatott (< 1. déli szláv jövevényszó, vö.: szb.-hv. *trálje*, szln. N. *traglje*, N. *trágle*; 2. bajor-osztrák jövevényszó; vö. baj.-osztr. *tragel* TESz.), ezért az -a- bontóhang volta mindenképpen kérdéses. — traccsol: 1887: *taracs-sol*. Az ausztriai német eredetű szó (vö. ném., ausztriai ném. *Tratsch*, *tratschen*, N. *trasch*, *trätsch* stb. TESz.), s minden szóba jöhető etimon — véleményem szerint — a magyar alak első szótagban előforduló -a-ját bontóhangként mutatja. — trafál: MTsz.: *trafál*. Az első szótagi -a- — szerintem — nyilvánvalóan bontóhang

(vö.: baj.-osztr. *treffen*, ausztriai ném. *treffen* stb. TESz.). — trafikál: MTsz.: *tarafikál*. Az első szótagi *-a-* szerintem egyértelműen bontóhang. — tragacs: 1877: *taragács*. Az első szótagi *-a-* nézetem szerint okvetlenül bontóhang. — trágya: 1616: *tarágiázott* sz., 1619: *tárágyaz* sz., 1889: *tárágyá* (MTsz.). Az első szótagi *-a-* szerintem feltétlenül bontóhang. — traktál: 1787: *taraktálni* sz. — trakta: 1872: *tarakta*. A *taraktál*, *tarakta* szavaunk első szótagbeli *-a-* hangja nézetem szerint nyilván bontóhang (< vö. lat. *tractare* TESz.), — tráng: 1588: *tarang*. Mivel a szó bizonytalan eredetű (< vö. talán: lat. *dracunculus* TESz.), a *tarang* első szótagi *-a-*ja nem teljes biztonsággal tartható bontóhangnak.

unoka: 1268: *Vanaka-* hn. BÁRCZI (Ht.² 139) szerint az is feltehető, hogy a szóeleji mássalhangzó-torlódást (< szláv; vö.: blg. *vnuk*, szln. *vnúk*, le. *wnuk* stb. TESz.) bontóhang oldotta fel, ezt képviselné a *vanaka*, *vonoka* (vö. TESz.) alak (másképp BENKÓ: MNy. LII, 24-5).

varádics: 1395 k.: *varádich*, 1708: *Varádits*, 1789: *várádits*, 1833: *Garádits*. Az *-a-* bontóhang (KESZLER: i. m. 23). — varáta: 1532: *varathath* gr. A szó szláv eredetű (vö. szb.-hv. *vráta* KNIEZSA: i. m. 548), az első szótag *-a-*ja pedig - szerintem - bontóhang. — varázs: 1405 k.: *varafus* sz., 1490: *varazrul*, 1808: *várázs*. — varázsol: 1416 u./1450 k.: *varafolafert* sz., 1560 k.: *uarazolnak*. A szócsalád alapja, a *varázsol* ige szláv eredetű (vö. blg. N. *vráža*, szln. *vražiti*, szlk. *vražít'* stb. TESz.), s bár közvetlen forrása bizonytalan, nézetem szerint a magyar alakok első szótagi *-a-*ja feltétlenül bontóhang. — vargánya: 1584 k.: *varganya*, *varganya*, 1706: *Vargánya*, MTsz.: *vargányo*. A szó szerb-horvát eredetű (vö. szb.-hv. *vrgānj*, *vārgānj* TESz.). A magyar szó első szótagi *-a-* hangjának bontóhang volta - úgy gondolom - védhető, mivel a szláv alakok általában mássalhangzó-torlódásos kezdetet látszanak bizonyítani (l. még szln. N. *vrgānj* TESz.). — varkocs: 1833: *Varkotsba* gr., 1889: *vakorcsát* gr., 1894/1895: *varkócsba* gr. A szó szlovák eredetű (< vö.: szlk. *vrkcs*, N. *varkoč*, N. *brkoč* TESz.). A szláv szavak mássalhangzó-torlódásos kezdete - nézetem szerint - talán megengedi, hogy a magyar hangsúlyos helyzetű *-a-* elemet bontóhangnak tartsuk.

zlot (a pénznem neve): 1687-88: *Zalotát* gr. A CSEFKÓ idézte alak (MNy. 18: 168) első szótagbeli *-a-*ja nézetem szerint okvetlenül bontóhang (vö.: le. *zloty*). — zománc: 1788: *Zamántz*. Vándorszó, s az idegen nyelvi adatok mássalhangzó-torlódásos alakokra utalnak (vö. k. lat. *smaltum*, ang. *smalt*, kfn. *smelz*, ol. *smalto* stb. TESz.), a magyar szó első szótagbeli *-a-*ja tehát bontóhangként keletkezett (vö. TESz., MOLLAY: i. m. 564).

Az előbbiekhöz hasonló jelenség, de két adatban nem kettős, hanem *hármás szóeleji mássalhangzó-torlódást* old fel a bontóhang

úgy, hogy a második és a harmadik mássalhangzó közé torlódik be (s a megmaradó kettős mássalhangzó-torlódásból később kieshet az egyik): — strázsa: 1566: *starázsa*, 1794: *istarása*, 1849: *estarázsa* sz. Ez utóbbi két adatban előtéthanggal kombinált feloldás látható. — zarándok: 1222: *zarannuk* hn., 1327: *Zaranduk* hn., 1372 u./1448 k.: *zaradnok*, 1400: *Zarandok* szn. SZARVAS a szláv *stranik*-ből kiinduló fejlődést a következőképpen rajzolja meg: *szatranik* > *szatránik* > *szarátnik* > *szarátnok* > *szarádnok* > *szarándok* (Nyr. 19: 385-9), azaz a bontóhang az első és második mássalhangzó közé toldódik be (MELICH - a feloldást illetően hasonlóképpen nyilatkozik SzJsz. I/2. 410-3). HORGER azon a véleményen van, hogy a mássalhangzó-torlódás feloldása nem a fenti módon történt, hanem *sztránnok* > *sztaránnok* vagy *szeránnok* > *szaránnok* fejlődés ment végbe (MNY. 8: 15-17), azaz a bontóhang a második és harmadik mássalhangzó közé került. PAIS (MNY. 37: 346-7) szerint délkeleti szláv *strañnik̃* vagy *strannik* került a magyarba, s az *str*-beli *t* úgy tűnt el, mint a szláv *strěcha* > *szērha* ~ *észterha* alakban. KESZLER (i. m. 54) ugyancsak mássalhangzó-kieséssel és bontóhang beiktatásával (szláv *strañnik̃* > m. *zarándok*) magyarázza a mai alak létrejöttét.

2.2. Az e j t é s k ö n n y í t ő -o- betoldása:

barack: 1597: *Borocz*k, 1854: *Borocz*, MTsz.: *borocka*. A magyarba valószínűleg egy nyugati szláv *brosky* került át (TESz.), az elsődleges bontóhang tehát az -o- lehetett. — barát: 1232: *Bora*t hn. — barázda: 1550 k.: *borozda*, 1645: *borazda*, MTsz.: *borázda*. — barkóca: 1279/1380: *borcolcha*, 1325: *Borkoucha*-. 1330: *Borcolcha* KESZLER: i. m. 16 — barna: 1255: ? *Borna*, 1349: *Borna*. — bolgár: 1356: *Bolgar* szn., 1442: *Borgar* szn., 1527: *Bologaar*. HORGER (MNY. 28: 251) szerint a szláv *blgāri* alakból fejlődött a *bolgár* alak, azaz a szótagalkotó *l* magyar feloldásával kell számolnunk. — bolha: 1230: *bolchas* sz. hn., 1583-4: *bolyha*. Az első szótagi -o- bontóhang (KESZLER: i. m. 17), MELICH (MNY. 6: 445) egy szláv nyelvjárási *blcha* alakból származtatja a *bolha* szót, s az -o- a szótagalkotó *l* feloldásával jött létre, s lett bontóhang (hasonlóképpen HORGER: MNY. 28: 37). — bolond: 1372 u./1448 k.: *bolondyt* gr., 1381: *Bolond*, 1412: *Bolond* (OkI Sz. — id. KESZLER: i. m. 17), 1512 k.: *bolonnak* gr. — borda: 1355: *Bordas* sz. szn., 1405 k.: *bōda*. — borona¹: 1533: *Borona*, 1577: *borna*. — borona²: 1510: *Borona*, 1615/19. sz. e.: *borna*, 1818: *boronna*-, MTsz.: *bórna*. Az eredeti magyar alak a (szláv R. *brъvno* >) *bērēna* lehetett (TESz.), s a *borona*² alakváltozat a felszántott föld porhanyítására használt mezőgazdasági eszköz jelölésére használt *borona*¹ alakkal keveredhetett. Az -o- bontóhang tehát másodlagos hangelem. (Másképp HORGER: szl. *brъvno* > *burvna* > *burna* > N. *borna* > *borona* MNY. 28: 144.) — borostyán¹: 1326/1353: *Borustyan* hn., 1395

k.: *boroftiā*, 1416 u./1450 k.: *boroftant* gr. — boroszlán: 1783: *Boroszlán*, *Boroszlányos* sz., 1795 k.: *boroszlyán*. Az első szótag -o- eleme nézetem szerint nyilvánvalóan bontóhang (< szláv; szb.-hv. eredetű szó, vö.: szb.-hv. N. *brstan*, *brstran*, *bersljan*, *bršljan*). Ha ugyanis a magyarba a szb.-hv. *brstan* került át (TESz.), akkor feltevésünk egyértelműen bizonyítható. — borotva: 1450 k.: *-borotualuan* sz., 1456 k.: *borothva*, 1519 k.: *Borthwakkal* gr., MTsz.: *borota*. — brindza: 1596: *boronza*, 1599: *boroncsat* gr., 1601: *Boroncza*, 1857: *borondza*. A brindza vándorszó, a nagyszámú magyar alakváltozat - írja a TESz. - többszörös átvételre vall (románból, szlávból), de nézetem szerint aligha lehet kétséges az első szótagi -o- bontóhang volta, mivel valamennyi szóba jöhető alak (rom. *brînză*, R. N. *brînză*, szlk. *bryndza*, le. *bryndza*, szb.-hv. N. *brenca* stb.) mássalhangzó-torlódást mutat a szó elején.

cseresznye: 16. sz.: *chorofnĵe*. Egy esetleges első szótagi bontóhang meglepő lenne. Az ugyan elképzelhető volna, hogy a *cseresznya*-féle alakokban (vö.: TESz.: 1256: *Cheresna*-) hangrendi kiegyenlítődéssel *csorosznya*-féle alak jöjjön létre, de hogy ennek szóvégi -a-ja ismét "elhasonuljon", az már - szerintem - túl sok feltevéssel járna. Valószínű tehát, hogy a *chorofnĵe* alak olvasata *csörösnye*. — csobán: 1405 k.: *choban*, 1560 k.: *chobany*, 1585: *Tsobán*. A *csobán* (< szláv *čban*) első szótagi -o- hangját HORGER bontóhangnak tartja (MNyj. 24: 120). Az -o- bontóhang volta azonban eléggé kérdéses, ha abból indulunk ki, hogy a magyarba egy déli szláv vagy szlovák R. *čbъanъ*, *čbъan* kerülhetett át (TESz.), ahol az első szótag valamilyen magánhangzójával (pl. -â-) okvetlenül számolnunk kell. — csónak: 1217/1550: *Cholnuc* sz., 1357: *Cholnuk*-, 1372 u./1448 k.: *czolnokott* gr., 1395 k.: *chonok*. — csorda: 1449: *Chorda*-, 1395 k.: *chorda*, MTsz.: *sorda*, *szorda*. — csoroszlya: 1395 k.: *chorozla*-, 1521: *Chorozlya*, 1587: *chorozla*, 1789: *Csoroszlia*. A *csoroszlya* alak első szótagi -o- bontóhangja másodlagos fejlemény, a szó hangrendi kiegyenlítődésének (vö. blg., szlk. R. *črěslo* > *csrěszla* > *csērěszla* > *csoroszla* > *csoroszlya* TESz.) eredménye.

darab: 1305: *dorobus* sz. szn., MTsz.: *dorob*. — derék: 1840: *dorék*, MTsz.: *dorik*. Bár a szó bizonytalan eredetű, talán szláv, feltehetőleg szlovák jövevényszó (< vö.: szlk. *driek*, N. *drik*, *drik*, N. *drieka* stb. TESz.), a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása bontóhanggal aligha lehet kérdéses (vö. KESZLER: i. m. 18). — doromblya: 1468: ? *Dorombol* szn., 1707: *Doromblya*. A szlávól származó szó különböző nyelvi megfelelői (< vö.: blg. N. *dr̃mboj*, szb.-hv. *dr̃mbulje*, *dr̃mbuljā*, szln. N. *dromlja*, szlk. *drumbl'a*, le. *drumla* stb. TESz.) egyöntetűen mutatnak a szláv szókezdő mássalhangzó-torlódásra, ezért - nézetem szerint - az -o- bontóhang

volta aligha kétséges. — dorong: 1463: *Dorongos* sz. szn., 1519: *dorongokkal* gr., 1597: *dorung*, MTsz.: *doromb*. — dorozsba: 1668: *dorosba*; 1838: *dorosba*, 1878: *dorosbá* MTsz. — drót: 1795 k.: *drót*; 1893: *drót* (Székelyföld, Háromszék m. MTsz.).

flóta: 1821: *folotta*. — furulya: 1755: *foruglás* sz., 1851: *forollyáz* sz. A *furulya* szó román eredetű (vö.: rom. *flúier*, *flúieră* 'furulya; sípcsont', melyből a magyar alakok hangátvetéssel keletkeztek: > *frulje*, *frulya*), a torlódás feloldása következményeképpen pedig *fur-* ~ *for-* szókezdet jött létre (l. BAKOS: i. m. 232-3).

galagonya: 1401: *Golgonya*. — ganéj: 1138/1329: ? *Gonoídi* sz. szn. Az 1900-as évek előtti időkből csak ez az egyetlen ?-es alak idézhető, de az -o- mint esetleges bontóhang - szerintem - nem kérdőjelezhető meg, mivel -o- más, későbbi adatban is megtalálható (l. *gonaj* ÚMTsz.), másrészt a szó szláv előzményei is az -o- bontóhang eredeti voltát támogatják (vö. óe. szl. *gnojb*, *gnoji*, blg. *gnoj*, szb.-hv. *gnoj*, szln. *gnoj*, szlk. *hnoj* stb. TESz.). — godolya: 1290: *godola-*, 1395 k.: *godolye*, 1515: *Godolya* hn., *MTsz.: *godona*. Szláv eredetű szó; a magyarba egy szláv nyelv R. **gdulja* (< **kdulja*) szava kerülhetett át (TESz.). Nézetem szerint nem lehetetlen tehát, hogy a magyar szó hangsúlyos szótagjában levő -o- elem bontóhang. — golyóbis: 1493: *-golobis*, 1508: *gol'obifoc* gr., 1557: *Gyöljobjfth* gr., MTsz.: *golubics*. — gonosz: 1372 u./1448 k.: *gonoz*, *gonozokott*, 1372 u./1466: *gonožoc*, *gonoztol*; 1424/1498: *Gonoz*, 1474: *gonoz*, 1550: *gonozwl* (OkISz.). — goromba: 1456 k.: *goromba*, 1466: *Gorombas* szn., 1508: *gorombafag*, 1600 k.: *Gorombas-kodom* gr. — *gorond*: 1330/1505: *Gorong* hn., 1344: *-gorongia* hn., 1417/1505: *-gorond*, MTsz.: *gorand*, *goronc*. — grispán: 1618: *Gorispánt*. A magyar első szótagi -o- nézetem szerint nyilvánvalóan bontóhang. — gróf: 1845: *gorófum* gr., 1873: *gorof*; 1899: *goróf* (Nyr. 28: 451). Az első szótagi -o- bontóhangként keletkezett (HORGER: MNy. 28: 37). — *goront* ~ *gront* 'aranyalj, alap << az aranyozó-, illetőleg az ötvösmesterség műszavaként>' (l. TESz. *grund* c. a.): 1644-71/1884: *gorontya* gr. A szó német eredetű, az erdélyi szászból való átvétel (< vö.: szász E. *grant* 'alap', *gront* 'alap; alapozás; stb.' TESz.), s a hangsúlyos szótagbeli -o- nézetem szerint magyar bontóhangként jelentkezett.

hort: 1395 k.: *horth*. A szó szláv eredetű (< vö.: blg. *chrut*, szb.-hv. *hrt*, szlk. *chrt*, or. *chort* TESz.), s a magyarba egy közelebbről meg nem határozható szláv nyelv R. **chrtb* 'agár' szava került át (TESz.). A magyar szó első szótagi -o-ja nézetem szerint valószínűleg a szláv -b- magyar realizációja, ezért ún. valódi bontóhangnak aligha tartható. — horvát: 1138/1329: *Horuat* szn., *1332-7: *Horuoth* hn., 1395 k.: *horuáth-*. A szó egy szb.-hv. R. **chrvatb* 'horvát ember' kerülhetett át. A magyar első szótagi -o-

ra l. az előző szócikket (*hort*).

kalapál: 1799: *Kolopálni* sz., 1877: *kolopál* (MTsz.). Szláv eredetű szó (<vö.: *blg. klepja*, *szb.-hv. klepati*, *szln. klepáti*, *szlk. klepat'*, *or. klepátb* TESz.), s a magyar szó első szótagbéli -o- hangja véleményem szerint nyilvánvalóan bontóhang. — kalász: 1366: ? *Kolaz* szn. A déli szláv vagy szlovák eredetű magyar szó első szótagi magánhangzója (*kalász*) mindenképpen bontóhang, az -o- bontóhang megléte viszont a *Kolaz* alak megkérdőjelezett volta miatt teljesen bizonytalan. — kalmár: 1522: *Kolomár* szn., 1732: *Kolmárok* gr., 1835: *kómáros* sz. — karcól: 1793: *kortzoljuk* gr. A magyarban a *krácol* ~ *kracol* alak volt az eredetibb (< *ném. kratzen* TESz., MOLLAY: i. m. 372 *kracol* c. a.), a magyar első szótagbéli -o- szerintem minden bizonnyal bontóhang (de l. még az -a-nál is: 1.2.1.). — kasornya: 1343: *corosnis*, *corosnis* [latin ragozású alakok], 1346: *korosnya*, 1616: *kosornyáiában* gr. A szó szláv eredetű, s a magyar szó első szótagbéli -o-ja - nézetem szerint - okvetlenül bontóhang (< *vö.: szláv, pl. mac. krošna*, *szb.-hv. krošnja*, *szln. krošnja*, *szlk. krošna*, *or. krošnja* TESz.). — kilincs: 1863: *kolincs-*. A szó vitatott eredetű (*vö.: ófr. clinche*, *fr. clenche*; 2. hangutánzó-hangfestő eredetű; *vö. TESz.*), s a magyar első szótagbéli -o- csak akkor tekinthető bontóhangnak, ha az első (< *ófr. clinche*) származtatás bizonyulna helyesnek. — klopter: 1793/1844: *kolopter*. Az első szótag -o- eleme bontóhang (< *vö.: ir. ném. Klafter*, *baj.-osztr. klafter*, *h. ném. klofter* TESz.). — kolbász: 1373: *Kolbaz* szn., 1405 k.: *colbaz*, 1763: *kóbász*. — kolompár: 1522: *Compolaar*, 1567: *kolompárnak* gr., 1851: *kolompár*, 1746: *kolompárosnak* sz. gr. — kolonc: 1792: *kolontzos*, 1808: *Kolontz*. — kolop: 1655: *kolopi*, *kolopostol* gr., 1666: *Kolop*, 1849: *koloppoznak* gr. Szláv eredetű szó (< *vö.: ukr. klap*, *or. R. kolop*, *klap* TESz.). A magyarba talán a lengyel *chlop* vagy a lengyelből a szlovákba átvett *szlk. K. chlop* került át, s a szőleji mássalhangzó-torlódás a magyarban oldódott fel az -o- bontóhanggal (*vö. TESz.*). — komplár: 1373: *Complar* szn., 1416 u./1450 k.: [con]plari, *conplarfagabā* sz., 1456 k.: *kompolarfagoth* sz. A szó kfn. kori felsőnémet eredetű (< *vö.: kfn. grempler*). A fenti adatok közlése után MOLLAY (i. m. 363-4) kifejti, hogy kellett lennie egy *baj.-osztr. krömplár* alaknak is, amelyből a m. *komplár* érthetővé válik. De a *komplár* létrejötte előtt a mássalhangzó-torlódás feloldódott bontóhanggal (uo.). Úgy tűnik tehát, hogy a m. -o- úgynevezett másodlagos bontóhang, mivel hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. — kormány: 1332: *Kormanus* sz. hn., 1405 k.: *korman*, 1512: *Kormanyos* sz. hn. — koroglya: 1604: *Koroglya*, 1808: *korogla*. A szó felsőnémet eredetű (esetleg déli szláv közvetítéssel), s a német alakok mássalhangzó-torlódásos szókezdetet mutatnak (< *vö.: kfn. krugel*, *baj.-osztr. krugel*, *krugl*, de *vö. még szb.-hv. R.*

krugla, szln. *N. krûgla*), a magyar szó első szótagbeli *-o-*ja tehát - szerintem - bontóhang. MOLLAY (i. m. 365) szerint a *koroglya* szó nem felsőnémet, hanem déli szláv eredetű. MOLLAY véleményének elfogadása nem készített arra, hogy kétségbe vonjuk az *-o-* bontóhang voltát. — korong: 1274/1338: *Korongh*, 1528: *Korongh*. — korozsma: 1548: *korosmát* gr., 1669: *kolozmaba* gr. A latinból származó alak (< vö.: lat. *chrisma* TESz.) a magyarban bontóhanggal honosodott meg (*krizsma* > *kirizsma*) az *-o-* bontóhang viszont másodlagos, mivel a hengrendi kiegyenlítődé (i. *kirizsma* > *korozsma*) következményeként jött létre. — korpá: 1275: *korpas* sz. szn., 1480: *Korpa* szn., 1538: *korpa*. A szláv eredetű *korpa* szavunk (< vö.: óe. szl. *krupica* sz., blg. *krúna* (*sol*), szb.-hv. *krúpa*, szln. *N. krúpa*, szlk. *krúpy* stb. TESz.) szókezdő mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv az (*-u-*) *-o-* bontóhanggal szüntette meg (*krupa* > *kurupa* > *koropa* > *korpa*, vö. KESZLER: i. m. 20, TESz. *szilva* c. a.). — korszó: 1344: ? *Korsou-* hn., 1395 k.: *korfo*, *korfow*, 1590: *korsoia* gr., 1788: *Kofsó*. — kovász: 1395 k.: *Couaz*, 1562: *kouászszától* gr., 1794: *kovász-t-os* sz., MTsz.: *kohász*. — krajcár: 1808: *Korrajtzár*. — krumpli: 1774: *Kolompérból* gr., 1789: *Korompér*, 1802: *Kolompár*, 1807: *kolompír*. — kullancs: 1615: *kolláncz*, 1617: *kolláncokat* gr., 1766: *Kollants*, 1835: *koláncstul* gr. Mivel a szó bizonytalan eredetű, talán szláv jövevényszó (< vö.: szln. *klòšć*, *N. klèšć*, cseh *klíšt'*, szlk. *kliěšt'*, le. *kleszcz*, or. *klesč*), ezért a magyar szó első szótagi *-o-* elemének bontóhang volta is kérdéses, s különösen az a mély magánhangzóval való feloldás (*-u-*, *-o-*, *-a-*), mivel a *kullancs-*, *kollancs-*, *kallancs-*féle alakok szláv (vagy más nyelvi) megfelelőjét nem tudjuk kimutatni. Az ímént idézett szlovén alak (*klòšć*) új keletkezésű szó (vö. TESz.). — kulcs: 1395 k.: *kolch*, 1562: *kólcz*. A magyarba egy közelebből meg nem határozható szláv nyelv R. *ključ* szava kerülhetett át, s a szóeleji mássalhangzó-torlódást a nyelv többféleképpen oldhatta fel. SIMONYI (Nyr. 7: 355-6) a hangátvetésről értekezve kifejti, hogy "e g y m á s s a l- é s e g y m a g á n h a n g z ó m e t t a t h e s i s e majdnem kizárólag olyankor fordul elő, mikor *r* vagy *l* hangú mássalhangzócsoporton úgy könnyít a magyar kiejtés, hogy az *r* vagy *l* helyet cserél a mögötte álló magánhangzóval ... leginkább ... rendszeren e l s ő s z ó t a g b a n". ASBÓTH (NyK. 18: 264) és BALASSA (TMNy. 174) szerint a szóban forgó esetekben a hangátvetés csak látszólagos, igazában a feloldás bontóhanggal történt meg, s a második szótag rövid magánhangzója a kétnyílt-szótagos törvény értelmében esett ki. HORGER azonban a szláv *ključ*-ból kiindulva *kulucs* ~ *kulcs* fejlődést tesz fel (MNy. 36: 322), amely (l. *kulucs*) másképp, mint bontóhang közbeiktatásával - írja - aligha képzelhető el. Ez a vélemény ma is tartja magát, noha nem kizárólagos jelleggel, egyes esetekben (így a *kulcs* ese-

tében is) megengedve ugyanis a hangátvetés szóalakformáló szerepét (pl. *kljucs* > *kulcs* vö.: BARCZI: Ht.² 138; másképp látja a fejlődés útját BENKÓ LORÁND: MNY. 49: 458). A bontóhanggal történő feloldás esetei között szerepelteti a *kulcs* szót KESZLER is (i. m. 20), bár — amint megjegyzi — "teljesen ... nem vethetjük el a hangátvetéssel való feloldás lehetőségét sem" (i. m. 40). — *kulcsár*: 1381: *Kolchar* szn., 1395 k.: *kolchar*. Az első szótagi -o-ra l. az előző szócikket! — *kuruglya*: MTsz.: *korigla*. A szó bajrosztrák eredetű (< vö.: baj.-osztr. *kruckl*; szlovén közvetítéssel is, erre vö.: szln. N. *krukla* TESz.), a magyar szó első szótagi -o-ja - nézetem szerint - feltétlenül bontóhang. — *kuruzsol*: 1808: *korúsolta* gr. A magyarba a szb.-hv. *krúžiti* vagy a szlk. *krúžit'* került át (TESz.), a hangsúlyos szótagbeli -o- bontóhang lehet. — *kvarc*: 1839: *kovarcz*. A szó a német *Quarz* 'kvarc' átvétele (TESz.), az -o- tehát nyilván bontóhang. — *kvártély*: 1706: *kovártélyos* sz., 1881: *kovárté't* gr., MTsz.: *kovártéj*, *kovárti*, *kovártí*.

maláka: 1838: *Moláka*. — *maráz*: 1211: ? *Moraz* szn.; 1240 k.: *Moraz* (Oklsz. - id. KESZLER: i. m. 21). Az esetleges magyar -o- bontóhang meglétére egyetlen biztos adatot tudunk csupán idézni. Megemlítem azonban, hogy a MTsz.-ban *morzul* c. a. található egy 1882: *meg-morzul* 'zordonná lesz (az idő)' alak, amely nagyon valószínűleg összetartozik a *maráz* (< vö.: déli szláv vagy szlovák eredetű: szb.-hv. *mráz* 'fagy, dér, hideg', szln. *mráz* 'hideg, fagy', N. 'dér', szlk. *mráz* 'fagy, dér' stb. TESz.) szóval. Sem alaki, sem jelentéstani akadályt nem látok az összetartozás elvetésére. A (*meg-*)*morzul* alak első szótagi magánhangzója természetesen bontóhangként keletkezhetett. — *molnár*: 1275: *Molnar* szn., *Molnar* hn., 1538: *Molnar*. A magyarba egy óhorvát-ószlovén *mьlynárъ* 'molnár' alak kerülhetett át (TESz.). Az első szótagban levő magyar -o- elem bontóhang voltával csak akkor számolhatunk, ha feltesszük, hogy a szláv -ь- a maga "félhangzós" minőségében (erre vö. DÉCSY: Die Welt der Slaven III, 369–88; KESZLER: i. m. 40) legfeljebb indukálója volt egy teljes értékű magyar (bontó)hangnak (-u-nak. -o-nak stb.). — *morotva*: 1113: *Mortua* hn., 1181/1288/1366/16. sz.: *Morothwa* hn., 1256: *mortua*, 1344: *Moruthwa* hn. A magyarba egy közelebről meg nem határozható szláv nyelv R. *mьrtva* (*voda*) 'holt (víz)' szerkezet első tagja került át 'valamely folyó holt ága, medre' jelentésben (TESz.). A magyar szó első szótagi magánhangzója - nézetem szerint - bontóhangként jött létre. Felmerülhet természetesen az a gondolat, hogy a valamelyik szláv nyelvből származó alak -ь- eleme közvetlen előzménye lehetett a magyar bontóhangnak (DÉCSY ugyanis i. h. megemlíti, hogy a szláv ь-t a magyar fül i-nek hallotta és ejtette). Még ha ez lehetséges lenne is, az -u-nak vagy -o-nak közvetlen előzménye nem

lehetett, mert akkor -i- bontóhangot kellene találnunk, ilyen pedig a rendelkezésünkre álló adatokban nem szerepel. — morvány: 1395 k.: *moruan*, 1429: *Moruan* sz. szn., 1708: *Morvány...* . Az -o- nyilvánvalóan bontóhang (< vö.: szlk. *mrván* TESz.). — murva: 1553/1574 vagy 1580: *Morvát* gr., 1807: *morva* (NySz.); 1887: *morvajját* gr. 'morva alját' = 'szemetet, piszkot' (MTsz.). Szláv eredetű szó, mely a magyarba a szlovákból kerülhetett át (< vö.: blg. *N. murva*, szb.-hv. *mrva*, szln. *mrva*, szlk. *mrva* stb. TESz.). A magyar szó első tagjában levő -o- nézetem szerint feltehetően bontóhang.

oláh: 1442: *Volah-*, 1450: *Volah*, 1451: *Wolah-* hn., 1554: *Volah* (KESZLER: i. m. 46). A *valáh-*, *volah-* féle formák a szóeleji mássalhangzó-torlódás bontóhanggal történő feloldásával jöttek létre (l. MELICH: SziJsz. I/1. 154; MELICH: MNy. 5: 437; HORGER: MSzav. 130, MNy. 21: 176; K. P.: MNy. 34: 340; BENKÓ: MNy. 52: 24-5; BÁRCZI: Ht². 139; MNyT. 136 stb.), a kérdés tárgyalására még visszatérek (9.). — olasz: 1257: *Oloz* hn., 1330: *Ollas-*, 1372 u./1448 k.: *olaz*. Az -o- inetimologikus bontóhang, mely az eredeti *bl-* torlódást oldotta fel.

palack: MTsz.: *poloc*. — palacka: 1803: *Polotzkák* gr. — paraszt: 1522: *porostos* sz. szn. — parázs: 1861: *porázsa*, MTsz.: *porázs*; 1878: *porázsa*. — parlag: 1223: ? *porolouc*, 1265: *porloga* gr., 1268: *-porog* hn. — pelyva: 1395 k.: *polua*; 1405 k.: *polwa*, 1416 u./1466: *poľuakat* gr., 1425: *Polwas* (Oklsz.-id. KESZLER: i. m. 21); 1763: *pojva*. — perváta: 1568: *porváta*. A latin eredetű szó (< vö.: lat *privatus*, *privada* TESz.) a feltehető m. R. *privata* ~ *pirivata* > *pervata* ~ *perváta* fejlődésen ment át (vö. TESz.), a *porváta* pedig - nézetem szerint - hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. — plajbász: MTsz.: *polojbász*. — poloska: 1702: *poloskák* gr., 1835: *poloskás* sz. A *poloska* szó nyugati szláv eredetű (< vö.: cseh *N. ploščka*, *ploška*, *plošt'ka*), s a bontóhang véleményem szerint a magyarban toldódott be. — porond: 1530: *porondon* gr., 1566: *porondon* (NySz. - id. KESZLER: i. m. 21); 1792: *porong*, 1795: *poróndos* sz., 1800: *porongyos* sz. — porong: 1493: *porongh*, 1833 k.: *Porond*. Bolgár eredetű szó, a magyarba egy szláv nyelvi *progb* kerülhetett át (TESz.), melynek szóeleji mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv nézetem szerint -o- bontóhanggal szüntette meg. — poronty: 1570: *Poronty[i]* gr., 1708: *Porongy*, 1808: *porontzal*. — porosz: 1791: *porosz*, 1835: *Boros*. Vándorszó (vö. ném. *Preuße*, *Borusse*; k. lat., újkori lat. *Prusus*, *Prussus*, *Pruzus*, cseh *Prus*, szlk. *Prus* stb.), melyben a szóeleji mássalhangzó-torlódást - szerintem - természetes úton is feloldhatta volna a nyelv, de mind a *porosz*, mind a *borosz* szó tudatos alakításnak látszik (erre vö. TESz.) az *oros* mintájára (MELICH: MNy. 36: 154). — poroszkál: 1585: *Porozkalua* sz., MTsz.: *poroskál*. — po-

roszka: 1222/1550: ? *Porozka* hn., 1395 k.: *porozka*, 1416: *poroska*, 1590: *Poroczka*. Az utóbbi két szó feltehető alapja: a *porosz* név valószínűleg szláv eredetű (<vö.: szb.-hv. *prusac*, *prusec*, szln. *prusec*, cseh *prus*, TESz.). A szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása véleményem szerint a magyarban következett be (vö. még: KNIEZSA: i. m. 439). — poroszló: 1212/1397/1405: ? *Poroslo* hn., 1296: ? *Poruzlou* szn., 1405 k.: *porozlo*, 1412: *Poroztho* hn., 1585: *poraszlohoz* gr., 1792: *poroszlyókat* gr. — poszáta: 1590: *poszata*, 1621: *Pošáta*, 1873: *poszúta*. Valószínűleg szlovák eredetű (<: szlk. *psota* TESz.). A szóeleji mássalhangzó-torlódást a magyar nyelv bontóhanggal oldotta fel (szlk. *psota* > m. *pszota* > *poszota* > *poszata* > *poszáta* ~ *pszáta* ÚRHEGYI: MNy. 56: 377). — prézsmítál: MTsz.: *porozsmítál*. A szó alapja valószínűleg a *prózsál*, ez pedig "próza szavunk korábbi *s*, illetőleg *zs* hangú változatának -l képzős származéka" (TESz.). Az MTsz.-beli adat első szótagi bontóhangja nézetem szerint magyar fejlemény. — próbál: 1760: *porobálja* gr., 1844: *Toróbáld* gr., 1863: *poróbá'ni* sz., MTsz.: *porubál*. — próba: 1853: *poróbát* gr., 1870: *toróba*. A latin eredetű *próbál*, *próba* szavunk imént idézett alakváltozataiban az első szótagi -o- nézetem szerint bontóhang (vö.: P. HIDVÉGI ANDREA: MNy. 52: 212). — próféta: 1872: *porufita*. Az első szótagi latin nyelvi (< vö.: lat., e. lat. *prophetare*, *prophetizare*; *propheta*; *prophetia*) mássalhangzó-torlódást -o- bontóhanggal oldotta fel a magyar nyelv. — prófunt: 1874: *porófontot* gr. A szóeleji mássalhangzó-torlódást (< vö.: ném. *Proviand*, R. *profiant*, *profant*, *profand*) nézetem szerint a magyar -o- bontóhanggal oldotta fel. — prókátor: 1820: [p]lorokátor (a TESz.-ben sajtóhibával: orokátor). A latin szóeleji mássalhangzó-torlódást (< vö.: lat. *procurator* TESz.) nézetem szerint a magyar nyelv oldotta fel az -o- bontóhanggal. — próstyá: 1856: *porostyán* gr., MTsz.: *poróstya*. A szláv mássalhangzó-torlódás (< vö.: szb.-hv. *prošće*) feloldása véleményem szerint a magyarban következett be. — prósza: 1798: *porosztát* gr., 1838: *Porócza*, 1839: *Porósza*. Nézetem szerint a szóeleji szláv mássalhangzó-torlódást (< vö.: szb.-hv. *pròso*, ill. blg. *procó*, szln. *prosó*, szlk. *proso*, or. *próso* TESz.) a magyar nyelv -o- bontóhang közbeiktatásával oldotta fel. — prosztó: 1876: *porosztó* (HUNFALVY: NyK. 12: 81). A szó a szlávból származik (< vö.: szláv *prostъ*; óe. szl. *prostъ*, e. szl. *prostъ*, blg. *prost*, szh. *pròst*, *prost* stb. TESz. *paraszt* c. a. is), az argó szava a magyarban. A szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása éppúgy történt meg, mint az azonos eredetű *paraszt* szavunkban: bontóhanggal (-o-). — pruszka: 1787: *Poruczkában* gr., MTsz.: *porocka*. Bajor-osztrák eredetű szó (< a szócsalád eredetére vö.: baj.-osztr. *prustflek*, ném. T. *prusflek*; baj.-osztr. R. *brüstl*, ném. T. *pristl*; a *pruszka* alapszavára l. baj.-osztr. *brust*, ném. R. *brust* TESz.), amelyben a mássalhangzó-

torlódást az -o- bontóhanggal oldotta fel a magyar nyelv.

ragya: 1416 u./1450 k.: *roga* 1585: *rogyas* sz., 1863: *rotya*. Az -o- bontóhangra vö.: *ragya* (-a-) alatt. MELICH megemlíti, hogy a magyarban egy-egy o, a sok esetben nem egyenes folytatója a szláv ѣ, ѣ hangnak, hanem magyar ejtéskönnyítő hang, pl. a m. *rogya* ~ *ragya* nem szláv *rd'a*, hanem *rdja* átvétele (NyK. 39: 16, MNy. 6: 444; HORGER: MNy. 28: 37).

sallang: 1705: *csollong*. Az -o--ra vö. *sallang* (fent). — saroglya: 1735: *soroglyajarul* gr., 1792: *soroglya*, 1809: *sorogjára* gr., 1895: *soráglyához* gr., MTsz.: *sorollya*. — skarlát: 1405 k.: *focorlath*. Az első szótag magánhangzója bontóhangnak csak akkor lenne tartható, ha bebizonyosodna, hogy az európai nyelvek vándorszavainak egyikét (vö.: ang. *scarlet*, ném. *Scharlach*, fr. *écarlate*, ol. *scarlato* stb.) vettük át, nem pedig a sokorlát-féle változatok előzményéül talán szóba jöhető keleti nyelvi alakok (vö.: perzsa *šaqirlāt*, arab *siqillāt*, *siqlāt*, gör. *σιγιλλατος*, k. lat. *textum sigillatum* TESz.) valamelyikét. — sobak l. a sváb c. a! — sorompó: 1571: *sorompo*, 1807: *Soromp*. A középfelnémet kori bajor-osztrák eredetű szó (vö.: kfn. (baj.-osztr.) *schrampbaum*, *schrancbaum* MOLLAY: i. m. 503) szóeleji mássalhangzó-torlódását a magyarban oldotta fel az -o- hang. (vö. BEKE: FUF. 24: 262). — sróf: 1662: *sorófos* sz., 1729: *Sorofos* sz., 1875: *soróf* (MTsz.). — superlát: 1395 k.: *foparláh*, *foporlath*, 1405 k.: *foporlah*, *fapölah*, 1490 k.: *foporla*. — sváb: 1799: *Sováb*, MTsz.: *sóháb*. — sobak ~ sobák: 1832: *sobak*, *sobák* 'sváb' szó valószínűleg a ném. *schwackköpfig* részfordításaként keletkezett *sobakfejű* összetételből vonódott el (TESz. sváb c. a.), a szóeleji mássalhangzó-torlódást a magyar nyelv az -o- bontóhanggal oldotta fel.

szalonka: 1742: *szolonka*, 1838: *Szolánka*. — szalonna: 1249: ? *Zolouna*, *Zolovna* hn., 1256: ? *Zolona* hn., 1300: ? *Zoluna* hn., 1590: *szolonna*, 1838: *Szolánna*, MTsz.: *szoláno*. — számóca: 1808: *Szomoltza*, 1809: *Somoltza*, *Somótza*, MTsz.: *csomóca*. A szó bizonytalan eredetű, ezért az első szótagi mássalhangzó-torlódás esetleges magyar bontóhanggal való feloldását is nehéz megítélni. A szláv szavakkal való összefüggés esetén (vö.: szln. N. *samonica*, szlk. *smoklica*, N. *smolica* TESz.) talán elképzelhető, hogy a szláv *sm-* szókezdetet egy -i- bontóhang oldotta fel, melynek a helyét a hangrendi kiegyenlítődés során az -o-, -a- váltotta fel (vö. TESz.). SULÁN — tévesen — a szlk. N. *smořica*-ból indul ki, s a fejlődést a következőképpen vezeti le: > m. *somolica* > *szomolca* > *szamolca* > *számóca* > *csomóca* (MNy. 43: 175-6). — szapora: 1574: *szaporodic* sz. — szavatol: 1833: *szovatolni*. A *szavatos*, *szavatol* szavak alapja, a *szavat* feltehetően déli szláv eredetű (< vö.: szb.-hv. R. *svod*; vö. még cseh R. *svod*, le. R. *zwód* stb. TESz.). Az első szótagbeli -o- csak akkor lehet bontóhang, ha va-

lóban az említett (déli) szláv szóból származna. — szavatos: 1444: *zowathos*, 1468: *Zowathus*. — szerda: 1332-5: *Zoradahel* hn., — szolgál: 1211: *Zolgat* sz. szn., 1559: *zoga*. — szomoga: 1270/1411: *Scomoga*, 1342/1482: *-zomoga* (KESZLER: i. m. 23), 1357: *szomuga*, 1479-től: *comoga* (KNEZSA: i. m. 509). A szó a szláv *smuga* alak magyar folytatása (KESZLER: i. h., KNEZSA: i. h.), az első szótagi magyar *-o-* nyilvánvalóan bontóhang. — szomogy 'kellemetlen íz; widriger Geschmack': 1767: *szomogy*, *szomogyos* sz. (NySz.), 1879: *szomódos* (MTsz.). A szlávból származó szó (< vö.: szln. *smód*, *směj*, cseh *smoud*, szlk. *smud* stb. KNEZSA: i. m. 509) első szótagbeli *-o-* eleme bontóhangként jött létre.

tanórok: 1337: *Tornuk*, *tormok*, 1343: *Thoronuk*, 1357: *toronok*, 1454: *thorolnok*. A szó közelebbi forrása (< vö.: szláv, ill. szb.-hv. *trávnik*, *trávnjāk*, szln. *trávník*, cseh *trávník*, szlk. *trávník* stb. TESz.) nem határozható meg, de valószínű, hogy az alakváltozatok az átvett *trávník* alapján keletkezettek többek közt a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása révén. — tarbonca ~ targonca: 1575: *torbontzáckal* gr., 1798: *torgantzájára* gr., 1799: *Torgontza*. Az *-o-* minden bizonnyal bontóhang (l. az *-a-* bontóhang tárgyalásánál 1.2.1.). — toromba: 1463: *Thorombas* sz. szn., 1829: *Torombázok* gr., 1838: *Toromba*. A szó szláv eredetű (< vö.: blg. *тръба*, szb.-hv. *trъba*, szln. *tróba*, szlk. *trúba* stb. TESz.), a szókezdő mássalhangzó-torlódás nézetem szerint nyilván magyar *-o-* bontóhanggal oldották fel. — torony: 1585: *Torony*, 1824: *toronyga*, 1867: *toronty*. A magyarba egy közelebbiről meg nem határozható szláv nyelv *trody* vagy *trod* alakja került (TESz.), a *torony*-féle alakok első szótagi magánhangzója tehát bontóhangként keletkezett. — tróger: MTsz.: *tológer* (*trágër* c. a.). A bajor-osztrák eredetű szó (< vö.: baj.-osztr. *trager*, ném. T. *träger*, h. baj.-osztr. *trōx*^a TESz.) szókezdő mássalhangzó-torlódását bontóhanggal szüntette meg a magyar nyelv. — trombita: 1430 k.: *torombita*, MTsz.: *dorombita*; 1891: *torombita* (Nyr. 20: 367). Az olasz eredetű szó (< vö.: ol. *trombetta*, É. *trombeta*, *trombéta* TESz.) egyes alakváltozatokban *-o-* bontóhanggal honosodott meg. — trónus: MTsz.: *torónusos* sz.

unoka: 1531: *vonokaiatul* gr.; 1525-31: *vonoka* (NySz.). A *vonoka*-féle alakok szláv előzménye minden bizonnyal *vn-* szókezdettel hangzó alak lehetett (TESz.), a magyar alakok *von-* ~ *van-* kezdete (*vonoka* ~ *vanaka*) ezek folytatása lehet, bontóhangként tehát aligha szerepeltethetjük.

zomak: 1395 k.: *zomak*, 1590: *Zomok*. A szláv alakok (< vö.: blg. *smok*, szb.-hv. *smûk*, szln. R., N. *smòk*, cseh *smok*, *zmok* TESz.) szókezdő mássalhangzó-torlódását a magyar bontóhang közbeiktatásával szüntette meg. — zománc: 1518 k.: *zománcza* gr., 1532: *Zomancz*, 1570: *somaltz*, 1582: *fománcz*. A *zománc* vándorszó (< vö.:

k. lat. *smaltum*, ang. *smalt*, kfn. *smelz*, ófr. *esmal* stb. TESz.), melynek szóeleji mássalhangzó-torlódását magyar -o- bontóhang szüntette meg. — zsolna 'zöld harkály; Specht': 1759: *Zsolna*: 1792: *zsólna*, 1793: *zsolna*, 1839: *zsólna* (KNEZSA: i. m. 580). A szlávól származó szó (< vö.: szlk. *žlŋa*, cseh *žluna*, le. *zolna*, ukr. *žolna* KNEZSA: i. h.) szóeleji mássalhangzó-torlódását magyar bontóhang oldotta fel.

zsolozsma: 1234/1356: *Zolusma*, 1409/1457: -*zolosma*, 1456 k.: *solofmaba* gr., *szolofmakban* gr., 1500 k.: *solozmath* gr., 1800: *Zsolosmáját* gr.

2. 3. Az -u- mint szóeleji e j t é s k ö n n y í t ő b o n t ó h a n g:

barázda: 1585: *burázda*. — barkóca: 1257: *Burcolcha*. — bolha: 1150 k./13-14. sz: ? *Bulhadu* sz. hn., MTsz.: *buha*. — borostyán¹: 1282: *Burstian* hn., 1327: *Burustyanus-* sz. hn., MTsz.: *burusnyán*.

dorong: 1791: *durung*, 1832: *durong*. — dorozsba: MTsz.: *duruzsba*. — drusza: MTsz.: *durusza*. Mivel *drusza* szavunk ismeretlen eredetű, az első szótagi -u- bontóhang volta nem bizonyítható.

flóta: MTsz.: *ful^aóta*. — fruska: 1803: *Furuska*. — früstök: MTsz.: *furustok*, *furustok* (*frustok*, *früstök* c. a.). — frustukol, früstököl: 1879: *furustokol* (MTsz.). — furulya: 1647: *Furollyás* sz., 1714: *Furullya*, *Furulyás* sz., 1750: *furuglya*, 1775: *furuglázni* sz. Vándorszó, mely a magyarba minden valószínűség szerint a románból került (vö. TESz.; ill. BAKOS: i. m. 232). A föltehető rom. *flúier*, *flúieră* alakok (BAKOS: i. m. 233) arra mutatnak, hogy a magyarban hangátvetéssel *frulje* ~ *frulya* formák keletkeztek, a szóeleji mássalhangzó-torlódást pedig bontóhang szüntette meg (vö. BAKOS: i. h.).

gluga: 1787: *guluga* 'csuklya'; 1896: *guliga* 'csuklyás körgalér; szűr, suba; szokmány', 1869: *gulugómat* gr. '? tarisznya' (BAKOS: i. m. 258); 1872-1882: *guluga* 'kámzsa, csuklya', 1888: *guluga* 'ua.' (MTsz.). A román szókezdő mássalhangzó-torlódást (< vö.: rom. *glúgă* 'csuklya; köpönyeg' (BAKOS: i. h.) a magyar beszélő -u- bontóhanggal oldotta fel. — godolya: 1275: *Gudula*- hn., 1287: *Gudula*, 1360: -*gudulya* hn. A magyarba egy közelebből meg nem határozható szláv nyelv R. *gdulja* < *kđulja* szava kerülhetett át (TESz.), s ennek szóeleji mássalhangzó-torlódását bontóhanggal oldottuk fel. — golyóbis: 1605: *guliobis*, *guliobus*. A latin szóeleji mássalhangzó-torlódást (< vö.: lat. *globus*) a magyar nyelv bontóhanggal oldotta fel. — gonosz: 1211: *Gunuzd* sz. szn. — gulúz: 1887: *gulúz* 'Gobio vulgaris' (< vö.: ószlk. *grúz*, a mai nyelvben *hrúz* 'Gobio gobio' KNEZSA: i. m. 204). Az első szótagi magyar -u- nézetem szerint nyilvánvalóan bontóhang.

huruba: 1708: *Huruba*, 1717 e./1804: *hurabáját* gr., 1777: *hú-*

rúba, 1784: *hurúba*. Vándorszó, de a magyarba a románból kerülhetett (< vö.: rom. *hrúba* BAKOS: i. m. 260; l. még TESz.), ahol a szókezdő mássalhangzó-torlódást az *-u-* bontóhang oldotta fel.

korpa: 1138/1329: *Curpas* sz. szn.; 1263: *Kurpad*, 1274: *Kurpaas* (KESZLER: i. m. 20). — kovász: 1278/18. sz.: ? *Kuaci* sz. hn., 1333-5: ? *Kuasi* sz. hn.; 1333-1335: *Kuasy*, *Kuassy* (kérdőjel nélkül idézi KESZLER: i. h.). — krumpli: 1802: *Kurumpli*, 1838: *kurumpi*. — kulcs: 1250/1281: ? *Kulchud* sz. hn., 1697: *kúlts*, MTsz.: *kujcs*. Az első szótagi *-u-* eredetére l. 1.2.2. a kulcs c. a.! — kulcsár: 1361: *Kulchar* szn., 1553: *kulcsárok* gr. A *kulcsár* szó esetleges *-u-* bontóhangjára l. az 1.2.2., a *kulcs* c. a.! — kulcsol: 1513: *čulčolyac* gr., 1783: *kultsulván* sz. Az első szótag *-u-*jának mivoltára l. 1.2.2. a *kulcs* c. a.! — kulicska: 1899: *kuľicska* (KNEZSA: i. m. 293). A szó a szlk. *ključka* 'ajtókilincs' átvétele (KNEZSA: i. h.), a magyar hangsúlyos szótagbéli *-u-*ra l. 1.2.2. a *kulcs* c. a.! — kulup: 1894: *kulúp* (KNEZSA: i. h.). A *kulup* a kaj.-hv. *klûp-*, sto-nyj. *klúpa-*, szln. *klôp-*féle alak átvétele (KNEZSA: i. h.), a magyar első szótagbéli *-u-* tehát mindegyik bontóhang. — kuruglya: 1723: *kuruglyák* gr., 18. sz.: *Kurugla*, 1826: *Kurugja*, MTsz.: *duruglya*, *kurigja*, *kuriglyám* gr., *kurogla*, *kurukla*. — kuruzsol: 1655: *kurusoltathatik* sz., 1668: *kúrúsol* sz., 1793: *kurúsoltak* [= *kurúsolták*] gr., 1806: *kurózsolt* sz. — kvarc: 1809: *kuvartz*.

morotva: 1337: *Muruthwa* hn. — morvány: 1816: *Murvány-*. Az *-u-*ra l. a következő szócikket! — murok: 1516 k.: *mwrk*, 1577 k.: *Murok*, 1585: *Murkos* sz. Szláv eredetű szó. A magyarba egy közelebbről meg nem határozható szláv nyelv R. *mърky* (gen. *mъркыe*) szava kerülhetett át (TESz.). A magyar szó első szótagi magánhangzójának bontóhang volta kérdéses, tudniillik a szláv első szótagi *-ь-*, illetve a sonans *r* (*ř*) megítélésének függvénye. A kérdés tárgyalására később (1.6.) térünk vissza. — murva: 1641: *murvát* gr., 1792: *Murugy*, *muruggya*, 1832: *Murha*, 1838: *Murgya*, *Murnya*, *Murugya*, MTsz.: *murja*. A szó a szlovákból vagy a szlovénből került át (< vö.: szlk. *mrva*, szln. *mřva*, N. *mrve*; de l. még: blg. N. *mърva*, szb.-hv. *mrva*, ukr. N. *měrvа* TESz.). A m. első szótagi *-u-*ra l. az előző szócikket!

olasz: 1181: *Uloz* hn. Az *ulosz* 'olasz' *u-*elemé bontóhangként keletkezett az egykori *Bl-* kapcsolat feloldására (< vö.: szb.-hv. *Vlasi*).

parlag: 1238: *purlog*. — plundra: 1764: *pulidert* gr., 1792: *puleder*, 1793: *Puladert* gr. Az idézett alakok *-u-* eleme minden bizonytalansággal bontóhang (< vö.: ném. *Pluder-*, R. *plunder*, *pludern* TESz.). — poroszló: 1150 k./13-14. sz.: ? *Purozlou* hn. — pruszlik, pruszli, pruszka, puruc: MTsz.: *puroszlik*, *puruszláj*; 1820: *puruszliban* gr., 1883: *puruzlija* gr., 1892: *puruszkájuk* gr.,

MTsz.: *purucka*; 1840: *purucz*. Bajor-osztrák eredetű szócsalád (< vö.: a *pruszlik*-ra baj.-osztr. *prustflek*, ném. T. *prusflek*, a *pruszli*-ra baj.-osztr. R. *brüstl*, ném. T. *pristl*, a *puruc*-ra, ill. a *pruszka* alapszavára vö. baj.-osztr. *brust* TESz.), melynek szókezdő mássalhangzó-torlódását a magyar nyelv bontóhanggal oldotta fel.

ragya: 1300 k.: *ruga*. Az *-u*-ra l. az 1.2.2. ragya c. a.! — ragyiva: MTsz.: *rugyva*. Az *-u*-ra l. 1.2.1. *ragyiva* c. a.!

sallang: 1783: *sullángos* sz. Az *-u*-ra l. 1.2.1. *sallang* c. a.! — suhancár: 1549: *swhanczar*, 1863: *Suhonczár*. Német, közelebbről bajor-osztrák eredetű szó (< vö.: baj.-osztr. *schweizer*, R. *schweinzer* TESz.). Az *-u*- csak abban az esetben tekinthető bontóhangnak, ha a (baj.-osztr. >) m. *šbájntsär*-féle alak továbbfejlődését *šubancár*- ~ *suhancár*-féle formán át képzeljük el. Valószínűbb azonban, hogy — amint erre MOLLAY utalt (i. m. 512) — a "bajor-osztrák szó [šbájntsär] ejtése a magyarban szabályosan *suancár*, hiátustöltővel *suhancár* lesz". — superlát: 1444: *suppohorlah*, 1490: *Suporlah*, 1538: *Superlah*, 1560 k.: *suporlath*, 1590: *superlatos* sz. — sváb: MTsz.: *subáb*. Az első szótagi m. *-u*- bontóhang volta kérdéses. A szóeleji (német, bajor-osztrák) *šv*- ~ *šb*-szabályos magyar megfelelője az *šy*- szókezdet (l. a *suhancár* a. írtakat), s ennek megfelelően a m. *šuáb*-féle alakok esetleges létrejötte (vö. 1538: *Suab* TESz.), majd hiátustöltő hanggal való tovább formálása (*sušab* > *subab*). Ez inkább összhangban van a magyar hangtörvényekkel, mint egy *šuáb* > *šubáb* > *subáb* feltételezése.

szavatos, szavat, szavatol: 1838: *Zuvatos*; 1213/1550: *-zuhada* [!]; 1835: *Szuvatló* sz., 1838: *Zuvatolni* sz., MTsz.: *zuhatol*. Az *-u*- esetleges bontóhang voltára vö. az imént írtakat (*suhancár*, *sváb* c. a.)! — szolgál: 1138/1329: *Sulgadí.* sz. szn., 1197/1480 k.: *Sulga*, 1222: *Zuluga*- hn. — szomoga: 1270: *Scumuga* (KNEZSA: i. m. 509, KESZLER: i. m. 23).

turbolya: 1516 k.: *Twrbolya*, 17. sz.: *Turbulya*, 1766: *turbollya*, 1771: *Turbuja*, 1799: *turbólya*, 1801: *Turboja*. Szláv eredetű szó (vö.: szb.-hv. *třbulja*, szln. *trebeljè*, cseh *třbule*, szlk. *trebu'la* stb. TESz.), de nehéz eldönteni, melyik szláv nyelvből vettük át. Az viszont szerintem biztosnak látszik, hogy a magyar első szótagi *-u*- a szláv mássalhangzó-torlódást oldotta fel.

zomak: 1086/XII. sz.: *Scumoku* (KESZLER: i. m. 23); 1130-40/12-13. sz.: *Scumoku* szn., 1338: *Zumak*- hn. (TESz.), 1095: *scumoku* ?, 1338: *Zumak*- (KESZLER: i. h.).

zsolozsma: 1289: *sulusma* (TESz.), 1267/1270: *zulusma*, 1269/1429: *Zulusma* (KESZLER: i. h.).

(*Folytatjuk.*)

NYIRKOS ISTVÁN

Képző vagy rag?

A mai magyar leíró és nyelvtörténeti szakirodalom általában egységes abban a tekintetben, hogy állapothatározó-ragnak tekinti az *-an*, *-en*, ragot, amely melléknevekhez járulhat (MMNyR.I. 576; MMNyR. 203); eredetét illetően pedig megegyeznek abban, hogy az ősi uráli *-n* locativusi esetragból kialakult szűkebb jelentéskörű külső felszíni helyviszonyra, a superessivusra vezethető vissza a számállapothatározói jelentés is. Az így kialakult jelentéselkülönülést azután a hangalak szétválasztása is követte, bár ez a folyamat teljes egészében mind a mai napig nem zárult le, ezért a különböző nyelvtanok között eltérés lehet annak megítélésében, hogy az előhangzó a raghoz tartozik-e vagy sem. A MMNyR *-n* ragos (I. 575), a MMNyR pedig *-n*, *-an*, *-en* ragos modalis-essivusi esetragként tárgyalja. Már a történeti nyelvtanok is foglalkoznak vele az ómagyar kor esetrendszerében. A MNyTört. a részleges adaptációval keletkezett ragok között említi az *-an*, *-en* ragot (406), a Magyar nyelv történeti nyelvtana szintén *-n*, *-an*, *-en* ragos mód-és állapothatározót különít el, s a számállapot-határozó első írott előfordulásaként a Bécsi Kódexet említi: "mert kèuèsèn hagattatātōc még a nèmzètéc kozot" (i. m. 315). A két ragot ma viszonylag jól elkülönítő előhangzók az ómagyar korban még nem mutatnak ilyen egyöntetű képet. BENKŐ LORÁND a modalis *-n* előtt a magánhangzó minőségében tapasztalható kettősséget BÁRCZIRA hivatkozva azzal magyarázza, hogy a superessivusi és a modalis *-n* előtt a véghangzó változó lehet, mivel a két rag között a hasadás a véghangzó tekintetében csak később, a kódexek idejében mehetett végbe (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei, 132).

Előhangzó nélküli puszta *-n* ragot tekint a modalis-essivusi eset ragjának a MMNyR, de megjegyzi, hogy az *-a*, *-e* magánhangzó kezd a rag szerves részévé válni. Ez a tény a kötőhangzó egységesülésére utal, s a mai magyar nyelvben valóban egyre kevesebb azoknak a szavaknak a száma, melyek az *-n* rag előtt is megőrzik régebbi *-o*, *-e* (*-ö*) kötőhangzójukat, mint pl. a *vak-on*, *meleg-en* szavakban (i. m. 576).

A modalis-*rag* magánhangzójának ingadozására már KLEMM is utalt, sőt véleménye szerint a zárt hangzós alakok közönségesek voltak (bátron, alázatosan, bizonyosan, okoson) olyan szavakban, amelyek a mai nyelvben már *-a* magánhangzót tartalmaznak a folyamatos egységesülés hatására (vö. TörtMondt. 191).

A két esetrag funkcióelkülönülését szolgáló hangtani különbségeknek a hosszas ingadozására utal BERRÁR is. Főleg a nyelvemlékekben tartja gyakoribbnak az *-on*, *-en*, *-ön* végződésű állapot-módhatározót: KazK. 64: *gorson* "gyorsan", DebrK. 177: *Kemenion*, DomK. 29: *tyzen haton* (TörtM. 31). A fent említett alakváltozásokra azonban nemcsak nyelvtörténeti adatok között bukkanhatunk, hanem a nyelvjárásokban is.

Ezek a példák BÁRCZIT igazolják, aki a kódexek idejére teszi az *-n* ragnak hangalaki, tehát *-on*, *-en*, *-ön* és *-an*, *-en* ragra való szétválását, azaz a tövéghangzó vagy a rag előhangzója megállapodott az egyik vagy másik formában. BERRÁR azonban megjegyzi, hogy "Az *-n* esetében a szétválás nem teljes, mert magánhangzóra végződő szóhoz mindkét esetben pusztán *-n* formában járulhat a rag, ezért ma is nem két, hanem egy ragnak érezzük. De már a kódexek óta használatosak a *bántó-an*, *megfelelő-en* féle alakulatok, amelyek mind jobban kiemelik a módhatározói alak különállását" (i. h.).

A fenti vélemények szerint tehát a magyar superessivusi és modalis-essivusi *-n* ma már két különböző, de azonos eredetű esetrag, amely az urali alapnyelv locativus *-n* esetragjára vezethető vissza, s amelynek megfelelői megtalálhatók a rokon nyelvekben is. Az ősi locativus jelentés változásaiban a következő fejlődési irányt találjuk: felszíni helyviszony → idő- és képes helyhatározó → mód → állapot-eszköz (vö. SZINNYEI: Magyar Nyelvhasználat. 129; GOMBÓCZ: Syntaxis. 151; KLEMM: TörtMondt. 169).

Az urali alapnyelv locativus *-n* ragjának megfelelőit és továbbfejlődését találjuk a vogulban: *ēln* "elül", *ǰáln* "alant", *βitən* "vízen" *tálnə* "télen" (SZINNYEI: i. m. 129); az osztjákban: *kāmən* "künn", *xarəŋ vās xaremna* "teres városom terén", *As sǰlna šāres sǰlna* "az Ob szélén, a tenger szélén" (KARA: Északi-osztják határozók. 7-14); a zürjénben: *uljn* "alatt", *telin* "télen"; az udmurtnban: *otjn* "ottan"; a mariban: *ūlnə* "alul"; a mordvinban: *tel'ha* "télen"; a finnben: *kotona* "otthon", *talvena* "télen", *sairaana* "beteg"; a lappban: *voln* "alatt" (SZINNYEI: i. m. 129-30). Az itt felsorolt rokon nyelvi példák arról vallanak, hogy valóban kimutatható hely-illetve a belőle kialakult egyéb határozói — többek között állapothatározói — jelentés ragjaként az *-n* a legtöbb rokon nyelvben. A fenti példák tehát arra utalnak, hogy az urali eredetű *-n* locativus ragnak nemcsak a magyarban, hanem a rokon nyelvekben is megvan többek között az állapothatározóvá fejlődött változata.

MUNKÁCSI e határozók közül kiemeli az úgynevezett "collectiv számneveket" mint ragos, adverbialis alakokat (finn instruktívusi *-n*: *kahden* menemme "ketten, kettesével megyünk", *kolmen* olivat "hárman, hármasával voltak"; osztják: *kadna-kadna* "ketten-ketten-, *nelna-nelna* "négyen-négyen" (Budenz-album. 292). MUNKÁCSI e számnevek esetragos, nem pedig képzett alakját BUDENZCEL és HUNFALVYVAL szemben hangoztatja, akik kollektív számnévképzőnek tartották a számnevek *-n* toldalékát.

Mivel az *-n* toldalékot szám-állapothatározói vagy hozzá hasonló eset ragjaként illetve képzőjeként széles körben kimutathatjuk a rokon nyelvekben, kérdés, vajon elfogadhatjuk-e az ebből magától adódó következtetést, hogy az *-n* már a finnugor korban létezhetett szám-állapothatározói vagy valami hasonló, például instruktívusi jelentésben, mint ahogy ezt feltételezik is (vö. WIKLUND, in. HAJDÚ PÉTER: Az urali nyelvészet alapkérdései. 137). Ezzel együtt ugyanis azt is feltételeznünk kell, hogy a tágabb értelmű locatívusi jelentésből való továbbfejlődés, mely többféle határozói jelentésen át vezetett el a szám-állapothatározóihoz, már az uráli-finnugor korban végbement. Ha pedig ezt nem fogadjuk el, mert ezt a jelentésfejlődést az uráli korban még nem tartjuk lehetségesnek, akkor csak arra gondolhatunk, hogy e határozóragnak a számnevek mellett való használata a korábban felsorolt nyelvekben egymástól függetlenül alakult ki.

Ehelyett inkább azt kell feltételeznünk, hogy a kérdéses *-n* elem is azok közé a ragok közé tartozott a finnugor korban, amelyek nem rendelkeztek meghatározott funkcióval, s a különböző határozói szerepben esetleg csak később állapotodhattak meg. A permi nyelvekben található hasonló elemeket a zürjén nyelv *-nan*, a votják *-na* képzőt gyűjtőszámnévképzőként említi A. KÖVESI MAGDA UOTILÁRA és LYTKINRE hivatkozva, amely "a jelölt tárgyaknak egységes egészét, kollektivitását jelöli, és amely a tőszámnevekből képez gyűjtőszámneveket" (A permi nyelvek ősi képzői. 245). A kollektív számnévképzést – a *-g* képzővel kapcsolatban – hasonlóképpen olyan képzőként magyarázza MUNKÁCSI is, mely "az alapszóban határozott mennyiséget kifejező többségnek a szorosabb egységbe való összefoglalását jelenti..., s az alapszóban kijelentett többséget egységgé szorosítja, "singularizálja" (MUNKÁCSI: Az altaji nyelvek számképzése. I. m. 288). MUNKÁCSI szerint a kollektív számnévképző egyet jelentő szóhoz is járulhat, s ekkor az amúgy is kifejezett egységet még nyomatékosabban kiemeli. Sőt, a kicsinyítő képző is szolgálhat kollektív számnévképzésre, ami úgy értelmezhető, hogy egy nagyobb számbeli mennyiséget "szorosít", kisebbre redukál (i. m. 289). E kollektív képzőt azonban MUNKÁCSI csak a *kettőjük*, *hármójuk* féle alakokban tartja lehetségesnek, mely alakokban az ugor kori *-g* őrződött meg szerinte (i. m. 291).

Véleményünk szerint a számnevek *-n* elemében is a fentiekben megfogalmazott, hasonló jelentést tételezhettünk fel egy korábbi nyelvállapotra, így az ugor korra és talán a finnugor korra is; ahol tehát valamiféle nyomatékosító, deminutív-augmentatív, illetve ebből eredően összefoglaló szerep lehetett. Ezt pedig a következőkkel bizonyíthatjuk:

Ha korlátozott mértékben is, de a magyar nyelvben is megőrződött néhány szavunkban az uráli *-n* melléknévképző deminutív jelentésben: *vadon* < *vad*, *gyertyán-fa* < *gyertya*, *hajadon* < *haj+ad+on*, *Abony* ~ *Obun* < *aba* (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 121; BARTHA: A magyar szóképzés története, 108). Az említett példákat ugyan a denominális nomenképzők között találjuk, hisz ezek a szavak általában főnevesültek, de eredetileg jelzős szerkezetben szerepeltek, ahol a melléknévi jelző kapta ezt a képzőt: *vadon* erdő, *gyertyán fa* stb.

Ez a magyar *-n* denominális nomenképző egy uráli *-n* képzőre vezethető vissza, mely azonos eredetű az osztják *χāβen* "csónakocskák" jelentésű szó képzőjével (vö. LEHTISALO: i. m. 120, BARTHA: i. m. 108). Az osztjákban ritkán előforduló képzőnek tartja SCHÜTZ (Északi osztják szóképzés. 33), amelynek a kicsinyítőképző szerepe mellett a magyar *-i* képzővel azonos, nomen possessi jelentése is lehet: *talən xātl* "téli napon", *luḡən xātl* "nyári napon"; gyakran pedig a képző eredeti jelentése elhomályosult, és semmiféle jelentésváltozást nem idéz elő: *nūr-lākən* "szijlabda" (*nūr-lāki* "szijlabda"), *ioḡən* "folyó" (vö. m. jó, finn *joki*) (i. m. 34).

A vogulban szintén megtalálható egy *-n* denominális nomenképző, amely főleg jövevényszavakban fordul elő, s amelynek esetleg szintén kicsinyítőképző funkciója lehet: *xal* "zaj" — *ka'len* "kiáltás" (vö. SZABÓ DEZSŐ: A vogul szóképzés. 453).

Hasonló nyomatékosító szerepe lehetett az uráli *-n* névmásképzőnek is, amelynek eredeti jelentése a mai nyelvben már elhomályosult: magyar *ozun* keppen (B. LŐRINCZY É. A KT és Sz. 17). Az *-n* névmásképzőnek szintén nyomatékosító, tőtestesítő funkciót tulajdonít a MNyTörtNyt (373): *ten* (magad), *ön* (vö. SZINNYEI: NyH. 104, in: BATHA: i. m. 127), vogul: *kan* "wer män", "welcher", *möt* "más": *möten* "más" (vö. SZABÓ: i. m. 455).

Az osztjákban ugyan nem találjuk meg ezt a kollektív számnévképzőt, sem pedig a névmásképző *-n* -t, mivel mind a két esetben az ismétlés vált a nyomatékosítás eszközévé: osztják Ko, Kr: *ějətat* *ějətat* "egyesével", "egyenként", *kätənat* *kätənat* "kettessel" (instruktívus raggal), Ni, Ser. *ītna* *ītna* "egyesével" (locativus raggal), KO *utn* *utn* "hatásával", Syn. *soton* *soton* "százával" (vö. HONTI: Chrestomathia ostiacica. 79). A névmások használatában — bizonyos nyomatékosító partikulák mellett — az ismétlés is a nyomósítás fontos eszköze: Vj *mä* *měntim* (egyes szám első személy),

Vj jin jintin (kettes szám 3. személy), Syn mřn pa mřn "mi magunk" (i. h. 73).

Az osztják szerkesztésre emlékeztető szóismétlés a régi magyar nyelvben, illetve a nyelvjárásokban is előfordul, de a fent tárgyalt *-n* elemmel együtt: "Melynek nagioob ereösségére és bizioniságára adgiuk kezünk irását *egien egien* szokot pecziétünkel megh ereösituen" (Erdélyi magyar szótörténeti tár); a jelentés azonban itt osztószámnév: egyenként. Az Új magyar tájszótárban az *egyen-egyen* szóismétlés, mely a szótár meghatározása szerint határozószószerűen használt ragos számnév, az egytől egyik, valamennyien (Mind megbocsassatok *eggyen-eggyen*), jelentésben, valamint néhányan (*Eggyen-eggyen* szaladnak e – Er.vidék 641) is előfordul. Ezekben a példákban a számszavak mellett használatos *-n* elem, illetve az osztjákban jellemző szóismétléses megoldás kombinációját találjuk.

A fentiek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a személyt, cselekvőt vagy beszélőt helyettesítő szót, például a névmást igyekeztek valamilyen módon — képzővel, nyomatékosító partikulával vagy egyszerűen ismétléssel — hangsúlyosabbá tenni. Mivel az úgynevezett szám-állapothatározóval ellátott számszavak (*ketten, hárman*) szorosan kapcsolódnak az alanyhoz (*mi ketten, ők hárman* voltak ott), mintegy értelmezik, pontosítják és nyomósítják annak jelentését, akárcsak az *én magam* szerkezet; arra kell gondolnunk, hogy ezek a szavak szerkezetükben, megszerkesztésükben is követhették az alanyt, amely esetleg jelöletlen is maradhatott (vö. *mi magunk* és *min magunk* in. MNyTörtNyt. 374).

Ezt a feltevést támasztják alá a nyelvtörténeti adatok is, amelyek egyikében-másikában nem is sikerült teljesen tisztázni az *-n* rag szerepét. Ilyen lehet az ÓMS "eggen ig fiodum" kifejezése, amelyben BENKŐ szerint modális *-n* található az *eggen* szó végén (i. m. 132); a magyar nyelv történeti nyelvtana azonban már csupán a "keseruen kynzathul" szószerkezetet említi a módhatározók között (i. m. 315).

A legkorábbi nyelvemlékeinkben előforduló szavak közül az ÓMS *egembelu* "együtt" szóalakja szintén ide vonható. Ennek a szónak további előfordulásait "egyenbe" (JókK. 41); *egembè, egèmbè* (BécsiK. 7, 148); *egènbè* (MünchK. 74) stb. is felsorolja a TESz, s ezeket az *egy* számnév megszilárdult ragos alakulatának tartja. A számnév *-n* modális-ragos alakjának tekinti BENKŐ is (i. m. 283).

Ugyanakkor a TESz az *egyenlő, egyenes, egyenlt, egyenget, egyenlet, egyenlít* stb. képzett szavak közös töveként az **eg(g)yen, *ig(g)yen* szóalakot tartja, amely az *egy* számnévből alakult vagy *-n* névszóképzővel (esetleg névmásképzővel), vagy pedig *-n* határozóval. Ez utóbbi esetben pedig azonosítható a régiség *eg(g)yen, ig(g)yen* határozószavával, amely az ÓMS *eggen ig*

szószerkezetében vagy a tájszótár *ëggyen*, *ëggyen-ëggyen* alakjaival azonos eredetű.

Ha a fenti magyarázatokat elfogadjuk, akkor feltételeznünk kellene, hogy az *egy* számnév modalis-, illetve szám-állapothatározói *-n* ragos alakjához mint megszilárdult ragos alakulathoz nagyon korán, legalább már az ősmagyar korban különböző képzők járulhattak, hisz a belőle képzett szócsalád tagjai ott vannak a legkorábbi frott emlékeinkben. Ugyanakkor azonban meg is őrződött határozóragként is, főleg a többi számnév mellett.

Véleményünk szerint ehelyett inkább elfogadhatónak látszik az a feltevés, hogy az *egyen -n* eleme a névszó- vagy névmásképző *-n*-nel azonosítható, amely továbbképzésre is alkalmasnak bizonyult (pl. *egyenlet* stb.). E nyomósítást kifejező képzőnek az eredeti jelentése lassacskán elhomályosult, a belőle származó képzett alakok pedig *-n* elemük alapján egybeestek a modalis *-n* ragos névszókkal — amely ragnak ilyen jelentésben való használata minden bizonnyal egyre elterjedtebb lehetett —, s az *-n* elem funkciója átértékelődhetett.

A többalakú tőváltozatú számnevek, a *kettő* és a *hét* esetében ugyanis világosan elkülönül a superessivus-ragos *kettő-n* (pl. *kettőn* áll a vásár) és a modalis-ragos *kett-en*, vagy a szintén superessivusi *hét-en* (számnévként ritka ezzel a toldalékkal, de így használatos a belőle jelentéselkülönüléssel már az ugor korban kialakult, időtartamot jelentő szóval) és a *het-en* modalis-ragos számnév esetében. A superessivus-ragnak a megnyúlt magánhangzójú tőhöz való kapcsolódása az *e* tőtípusba tartozó más szavak esetében is megfigyelhető: *víz-en*, *út-on*, *nyár-on* stb; ezekhez a főnevekhez azonban nem járulhat a modalis-essivus-rag. Ugyanebbe a tőcsoportba tartozó melléknevek vagy számnevek esetében viszont szintén a rövid magánhangzós tőváltozat áll a modalis-essivus-rag előtt: *nehéz-en*, *keves-en*. Nem mondhatjuk tehát, hogy a *héten-heten* esetében csupán a nyelv jelentéselkülönítő mechanizmusa játszott volna szerepet.

A többi számnév esetében viszont a nyelv a pusztán tőből vagy nem képez superessivusi ragos alakot (pl. *hármón* — kicsit erőltetettnek hat), vagy helyette inkább a személyragos *hármónkon*, *hármótonkon* alak használatos; vagy a nominativusi alak hatására — a sorszámnévképzős alak kivételével — a többi ragozott alakban állandósult a későbbi eredetű hosszú magánhangzós tőváltozat (pl. *negyed*, de *négy-en*, ahol az *-en* rag egyaránt lehet superessivusi vagy modalis esetrag).

Ezek alapján arra gondolhatnánk, hogy a superessivusi funkcióból a fent említettektől függetlenül, már a nyelvtörténet korábbi szakaszában kialakulhatott a modalis-essivusi jelentés, de szűk használati köre miatt a számnevekhez csak később járult. Ezzel le-

hetne magyarázni a *kettőn*-féle alakokat, mivel azonban emellett él a *kettejükön, hármukon ~ hármójukon* féle alak is — amelyeknek tövében kollektív számnévképzőt szokás feltételezni a személyrag előtt —, azt kell gondolnunk, hogy a számnevek — személyre vonatkoztatva — valamely képzett formában, kollektív képzővel vagy a névmások mellett szokásos, nyomósítást kifejező (vagy összefoglaló jelentésű) képzővel bővíthettek. Ez az uráli kori — névmásokhoz vagy egyéb, személyre vonatkozó szavakhoz járuló — képző, amelynek jelentése az ugor korban már elhomályosulhatott — alakilag egybeesett az uráli kori locativusi *-n* esetraggal, illetve annak továbbfejlődéseként kialakult egyéb (pl. modalisessivusi) raggal, s a nyelvtudat ezeket az elhomályosult, képzett alakokat is az *-n* ragos modalis-essivusi szavak sorába állította.

Ahogy a személyre utaló számnevek, illetve névmások használatában közös lehetett az, hogy pusztá számnévi tőhöz rag közvetlenül nem járulhatott, hanem valamilyen módon — jellel (*egy-ik-ünk, más-ik-ünk*) vagy képzővel (*kette-s-é-vel*) hangsúlyozott, nyomatékosított szóalakhöz járulhattak a ragok; ugyanúgy nyomatékosító szerepű lehetett az *-n* képző is, mely alkalmas volt további képzőkkel (*egyenget*) vagy ragokkal (*egembelu*) való társulásra. A számnevek mellett előforduló, nyomatékosítást kifejező, s egyben összefoglaló értelmű *-n* képző jelentésének elhomályosulása, illetve a modalis és essivusi jelentésben is egyre terjedő *-n* rag keveredése az ugor kor után mehetett végbe. Ezzel magyarázható minden bizonnyal a számneveknek a vogulban azonos *-n* toldalékkal való előfordulása, melyeket KÁLMÁN BÉLA kollektív képzősöknek nevez (vö. Chrestomathia Vogulica. 34): *kitän* "ketten" (min *kitän* minimum "mindketten megyünk" l. Wogulisches Wörterbuch), *χurmän*, "hármán", *nilän* "négyen", *ätne*, "öten", *χätne*, "hatan", *sätne* "heten", *ńolelowńé* "nyolcan".

A transzformálhatóságát tekintve sem illik a szám-állapothatározó az *-an, -en* ragos állapothatározók sorába, mivel az "*ők betegen fekszenek*" mondat felbontható két olyan önálló mondatra, melyek közül az egyikben az első mondat állapothatározója a névszói állítmány szerepét tölti be (*ők betegek - ők fekszenek*), ugyanezt az átalakítást azonban nem végezhetjük el a szám-állapothatározóval: *ők ketten mennek* (legfeljebb így: *ő meg ő megy*). Az említett példamondatban a "*ketten*" csak számszerűen meghatározza, pontosítja az alany jelentését, az élő cselekvők számát.

Az *-an, -en* ragos melléknévi állapothatározó mondattanilag is másképpen viselkedik, mint a számnévhez járuló változata. A "*betegen fekszem*" állapothatározós szó szerkezet egyes- és többes számban bármelyik személyben állhat, a "*ketten vagyunk*" szám-állapothatározós szó szerkezet azonban csak a többes szám különböző személyeiben lehetséges. Nem véletlen, hogy HUNFALVY emiatt egy "külö-

nős többesi ragot" sejtett benne (NyK. III, 264).

A nyomósítást és egyben összefoglalást kifejező *-n* képző jelentése az egynél nagyobb számnevekben az essivusi jelentésű *-n* ragba olvadt bele, az *egy* esetében, ahol az összefoglaló jelentés helyett a hangsúlyozás, nyomatékosítás volt jelentősebb, az *-n* képzős alak nyomatékosító funkcióban őrződött meg, illetve idővel ez a jelentése is elhomályosult (vö. *eggen ig*), az állapotthatározói jelentést pedig nem ezzel az alakkal fejezi ki a nyelv, hanem a *-d* képzős származékhoz járuló *-l* modalisragos alakkal (*egyedül*).

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy a ma *-an*, *-en* ragosnak tartott szám-állapothatározók (*kétten*, *hárman*) eredetileg képzett szavak voltak, s csak az ősmagyar korban értékelődtek át ragos számnevekké, majd a magyar nyelv későbbi története során alakilag is igazodtak az essivus-raghoz; némely esetben — főleg nyelvjárásokban pedig — ez az alaki elkülönülés nem is következett be; de alaktani és mondattani viselkedésükben is eltérnek a főnevekből és melléknevekből képzett állapotthatározóktól mind a mai napig.

RÉVAY VALÉRIA

A gránátalma elnevezései a magyarban

1. A *gránátalma* (*Punica granatum*) néven ismert mediterrán növény egyike a legősibb kultúrnövényeknek. Körülbelül 4000 éves kerti történettel rendelkezik, őshazája Közép- és Dél-Ázsia szubtrópusi tájain lehetett.

A legenda szerint Aphrodité, a Szent Kertésznő ültetett el néhány gránátalma bokrot Cipruson, és a skarlátpiros virágokból fejlődő, ezernél is több magot tartalmazó, piros termések gyorsan népszerűvé váltak. Az ókori görögöknél a gránátalma Perszeophoné jelképe volt, akivel az alvilág istene, Hádész gránátalma magot etetett azért, hogy soha ne felejtse el a halál birodalmát. Így lett a gránátalma a halhatatlanság szimbóluma (*Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*. New York, 1949. 880). A görögök Dionüszosz véréből származtatták az ókorban a termékenységet is jelképező gránátalmát, amely a középkori festők képein (pl. Boticelli: *A gránátalmás Madonna* 1487. Firenze, Uffizi) a szeretetet, szerelmet és a keresztény egyházat szimbolizálta (*GERTRUDE JOBES: Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols*. New York, 1961. 1285). Később, a bőkezűség jelképeként, a felvágott gránátalmát a világi uralkodók választották attributumként (*JUTTA SEIBERT: A keresztény művészet lexikona*. Budapest, 1986. 107). A gránátalma évezredek óta őrizte misztikus erejét: szerencsét hozó gyümölcsnek nevezték, és az emberek hittek abban, hogy a gránátalma valóra váltja kívánságait (*Encyclopaedia of Superstitions, Folklore, and the Occult Sciences of the World*. Detroit, 1971. Vol. II. 833).

Az ókori ember érdeklődését először valószínűleg a gránátalma termése keltette fel. S mint általában az alma alakjához hasonló termések, ez is az *alma* elnevezést kapta. Ily módon lett a paradicsom 1798-ban VESZELSZKI növényjegyzékében *paradicsomalma* és *szerilem almája*. A narancsot *aranyalmának*, *narancsalmának*, a citromot *méd* vagy *perzsa almának* is elkeresztelték a különböző nyelvekben. Mindez jól mutatja, hogy a népek sokszor azonos nevet adtak a hasonló formájú gyümölcsrel rendelkező növényeknek, ugyanakkor a genetikailag közel álló gyümölcsök eltérő alakjuk miatt különböző

elnevezéseket kaphattak: *alma*, *körte* (almagyümölcsűek). Ugyancsak ezt az eljárást őrzik a gránátalma latin nevei, *malum granatum*, *pomum granatum* 'magvas alma' is.

A sok, apró magot tartalmazó gránátalma gyümölcs barnás héja ősszel, éréskor felreped, és a magok láthatóvá válnak. A gyümölcs ezekről a magvokról kapta a latin *malum granatum*, *pomum granatum* nevet. A *granum* szó magot jelent, a *malum granatum*, *pomum granatum* jelentése tehát 'sokmagvú alma, magvas alma'. A gránátalma éppen számtalan magja miatt lett a termékenység jelképe (JUTTA SEIBERT: i. m.). Görögországban a lakodalmi vendégek gránátalmát dobnak a padlóra a mátkapár belépésekor, s a gyümölcs darabokra törése bőséget, termékenységet jelent. Kínában az asszonyok az istennek ajánlják a gránátalmát, amikor gyermekéldásért könyörögnek (GERTRUDE JOBES: i. m.).

2. A *gránátalma* régi elnevezése nyelvünkben *pomagránát* volt, csak később alakult ki a *gránátalma* név. A *pomagránát* első előfordulásai: 1470k.: "(Marancisse) *pomagranat viraga*" (CasGl. 57); 1525k.: *pomagranalma*, *Poma Granath* (MNY. 11:39); 1538: *pomograna* (Pesti N. 02); 1551-65: *pomagrana* (HELT: Bibl. 28:33-4); 1560: *poma gránát* (Nád: Lev. 234-5); 1585: *Pomagránát*, *Pomagránát* (Cal. 122, 462); 1587: *pomogranaterth gr.* (MNY. 62:236); 1590: *Poma granat* (Sz. 43); 1595: *pomograna*, *pomagránát* (Nyr. 62:131); 1599: *pomograna* (THURZÓ Lev. I. 273), *pomogránát*, *pomogranat* (THURZÓ Lev. I. 275); XVI. század vége: *pomogranat* (OrvK.); 1601: *pomogrannak* (THURZÓ Lev. II. 5); 1604: *Pomagranat*, *Pomagránatvirága* (MA.); 1606: *pomogramot* (THURZÓ Lev. II. 143); 1611: *pomagránát* (MA.); 1621: *pomagránát* (MA.); 1645: *pomagránát* (MA.); 1664: *Pomagranat* (LIPPAY: Psoni kert. 91), *Pomagránát* (LIPPAY: i.m. 88); 1671: *pomográna* (Századok, 1888:889), *pamagrán* (i. m.); 1682: *Pomagranáth* (Magyari-Kossa: OrvEml. 3:421); 1708: *pomagranat* (MA.); 1708: *Poma-gránát*, *Pomagránát* (PP.); 1755: *Pomagránát* (Haller L.: Telema-kus 4: NSz); 1762: *Poma-gránát*, *Pomagránát* (PP.); 1767: *Pomagránát*, *Pomagránát* (PPB.); 1782: *Pomagránát* (PPB.); 1783: *Pomagránát* (MOLNÁR JÁNOS: Magyar könyv-ház. I-IV.); 1787: *Pomagránát* (MÁTYS I.: Ó és új Diet. II. 395); 1791: *pomagránna* (Magyari-Kossa: OrvEml. 2:296); 1801: *Pomagránát* (PPB.); 1803: *pomagránát* (MÁRTON); 1807: *pomagránát* (Magy. Fűvészk.); 1827: *pomagránát* (Német-magyar és magyar-német szókönyv, a' többek között HOLTZMANN, SCHELLER, PÁRIZ-PÁPAI és MÁRTON után dolgozva, mind a' két nemzet' hasznára kiadattatott. Pesten); 1844: *Pomagranát* (BUGÁT: Szóhalm.); 1845: *Pomagránát* (KOVÁTS MIHÁLY: Háromnyelvű fejtő természetthon titoktan orvostudomány műszótára... II. Növénybölcesség a' vagy, háromnyelvű fejtő növénynév műszótár. Budán); 1863-73: *pomagránát* (BALLAGI); 1864: *pomagránát*, *poma-gránát* (CzF.); 1865: *Pomagránát* (Fogarasi); 1894: *Pomagránát* (ALPHONSE DE CANDOLLE: Termesztett növé-

nyeink eredete. Fordította PAVLICSEK SÁNDOR. Az eredetivel összehasonlította MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR. Budapest); 1896: *pomagránát* (PallasLex.); 1906: *pomagránát* (SIMONYI ZSIGMOND: Középkiskolai műszótár. Budapest); 1966: *pomagránát* (CSAPODY-Priszter: MNövSz.); 1986: *pomagránát* (PRISZTER SZANISZLÓ: Növényneveink. Magyar–latin szógyűjtemény. Budapest).

3. Az adatokból megállapíthatjuk, hogy *pomagránát* szavunk a XV–XIX. században közismert volt. A fenti adatok alapján a *pomagránát* névnek a következő változatai voltak a régiségben: I. *pomagránát* ~ *pomagránát* ~ *pomagránát* ~ *pomagránát*, *pomagránát* ~ *pomagránát*, *pomogránát* ~ *pomogránát*. II. *pomogránát* ~ *pomogránát*. III. *pomogránát* ~ *pomagránát*. A *pomogramot* változat *m* eleme feltehetőleg íráshiba, minthogy adataim között csak egyszer fordul elő. A TESz. szerint *pomagránát* szavunk "Olasz eredetű; vö. ol. ir. *pomogránát*, bresciai *pom gránát* (Rosa: Voc-Bresci.), vicenzai *pomo gránát* (Nazari: DizVicent.), ferrarai *pomigránát* (Ferri: VocFerr.) 'gránátalma'... A *pomagránát* latin származtatása... kevésbé valószínű". A fenti csoportok közül a II. és III.-ba sorolt adatok feltehetően olasz eredetűek. THURZÓ levelezésében az alakváltozatok (*pomogránát*, *pomogránát*, *pomogránát*, *pomogránát*, *pomogránát*) keveredése jól mutatja, hogy a szerzőre hathattak az olasz alakok. Az I. csoport adatai azonban az olasz és a latin alakok (vö. lat. *pomum gránátum*, *poma gránátum*, *malum gránátum*, *malogránátum*) együttes hatását mutatják. A nagyfokú a ~ á ingadozáshoz (vö. SZENCI MOLNÁR ALBERT különböző kiadású szótáraiban: 1611, 1621, 1645: *pomagránát*, 1708: *pomagránát*; PÁRIZ PÁPAI FERENC különböző kiadású szótáraiban: 1708: *Pomagránát* (latin-magyar szótár), *Poma gránát* (magyar–latin szótár), 1762: *Pomagránát*, 1767: *Pomagránát* (latin-magyar szótár), *Pomagránát* (magyar–latin szótár), 1782, 1801: *Pomagránát*.) hozzájárulhatott a magánhangzók időtartamának pontatlan jelölése. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy a gránátalma a XVI–XVII. században igen jelentős volt gyógyászati szempontból, nagyon sok betegség ellenszereként használták. A XVI. századi orvosi könyvben hatvanegyszer fordul elő a *pomagránát* alak (a forrás a magánhangzók időtartamát nem jelöli); a *pomagránátos* származékokra egy adat van a kötetben (vö. JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS: A XVI. századi orvosi könyv szóalak-mutatója. 434). A növény, illetve gyümölcs nevének semmilyen más változata nem fordul elő a szövegben. A XVI. századi orvosi könyv szerzője LENCSÉS GYÖRGY volt, s műve "Egyetlen mű a XVI. századból, amely a kor tudományos színvonalán foglalja össze a gyógyítás egész témakörét magyar nyelven. Teszi ezt akkor, amikor még orvosi szaknyelv nem volt, így fontos szerepet töltött be az orvosi nyelv kialakításában" (JAKAB-BÖLCSKEI: i. m. 5). LENCSÉS GYÖRGYnek is ismernie kellett a gránátalma latin neveit, és ennek megfelelően

alakította ki a növény és a gyümölcs magyar elnevezését. Nem véletlen, hogy nincsenek alakváltozatok a XVI. századi orvosi könyvben.

A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy régi nyelvi *pomagranát* szavunk és alakváltozatai valószínűleg az olasz és a latin alakok átvételével jöttek létre.

Külön kell szólnunk a *pomograna* változatról, amely a TESz. szerint magyarázható az olaszból. Ugyanakkor BEKE ÖDÖN azt vallja, hogy ez az alak kialakulhatott a magyarban. Szerinte a régi *pomagranát*ból elvonással keletkezett a *pomagrana* (Nyr. 62:131). Sőt, a későbbiekben még a szóvégi *a* is eltűnik ("az *pomagranát* fákat... ültesse át fa edénybe" (Századok, 1671. 1888:889)), ami újabb elvonás eredménye lehet. ZSOLDOS JENŐ szerint a *pomagranalma* (MNY. 11:39) adat igazolja azt, hogy a nyelvérzék a *pomagranát* szóvégi *t* hangját már 1520–30 körül tárgyragnak fogta fel. A *pomagranalmá*-t a *pomagrana-alma* kapcsolatból magánhangzó kivetés útján létrejött alakulatnak tekinti, de lehetségesnek tartja azt is, hogy a *pomagranat* -*at* végződése kettős elvonás nyomán tűnt el, és ez esetben a *pomagranalma* a *pomagran* és az *alma* szó összetétele (Nyr. 91:362–63).

4. A *gránátalma* szavunk első előfordulása: 1604: "Apyrion...: Edes *granat alma* neme" (MA.); 1742: *Gránát alma*, *Gránát-Alma* (JAMBRESSICH ANDREAS: Lexikon Latinum. Zagrabiae.); 1787: *Gránát-Alma* (MÁTYUS I.: Ó és új Diaet. II. 395); 1803: *gránátalma* (MÁRTON JÓZSEF: Magyar-német és német-magyar Lexikon vagy is szökönyv. Bétsben); 1818: *gránátalma* (JOSEPHI MÁRTON: Lexikon trilingve Latino-Hungarico-Germanicum. Viennae.); 1827: *gránátalma*, *gránátalmafa* (HOLTZMANN, SCHELLER, PÁRIZ-PÁPAI és MÁRTON: i. m.); 1844: *Gránátalma* (BUGÁT: Szóhalm.); 1845: *Gránátalma* (KOVÁTS: i. m. II.); 1846: *Gránát alma* haja (KOVÁTS: i. m. VI.); 1858: *gránátalma* (Latin-magyar iskolai szótár. Dolgozta néhány kolozsvári tanár, szerkesztették FINÁLY HENRIK és RÉGENI ISTVÁN. Kolozsvártt); 1863–73: *gránátalma*, *gránátalmafa* (BALLAGI); 1864: *gránátalma* (CzF.); 1865: *Gránátalma*, *gránátalmafa* (FOGARASI); 1894: *Gránátalma* (CANDOLLE: i. m.); 1896: *Gránátalmafa*, *gránátfa* (PallasLex.); 1906: *gránátalma* (SIMONYI ZSIGMOND: Középkolai műszótár. Budapest, 93); 1951: *gránátalma* (Soó REZSŐ: A magyar növényvilág kézikönyve. Budapest); 1966: *gránátalma* (DR. CSAPODY VERA - DR. PRISZTER SZANISZLÓ: A magyar flóra képekben. Iconographia Florae Hungariae. 348); 1976: *gránátalma* (Urania. Növényvilág. Magasabbrendű növények. II. Budapest); 1986: *gránátalma* (PRISZTER SZANISZLÓ: Növényneveink. Magyar-latin szógyűjtemény. Budapest).

5. *Gránátalma* szavunk német (vö. német *Granatapfel*, *Granat-Apfel*), esetleg latin mintára keletkezett részfordítás. A latin *pomum granatum* 'magvas alma' többes száma *poma granata* a kései,

illetőleg középkori latinban egyes számú nőnemű alakká értékelődött át gyűjtőnévként, és így vált *gránátalma* szavunk forrásává (TESz.). A TESz. a *gránátalmára* vonatkozó első adatot 1604-ből említi "Apyrinon...: Edes *granat alma* (neme)" (MA.). Az idézetben említett latin név (Apyrinon) nem a gránátalma közismert latin elnevezései (malum granatum, pomum granatum, poma granata, tudományos neve: *Punica granatum*) közül való. FINÁLY HENRIK latin szótárában a következőt találjuk: "apyrenus és apyrinus, mn.... 'magvatlan, mag nélkül való'; fn. apyrenum,... ('érts' *Punicum malum*)" 'egy faja a gránát almának, a melynek magvai nagyon gyengék'. (FINÁLY HENRIK: A latin nyelv szótára. Budapest, 1884. 151). Vagyis Apyrinon név alatt egy gránátalma fajtát említ SZENCI MOLNÁR ALBERT, de szótárába magyar címszóként nem veszi fel a *gránátalmát*, csak a *pomagránátot*. Ugyanez az adat SZENCI MOLNÁR ALBERT szótárainak további kiadásaiban így fordul elő: 1621: "Edes *granat alma* neme"; 1645: "Edes *granat alma* neme". SZENCI MOLNÁR ALBERT "szótárának egyik főforrása Calepinus Dictionariuma,..." volt (MELICH JÁNOS: A magyar szótáriróadalom. A legrégebbi szójegyzékektől P. PÁRIZ szótáráig. NyF.46. Budapest, 1907). A SZENCI MOLNÁR ALBERT által említett gránátalma fajta CALEPINUS szótárában is megtalálható, magyar elnevezés nélkül: "Apyrinon. Genus est mali Punici dulcissimi" (Cal.), de szerepel ez a fajta a Gyöngyösi szótár-töredékben (1487) is (MELICH JÁNOS: Gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Budapest, 1898. 73). Ezek az adatok azt mutatják, hogy ismerték ezt a gránátalma fajtát a XV-XVI. században, utána azonban eltűnt, és FINÁLY HENRIK szótára régi, kihalt szóként említi. PÁPAI PÁRIZ FERENC SZENCI MOLNÁR ALBERT szótárának egy részét vette át, illetve azt fejlesztette tovább (MELICH JÁNOS: i. m. 169-71). PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárai viszont így említik a fenti gránátalma fajtát: 1708: "Apyrinus... Édes *gránát, alma* neme"; 1762: "Apyrinus... Édes *gránát, alma* neme"; 1767: "Apyrinus... Édes *gránát, Alma* neme"; 1782: "Apyrinus... Édes *gránát, Alma* neme"(PPB.); 1801: "Apyrinus... Édes *gránát, Alma* neme". PÁPAI PÁRIZ szótárai, akárcsak SZENCI szótárai, a magyar-latin részben csak a pomagránátot említik címszóként, a gránátalmát nem. PÁPAI és SZENCI szótáraiban is megtalálható az Apyrinus-ra vonatkozó *gránát alma* alak, de PÁPAI szótáraiban a két tag között vessző van: *gránát, alma*. A PÁPAI és a SZENCI szótárakban szereplő adatok jelentése: 'Édes *gránát alma* neme ('fajta')'. A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy kezdetben a *gránátalma* elnevezést egy másik gránátalma fajtára, az Apyrinus-ra 'magvatlan alma' használták, a *pomagránát* nevet pedig a malum granatum, pomum granatum kapta. Később az Apyrinus, gránátalma fajta eltűnik, és nevét megkapja a malum granatum, amelynek így két elnevezése lesz: *pomagránát* és *gránátalma*. Ugyanez az adat megtalálható JAMBRESSICH lexikonában:

"Apyrinon... édes granát alma" (Zagrabiae, 1742), de itt a neme 'fajta' szó eltűnik, s ezzel együtt a szótárban Malogranatum címszó alatt megjelenik "Gránát-Alma" szó önállóan. 1787-ben MÁTYUS ISTVÁN azt írja, hogy Pomagránát-nak nevezik a gránátalma fát és Gránát-Almá-nak a gyümölcsöt, amelynek "veresellő-sárga színű, hoportsos, vastag, szijjas haja van, melylyet a' Patikákban Malicoriumnak hívják" (MÁTYUS ISTVÁN: i. m. II. 395). MÁTYUS leírása alapján a gránátalmá-t először csak a gyümölcsre használták, utána kapta meg a növény is ezt a nevet.

6. A reneszánsz ember figyelmét a gránátalma termésén kívül a csodálatos szépségű virág is magára vonta, és mindkettőt megjelentették díszítőmotívumként szöveteken. XVI-XVII. századi orvosi könyveink, fűvészkönyveink és szótáraink külön megemlítik a gránátalma virágát, amelyet latinul balaustíának, balaustiumnak neveznek, szólnak a virág orvosi hasznáról, szépségéről. A gránátalma virág első előfordulásai: 1525k.: "Blaustia est flos malignanti caducus: pomagranathalmawyragh: almawyragya" (Ortus) (Régi magyar glosszárium. Szerk. BERRÁR JOLÁN és KÁROLY SÁNDOR. Budapest, 1984. 578); 1585: pomagránát virága (balaustium) (Cal.); XVI. század vége: balaustiomot (JAKAB-BÖLCSKEI: i. m.); 1604: Pomagránátviraga, Balaustium. Balaustínus,... Pomagránát virág (MA.); 1611: pomagránát virága Balaustium (MA.); 1621: pomagránát virága Balaustium (MA.); 1645: pomagránát virága Balaustium (MA.); 1664: Balaustia, vad pomagránát, teljesvirágú pomagránát (LIPPAY: Posoni kert. 109); 1708: Pómagránát virága Balaustium (PP.); 1708: pomagránát virága Balaustium (MA.); 1762: Pómagránát virága Balaustium (PP.); 1767: Pómagránát virága Balaustium (PPB.); 1787: "Balaustíának nevezte" (MÁTYUS I.: Ó és új Diaet. II. 395); 1845: Balaustia (Kovárs: i. m. II. 368).

7. A fanyar ízű, a nyálat lilára festő gránátalma virágot, balaustiumot, elsősorban gyógyszerként használták. A XVI. századi orvosi könyv szerzője "balaustiomoth" ajánl "sebnek Twzéssege" ellen (OrvK. 577), "sebre hogy Fene ne essék" (580). LIPPAY JÁNOS az egész fára használja a balaustíá-t: Balaustíá-nak nevezi a "vad pomagránát"-ot, "aki gyümölcsöt nem hoz, de a virágja igen szép" (i. m. 109). MÁTYUS ISTVÁN már azt írja, hogy a balaustium 'gránátalma virág' használható mindenféle gránátalma virágra: "Vagyon erdei vad Pomagránát-is, mellynek pirossékes virágját régen Balaustíának nevezte Dioscorides; a'melly nével ma a'szelid fáknak virágjait-is közönségesen nevezik" (i. m. II. 395).

Honnan származik a gránátalma virágra használt balaustium elnevezés? LÖW IMÁNUEL szerint a balaustium vagy balaustion sémi eredetű szó és a gránátalma elfeledett sémi neve, amely a belsa vagy belasa szóból ered. A belasa repedést jelent, eredetileg az érett gyümölcs neve volt. Később azonban ezt elfeledték, és Dios-

KURIDES és PLINIUS a *balaustion* szót a virág nevéként foglalták le (RAPAICS RAYMUND: A magyarság virágai. Budapest, 1932. 192). A reneszánsz embere a *balaustum*-ot az olasz *balaustro* alakjában is használta, és gyakran az egész gránátalmafát így nevezte (Lippay János Posonyi kertjében *Balaustia* néven szerepel a gránátalma). Amikor Alberti nyomán a növényveder általános érdeklődést keltett, a vederbe ültetett gránátalmafát a lépcső és az erkély díszítésére is használták. A lépcsőkoriát és az erkélykönyöklő mai napig őrzi nemzetközi nevében a *balaustum* emlékét, ugyanis a lépcsőkoriát és erkélykönyöklő a görög *βαλαυστιον* 'a vad gránátalma virágja' nyomán kapta a nevét. A görög szó folytatásaként a latin *balaustum* Itáliában *balausto*, *balausta* és *balaustra* 'a vad gránátalma virágja' alakokban honosodott meg, majd ez a francia *balustre* alakban terjedt tovább (An Etymological Dictionary of the English Language by the Rev. WALTER W. SKEAT. Oxford. 45). A francia alak világszerte elterjedt és magyarul *baluszter* 'koriátbáb, mellvéd-báb' (BAKOS FERENC: Idegen szavak és kifejezések szótára. Bp., 1984. 87) alakban vált ismertté, amely elnevezést a tartóoszlopok gránátalmavirághoz való hasonlatosságuk miatt kaptak. A koriát egészére használt francia *balustrade* elnevezés (Webster's Third New International Dictionary of the English Language. Unabridged. I-II. London, 1961) magyarul *balusztrád* ('bábos koriát, baluszterek - koriátbáb - sorából álló mellvéd erkélyek, lépcsőházak, teraszok szegélyezésére') néven terjedt el (BAKOS FERENC: i. m. 87). A vederbe ültetett gránátalma az olasz példa nyomán a XVI. században Közép-Európában is ismertté vált. Télire a pincébe vitték a vederben tartott növényeket, nyáron pedig a balusztrádokat díszítették vele.

8. A pomagránátra, gránátalmára (*Punica granatum*) és a virágjára vonatkozó adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ma már nem él *pomagránát* szavunkat a XV-XVIII. században különböző alakváltozatokban használták, amelyeket valószínűleg a latinból és az olaszból vettünk át, de egyes változatok esetleg a magyarban is kialakulhattak. A XV-XVIII. század folyamán legtöbb szótárunk, orvosi könyvünk és fűvészkönyvünk külön is megemlíti a *pomagránát virágot*, melyet *balaustum*-nak nevez. A pomagránát virág azonban elveszti a gyógyászatban betöltött jelentős szerepét, és ezzel együtt eltűnik a virágra említett magyar és latin név is. A *Punica granatum*-ra kezdetben kizárólagosan használt *pomagránát* elnevezés mellett megjelenik a *gránátalma* név, amelyet először egy másik gránátalma fajtára (*Apyrinus*) használnak, majd a gyümölcs kapja ezt a nevet. Később a gyümölcsöt és a fát is *gránátalmá*-nak nevezik. A XVII. században tűnik fel szórványosan, részfordítással a német vagy latin mintára keletkezett, *gránátalma* elnevezés, de csak a XIX. században válik általánossá. Az 1800-1900-as években a

két név (*gránátalma*, *pomagránát*) egymás mellett élt. A századfordulótól kezdve a *gránátalma* fokozatosan kiszorítja *pomagránát* szavunkat, melyet már csak régi szóként említenek a szótárak: pl. 1940-ben: "*pomagránát* (ol.) A *gránátalma* régies neve" (BALASSA JÓZSEF: A magyar nyelv szótára. Budapest, 1940).

9. A *gránátalma* virágának és gyümölcsének tulajdonságai alapján a *gránát* szó 'posztófajta', 'vörös színű féldrágakő' és 'robbanó lövedék' jelentésben is feltűnik a magyarban. Ezek a jelenségek azonban nem nyelvünkben alakultak ki.

VÖRÖS ÉVA

Nyelvtudomány és szövegelemzés

Alábbi írásom első változatban a Szathmári István vezette stíluskutató csoport vitaanyagának készült. Ezúton is köszönetemet fejezem ki a kutatócsoport vezetőjének és tagjainak, hogy hozzájárulásaikkal segítettek gondolataim tisztázásában.

A nyelvtudomány kutatási területe közismerten egyre bővül. FERDINAND DE SAUSSURE még a mondatot sem tekintette a nyelvtudomány tárgyának,² a modern nyelvtudomány kutatási területéhez már hozzátartozik a szöveg, a dialógus, a beszélgetés. Új tudományágak³ keletkeznek, például a szövegtan vagy a "beszélgetés" elemzése,³ és keletkezésükkel a régebben ismert tudományterületek is arra kényszerülnek, hogy újra körülírják és meghatározzák saját kutatásuk tárgyát és célját. Ezt teszi a stilisztika is.⁴ A következőkben röviden amellett szeretnék érvelni, hogy szükségesnek látszik éles határvonalat húzni azok között a vizsgáldások között, amelyek a nyelvre, illetőleg amelyek a szöveg elemzésére irányulnak. A megkülönböztetés nem új, a kutatói gyakorlat azonban azt mutatja, hogy tudatosítása egy-egy új szempontból talán nem felesleges.

A szöveg kétféle szerepet tölthet be a vele foglalkozó tudományok szempontjából. E kettős szerepet elkülönítendő, különbséget kell tennünk a mindenkori kutatás tárgya és anyaga között.⁵

A kutatás tárgya az az objektum, amire a kutatás közvetlenül irányul, és amelyet az elmélet leírni és magyarázni kíván. Leírás és magyarázat kettőssége és elválasztása volt, mint ismeretes, a modern nyelvtudomány egyik forradalmi tétele is. A tudományos magyarázat a rendszer fogalmán alapul. A rendszer attól rendszer, hogy benne a tények összefüggnek, egyik a másikból következik, bizonyos számú axiómából az egész levezethető, mindezzel együtt a még ismeretlen területek felé tovább lehet lépni, mert előre jelezhető a rendszer alapján, hogy mi várható. Az egyes megállapítások így nem önmagukban állnak (nem véletlenszerűek), hanem a rendszerben nyerik el igazolásukat. Mivel a kutatás tárgya a kutatott objektum magyarázata, a kutatás célja szükségszerűen egyfajta rendszernek, az azt alkotó szabályszerűségeknek a feltárása.

A kutatás anyaga ezzel szemben minden olyan jelenség, amely felhasználható (vagy felhasználandó) a vizsgált tárgy (rendszer és szabályai) magyarázatához.

A szöveg számos tudomány anyaga. Szövegekkel dolgozik a szociológia, a lélektan, a történettudomány, az irodalomtudomány, a néprajz, hogy csak nagy vonalakban említsünk néhány tudományágat. E tudományok a maguk saját közvetlen tárgyuknak kutatásához információhordozó adatként támaszkodnak szövegekre. A szöveg (=a műalkotás) az irodalomtörténet számára is anyag, nem kutatási tárgy. Az irodalomtörténet a történettudományok része, tárgya nem a műalkotás, hanem a műalkotás létrejöttének és hatásának történeti-eszmetörténeti körülményei. Ezekhez maga a műalkotás (a szöveg) természetesen nélkülözhetetlen alapanyag.

Ha a szöveg a kutatás tárgya, akkor szövegelemzésről beszélünk. A szövegelemzés komplex és nyitott megismerő folyamat. Az elemzés tárgya nemcsak a szöveg, hanem attól elválaszthatatlanul maga az elemző, az elemző aktualizált (aktualizálható) előzetes ismeretei, "érzékenysége", a kor és a körülmények stb. Mindez ismert tény. Mégis a szöveggel foglalkozó tudományokban gyakorta keveredik a szöveg szerepe, így e tudományok sokszor bizonytalanok saját tárgyuk meghatározása tekintetében.

A nyelvtudománynak alapvetően anyaga a szöveg. Nem véletlen, hogy a modern szövegnyelvészet első lelkes és elfogult képviselői egyenesen úgy fogalmaztak, hogy mindenfajta nyelvtudomány valójában szövegtudomány. "Másfajta nyelvészet, mint szövegnyelvészet nem létezik. Ez a felfogás szükségszerűen következik abból a belátásból, hogy a nyelv tulajdonképpeni jelei szövegek, hogy a nyelveket tehát, szövegek alkotják. ... A nyelv szövegek halmaza" — írja U. L. FIGGE.⁶

A szövegnyelvészet kettős utat járt be. A legélesebben és a legmeghökkenőbb jelzővel talán COSERIU határozza meg, illetve nevezi meg ezt a két utat.⁷ Szerinte a szövegnyelvészet egyik válfaja valójában nem a szöveggel, hanem a mondat határain túlmutató nyelvi egységekkel foglalkozik. Ennek a tudománynak viszonyítási pontja a mondat, ez a tudomány egyfajta mondaton túli grammatika. E sorok írója úgy folytatná: ez a tudomány a nyelvtudomány egyik részterülete, amelynek anyagai bizonyos nyelvi jelenségek, amelyeket szövegnek, dialógusnak stb. hívunk, tárgya pedig a nyelv, a nyelvi rendszer olyan problémái, amelyek bizonyos ("egyszerűbb") egységek kapcsolódási lehetőségeire, ill. bizonyos ("hosszabb") egységek szerkezeti szabályaira kérdeznek rá. COSERIU ezt a tudományterületet nem tartja szövegnyelvészetnek ("csak" nyelvészetnek, kiemelés tőlem). az "igazi szövegnyelvészet" szerinte az, amelyik vizsgálódásai középpontjába magát a mindenkori szöveget állítja. Ez esetben a szöveg valóban a vizsgálat tárgya, nem pedig

anyaga. Ezzel azonban az "igazi szövegnyelvészet" (ahogy COSERIU nevezi) a szövegelemzés, az interpretáció. Következik ez abból, hogy ha a potenciálisan mindenkor és mindenki számára más szöveget (a "nyitott művet") tekintem kutatásom tárgyának, akkor, ha a kutatás során a célnak megfelelő, adekvát módon akarok eljárni, nincs lehetőségem a vizsgált objektum "nyelvi" és "nem nyelvi" részének elkülönítésére. Szépen példázza ezt a szövegben a kohézió és koherencia fogalmak tisztázása körül kialakult problémakör.

A szövegnyelvészet legújabb irányzatai a gyakorlatban ténylegesen e belátás szerint járnak el, amikor a szöveg(szerűség) meghatározó kritériumának egy nem nyelvi tény: a szöveg "témáját" tekintik, a szöveg struktúráját a téma függvényeként kezelik, kutató tekintetüket azonban olyan ténylegesen nyelvi kérdésekre irányítják, mint a potenciálisan szövegkohéziót teremtő névmáshasználat, a dialógusokat struktúrázó ellipszis, a mellérendelés lehetőségeinek és szabályainak feltárása s magyarázata stb., stb.⁸ Éppen ezek azok a kérdések, amelyek COSERIU értelmezésében nem az igazi szövegnyelvészet (e sorok írójának értelmezésében nem a szövegelemzés) hanem egy ún. mondaton túlmutató grammatika (szerintem szövegnyelvészet) nézőpontjai.

A szövegelemzést a nyelvtudománytól, irodalomtudománytól, pszichológiától stb. még egy lényeges mozzanat választja el. Míg e tudományok a rendszert, a szabályszerűségeket, az azok alapján létrejövő struktúrákat kívánják rögzíteni és ezzel együtt általánosítanak, addig a szövegelemzés tárgya egyedi, egyszeri jelenség. Bár a mindenkori szöveg értelme objektíven adott, feltárására azonban nincs általánosan érvényes technika. COSERIUT idézve: "Csak a minél teljesebb megértésre, az értelmezésre való nevelés létezik".⁹ A szövegekkel való foglalkozás nem elmélet, amennyiben szükségszerűen megmarad az egyes jelenségek szintjén. De feltétlenül egyfajta rendszeres tudást eredményez, hiszen nincs kizáró ok, ami miatt ne lehetne az egyes jelenségekkel az értelmezések során nyert, egyre bővülő tapasztalatok alapján ésszerűen, megfelelő módszeres eljárásokkal foglalkozni. Ez a foglalkozás jelenti a jelenségek leírását, interpretációját, történetük feltárását. Az így szerzett tapasztalatok tudássá rendeződnek, amely a szövegekkel való további foglalkozás során számos ismétléstől és kerülőtől megóv, az újonnan feltárandó szövegek sajátosságainak megfelelően azonban szükségszerűen változik, bővül, illetőleg átrendeződik. Ismét COSERIUT idézve: "A szövegelemzés utólagos ellenőrző igazolása annak, amit már megértettünk. Ebben az értelemben nem önkényes."¹⁰

Ha a lehetséges szövegek végtelen halmazában az ismétlődő, általánosítható momentumokat, szabályszerűségeket akarjuk kutatni, akkor a szövegfajtákhoz és a műfajokhoz jutunk el.

Ez a sajátos kettősség - a szöveg mint anyag, mint kiindulási adat a nyelvtudomány egy adott részterülete számára és a szöveg mint tárgy, mint a mindenkori interpretáció kiváltója és célja — az egyre bővülő spektrumú nyelvtudomány egyéb területeit is elkerülhetetlenül és meghatározóan jellemzi. E törésvonal mentén próbálja meghatározni önmagát pl. a fordítástudomány. A modern fordítástudomány kezdettől fogva a mondaton túlmutató (nyelvi) egységekre összpontosít, így a 60-as években elsősorban a kommunikáció fogalmához, a 70-es és 80-as években a szöveg fogalmához tapad.¹¹ Egyidejűleg tanúi vagyunk egy a szövegtanéhoz hasonló megkettőződési — vagy kettéválási — folyamatnak.

A fordítástudomány egyfelől a kiinduló nyelv és a célnyelv egyes kifejezéseit hasonlítja össze azzal a céllal, hogy egybeeséseket és különbségeket állapítson meg. Az így létrejövő nyelvészeti részdiszciplína tárgya nem a fordítás folyamata, nem is a fordított szöveg és a fordítandó szöveg összevetése. A két szöveget csak adatként használja ahhoz, hogy a két nyelv viszonyában az egyik vagy a másik nyelvről tárjon fel grammatikai, szemantikai vagy pragmatikai szabályszerűségeket. E vizsgálat kérdésfelvetése és eredményei a fordítástudományt a kontrasztív grammatikával és a nyelvtipológiával rokonítják.

A COSERIU-féle igazi szövegnyelvészettel analóg "igazi" fordítástudománynak a mindenkori szövegre kell összpontosítania. Ha azonban a kutatás a szövegegészhez mint önálló egységhez közelít, óhatatlanul a szövegértés hermeneutikai problémájába ütközik. Ezzel pedig a fordítástudomány is szövegelemzés, interpretáció, nem nyelvtudomány. Kétszeresen is az, hiszen a fordítás létrejöttéhez a fordítandó szöveg interpretációja vezet, és a fordításkritika sem tehet mást, mint hogy az egyes fordításokat a fordítandó szöveg egy, normának tekintett értelmezéséhez méri. A fordítás a fordító döntéseinek sorozata, aki a fordítandó szöveg egy lehetséges és szükségszerűen normának tekintett interpretációjára támaszkodik. Munkájának "a fordításkritika és a párhuzamos fordításvariánsok összehasonlítása egyfajta szükséges korrekciója".¹² Természetesen a fordításelemzés számára is tudományos kihívás, hogy miképpen közelítse meg a lehetséges fordítások végtelen halmazában az ismétlődő, általánosítható momentumokat, szabályszerűségeket. Az ezzel foglalkozó tudományterület az ekvivalencia-kutatás, amely — nem véletlenül éppen az egyes szövegtípusokhoz kötődve — az ekvivalencia különböző típusú, más-más szemszögből releváns kritériumait igyekszik feltárni.¹²

Ahogy a szövegnyelvészet és a fordítástudomány, úgy a harmadik, tipikusan a szöveggel foglalkozó nyelvészeti részdiszciplína, a stilisztika is szembesül az említett kettősséggel.

Ha a nyelvészeti stilisztika a szöveget információhordozó

adatnak tekinti, akkor vizsgáló tekintetét olyan jelenségekre vetetheti, amelyek kívül maradnak a grammatika szemhatárán. Rákérdezhet például azokra a rendező elvekre, amelyek a nyelv egyes szintjeinek a szövegben lehetséges kombinációit irányítják. Így felfedezheti a különböző alakzatokat, figurákat stb. E stilisztika ismert változatai az úgynevezett másodlagos, stilisztikai grammatikák és/vagy retorikák.

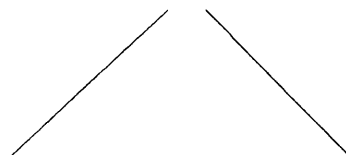
Ha a stilisztika a szöveget tárgyának tekinti, nem csak információhordozó adatnak, akkor stíluselemzésről lesz szó. A stíluselemzés azonban nem választható el a szövegegész komplex elemzésétől. A mindenkori szövegben feltárt stílusjegyek és értékük az elemző tudásának, érzékenységének, a szövegegész interpretációjának függvényei. Még arra sincs általános szabály, vagy technika, hogy pl. egy-egy műalkotásban mint szövegben mit is tekintsünk stíluselemnek, ez a mindenkori előzetes szövegértés függvénye, valamint azoknak az ismereteinknek is, amelyek alapján bizonyos szövegsajátosságokat (MARTINKÓ ANDRÁS szavával élve) hagyományosan "stilisztikumnak" tartunk.

Hasonlóan a szövegelemzéshez és a fordításelemzéshez, a stíluselemzés számára is adva van az a lehetőség, hogy egyes szövegtípusokhoz tapadóan használati szabályok formájában általánosítsa az egy-egy adott szövegben elvárható stíluselemeket. Az ezzel foglalkozó tudományt szokták funkcionális stilisztikának (az angolszász nyelvtudományban regiszterelméletnek) nevezni.

A vázolt gondolatmenetet a következőképpen ábrázolhatnánk:

a szöveggel való foglalkozás

a szöveg: a kutatás tárgya

a szöveg: információforrás a kutatás kérdéseinek megfogalmazásához és a következtetések levonásához

	egyed. szövegek	szövegcsoporthok	
„szövegszerűség”	SZÖVEGELEMZÉS	SZÖVEGTÍPUSOK ELEMZÉSE	SZÖVEGNYELVÉSZET
„ekvivalencia”	FORDÍTÁSELEMZÉS	EKVIVALENCIATÍPUSOK KUTATÁSA	KONTRASZTÍV NYELVÉSZET, NYELVTI-POLÓGIA
„stilisztikum”	STÍLUSELEMZÉS	FUNKCIONÁLIS STILISZTIKA	NYELVÉSZETI STILISZTIKA (RETORIKA)

Az első oszlop a vizsgálat szempontját tartalmazza. Szöveg-elemzésen és stílus-elemzésen mindenfajta egyszeri szövegegész értelmezése értendő a műalkotástól a beszélgetésig, fordításelemzésen legalább két különböző "nyelvű" szöveg összehasonlító elemzése.

Az ábra több buktatót is tartalmaz, így leginkább arra alkalmas, hogy a megoldatlan kérdésekre irányítsa a figyelmet.

1. Természetesen kérdéses mindhárom esetben a vizsgálat szempontjának nevezett kritérium, ugyanis a szövegszerűség, a megfeleltethetőség/hasonlóság ("ekvivalencia") és a stilisztikum egyaránt definiálatlan fogalmak.

A szövegszerűséget a szövegnyelvészet több kritériummal próbálja körüljárni, ezek közül a legtartósabbnak a koherencia kritériuma tűnik, ez ugyanis az egyetlen olyan kritérium, amely ténylegesen a szöveg sajátja, nem egyúttal valami más (kommunikáció, nyelv, cselekvés stb.) kritériuma is.

A megfeleltethetőség/hasonlóság problémája abban gyökerezik, hogy a szövegen (és a szöveg mindenkori megértésén) kívül nem tudjuk a hasonlítás alapját, a tertium comparationist megadni. Ha viszont ezt a szövegben magában (és annak adott értelmezésében) találjuk meg, akkor a fogalmat rövidebbre zártuk: két szöveg mindig a szerint lesz hasonló, hogy hasonló-e.

A stilisztikum nem kevésbé tisztázatlan fogalom. Bevezetését — a "stílus" mellett — hasonló okok motiválhatják, mint a "szövegszerűség" mint segédfogalom létrejöttét a "szöveg" fogalom mellett. Talán nem túl félrevezető analógia azt mondani, hogy a szöveg úgy viszonyul a szövegszerűséghez, mint a stílus a stilisztikumhoz. Ahogyan a szöveg mint kutatási tárgy nem lehet tudományos elmélet, hanem csakis elemzés, interpretáció tárgya (helyette a szövegelmélet a szövegszerűség általános kritériumait igyekszik megragadni), ugyanúgy egy-egy szövegmű stílusa mint kutatási tárgy sem lehet a stilisztika, hanem csakis vagy a mindenkori interpretáció — vagy mint történeti stílusfogalom, a történettudomány — tárgya (helyette a stilisztika megpróbálja a stilisztikum forrásait keresni, ill. általánosítani). Gondoljuk végig a következőket:

A stílus megragadásához a stilisztikák különféle módokon igyekeznek eljutni. Ilyenek például a statisztikai módszerek vagy az összehasonlító módszerek.

Az első esetben a stíluskutató előzetes ismeretei (előítéletei?) alapján kiválaszt bizonyos nyelvi jegyeket (beleértve bizonyos tematikus, ill. szemantikai tényeket is, pl. szint jelentő szók, mozgást jelentő igék, egy bizonyos szó stb., stb.) és rögzíti ezek előfordulási gyakoriságát egy mű/egy író/egy feltételezett korszak/egy szövegtípus esetében. A következő lépést, ti. e jegyek gyakoriságának (esztétikai) hatását és/vagy a szöveg, adott eset-

ben az írói alkotásmód/a korszak alkotásmódjai szempontjából játszott szerepét vizsgálva azonban az elemző már nem stilisztikus, hanem vagy műelemző, vagy (művészet/ eszme/ filozófia/ irodalom) történész, esetenként pszichológus stb. A feltárt előfordulási gyakoriság adattá válik a kezében, információvá ahhoz, hogy a szövegről/az íróról/a korról szóljon. A másik esetben abból a belátásból indulunk ki, hogy észrevételeink egy-egy szövegmű/ egy-egy szerző/ egy-egy időben hipotetikusán behatárolható korszak stb. esetében a meglévő ismereteink alapján adott elvárásainkkal való összehasonlításban születnek. Fejes Endre stílusa többek között azért olyan egyéni, mert elvárásainkkal ellentétben folyvást elmaradnak a névelők. Móricz stílusa azért más mint Kemény Zsigmondé, mert állandóan a szereplőit szólaltatja meg, és feltűnően szereti a szabad függő beszédet alkalmazni. Kassák stílusát azért tartjuk, mondjuk, szürrealistának, mert a jelentéseket úgy illeszti össze, ahogy előzetes ismereteink szerint a szürrealisták teszik stb. Ilyen és hasonló, összehasonlításon alapuló megállapításokat természetesen tehetünk. Tovább is léphetünk: gondosan és tudatosan is megtervezhetjük az összehasonlítást; összehasonlíthatjuk az adott kor képzőművészeti stílusának jegyeit egy-egy nyelvi műalkotás feltűnő jegyeivel stb. Mindezek során nem lehet nem észrevennünk, hogy az összehasonlításból kiemelkedő megállapításaink akkor lesznek minél kevésbé cáfolhatók, és a szöveg elemzése számára meghatározók, ha minél komplexebb, átfogóbb háttérismeret sugallja az összehasonlításokat. A stílusról szóló megállapításaink nem szorítkozhatnak kizárólag a nyelv vizsgálatára, mivel a "nyelvi" stílus forrása sem csak a nyelv, hanem azonos súllyal mindaz, ami a nyelv lehetőségeiből a válsztást és a megvalósítást indokolja és lehetővé teszi. A nyelv rendszerében biztosított vagy például nyelvpszichológiailag indokolt lehetőségek mellett szerepet játszik a világlátás, a kor érdeklődése, a személyiség, az eszmeáramlatok befolyása stb. Az irodalmi/ művészeti/ korstílus mindezek alapján bizonyosan nem a nyelvészeti stilisztika vizsgálati tárgya. A mindenkori stílus meghatározása, annak kiderítése, hogy mi az, ami egy-egy szöveget egyénivé, tipikussá tesz, a komplex szövegelemzés része. A stílusok (=stílusfajták) vizsgálata másfelől természetesen lehet a történettudományok, ill. a funkcionális stilisztika tárgya. (Ugyanúgy, ahogy a történetileg kialakult és hagyományozódott műfajok és a modern szövegtan ún. szövegfajtái is tárgyai a második oszlopban megjelölt szövegtípuskutatásnak.)¹⁶

2. A háromféle (szöveg-, fordítás-, stílus-) elemzés elkülönítése másfelől úgyszintén pontatlan, mert alapvetően mindhárom esetben a mindenkori szövegegész megértéséről és interpretációjáról van szó, bármilyen szövegre gondolunk is, a műalkotástól az elemzés számára rögzített élő nyelvi beszélgetésig. A különbség csak

annyi, hogy a szükségszerűen és elkerülhetetlenül komplex elemzés egy-egy nézőpontját kitüntetetten kezeljük. Az ábrázolt háromféle elemzés csakis akkor adekvát, akkor lehetséges igazán, ha a kiemelten kezelt nézőpont hátterét a szövegegész minél átfogóbb, minél sokoldalúbb megértésére való törekvés, a minél összetettebb interpretáció biztosítja. Ellenkező esetben felerősödik elemzésünk véletlenszerűsége és önkényessége. A szövegelemző működését döntően befolyásolja a művészettel és társadalommal foglalkozó tudományok alapvető sajátossága: e területen a kutatás tárgya nem választható el éles határvonallal a kutató előzetes ismereteitől. Hogy egy elemzés során miben mit veszünk észre, és ezért mit tekintünk elemzendő tárgynak, az nyilvánvalóan szorosan összefügg az elemző ismereteivel és szubjektumával. Ezért a szöveg bármilyen — tehát pl. nyelvi-stilisztikai — elemzésekor is tudnunk kell, hogy amit és amennyit "észreveszünk" és értékelünk, az nem választható el attól, amit és amennyit korábbi egyéni megismerési (COSERIUT idézve: nevelődési) folyamatainkban önmagunk számára felhalmoztunk. Mindez kettős felelősséget ró minden elemzőre: egyfelől törekednie kell a minél teljesebb, mélyebb, szélesebb körű "előismeretre", másfelől folyamatosan tudatosítania kell, hogy megállapításai eredhetnek a kutatott tárgy milyenségéből, de a kérdés megfogalmazásakor őt óhatatlanul befolyásoló (esetleg hiányos vagy félrevezető) előismeretekből is, tehát igyekeznie kell kutatási tárgyát lehetőleg körülhatárolni. Az így értelmezhető szövegelemzés (ami nem elmélet) élesen elkülönül az ábrán vele párhuzamosan futó mindkét elmélettől, a szövegek csoportosításával foglalkozó tudományoktól és a szöveget információhordozó adatként kezelő tudományoktól. A szövegek csoportosításával, a csoportok (típusok) szabályszerűségeinek megállapításával foglalkozó tudományok ugyanakkor nélkülözhetetlen előismeretekkel szolgálnak a mindenkori szöveg interpretálásához.

3. Az ábra harmadik kérdéses pontja a nyelvészeti stilisztika (retorika) beillesztése a sémába. Vele kapcsolatban legalább háromféle probléma merül fel.

Az egyik nyelvészeti természetű. Míg a szövegnyelvészet vagy a kontrasztív nyelvészet kategóriái egyértelműen nyelvi kategóriák, addig a nyelvészeti stilisztika (retorika) kategóriáit nem a nyelvi rendszerből vezetjük le. A hypallagé, az aszündeton vagy a metonímia és a többi hasonló, e tudomány alapvető fogalomkészletéhez tartozó stíluselem létrejötté és besorolása például olyan műveletekre vezethető vissza, mint a hozzáadás, az elvonás, a helyettesítés, az átrendezés vagy az ismétlés. Az így értelmezett nyelvészeti stilisztika (retorika) tehát valójában nem illeszkedik az ábrán vele egy oszlopban található másik két nyelvészeti diszciplínához, mivel rendező elvei, és ennek következtében kategóriái

a nyelvi kategóriák sajátos, *nyelven kívüli* rendeződéséből adódnak.

A másik probléma, hogy vajon ha az említett műveleteket a nyelv különböző (fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai) szintjeire alkalmazzuk, elérhető-e egy olyan stilisztikai rendszer (egyfajta sokat emlegetett másodlagos grammatika), amely összefoglalja azokat a stilisztikainak tekinthető jelenségeket, amelyekről a szövegek informálnak, és amelyek a stilisztika máig nem bizonyított, de nem is cáfolt hipotézise szerint felelősek lehetnek egy-egy szöveg sajátos, egyéni, minden mástól megkülönböztető hangvételéért, vagyis stílusáért. Beleerőltethető-e ebbe a rendszerbe (pl. DUBOIS vagy PLETT rendszerébe), mondjuk, a szabad függő beszéd? Vagy azt ne tekintsük e nyelvészeti stilisztika, hanem tekintsük a szövegstruktúra, vagyis a szövegnyelvészet domíniumának? És miképpen kezeljük az említett rendszerben a konnotációkat? Soroljuk be őket kizárólag a szemantika kérdéskörébe? Úgy tűnik, hogy egy ideálisan elképzelt, stíluselemeket feltáró és magyarázó rendszerhez a retorika említett keretei túl szűknek bizonyulnak. Tudnak-e ezek a kategóriák ezenkívül magyarázatot adni például azokra az esetekre, amikor az adott nyelvi szinten egy eljárás, pl. a hozzáadás vagy az átrendezés nem valósul meg, nem eredményez semmilyen alakzatot? Vagy ennek magyarázatáért más tudományokhoz, más rendszerekhez kell fordulni?

Végül konstruktív problémaként fogalmazható meg az a hiány, amely akkor keletkezik, ha a nyelvészeti stilisztikát (retorikát) az említett kettős probléma alapján kivesszük a sémából. Másképp fogalmazva: vajon van-e a nyelvészeti stilisztikának valamilyen egyéb, eddig nem vagy nem eléggé tekintetbe vett tárgyköre? Olyan tárgykör, amely — hasonlóan a szövegnyelvészethez vagy a kontrasztív grammatikához — a nyelvi rendszer más megvilágításban nem kutatott sajátosságait tárja fel. A válaszhoz hozzásegíthet egyes ismert stilisztikai fogalmak gondos elemzése: annak megállapítása, hogy pl. a retorikus kérdés, a szabad függő beszéd vagy az aszúndeton mennyiben engedelmeskedik grammatikai szabályoknak, és mennyiben nem, s ha nem, akkor milyen egyéb (pragmatikus?) részrendszerekben ragadható meg. A nyelvtudományt napjainkban lázasan érdeklí mindaz, ami az ún. moduláris szemléletet megerősítheti: azt a szemléletet, amely, miképpen neve is mutatja, a nyelvet mint egymásba épülő modulok, vagyis önálló részrendszerek együttesét ragadja meg. Itt várhat meggyőződéseim szerint jövő a szövegnyelvészetre és a stilisztikára is: arra a szövegnyelvészetre és arra a stilisztikára, amely a grammatikai modulban fel nem tárható sajátosságokat térképezi fel, miközben ezek más modulokkal való érintkezéseit kutatja.

Jegyzetek

1. Külön köszönettel tartozom Bodáné Porkoláb Juditnak, Fehér Erzsébetnek és Tolcsvai Nagy Gábornak.
2. F. DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford. B. LÓRINCZY ÉVA. Budapest 1967. 157k.
3. A megjelölés a német "Gesprächsanalyse" fordítása.
4. L. legutóbb SZATHMÁRI ISTVÁN tanulmányát: Nyr. 1992
5. H. H. LIEB nyomán KURT NIKOLAUS: Zur Kritik der Textlinguistik. In: KOHRT, M. - J. LENERZ (eds.), Sprache: Formen und Strukturen. Akten des 15. Linguistischen Kolloquiums, Münster 1980. Tübingen 1981. I. 285k.
6. Zur Konstitution einer eigentlichen Textlinguistik. In: PETŐFI S. J. (ed.), Text versus sentence: basic questions of text linguistics. Hamburg 1979 I. 20k.
7. Einführung in die Textlinguistik. Tübingen 1981.
8. Vö. H. VATER: Einführung in die Textlinguistik: Struktur, Thema und Referenz in Texten. München 1992.
9. I. m. 116.
10. Uo.
11. Vö. OTTO KADE, Zufall und Gesetzmäßigkeit in der Übersetzung: Fremdsprachen, Beiheft I. 1968; illetve W. WILLS, Übersetzungswissenschaft. Probleme und Methoden. Stuttgart 1977.
12. PAEPCKE, F., Sprach-, text- und sachgemäßes Übersetzen. Ein Thesenentwurf. In: BAUSCH, K.-H. - H.-M. GAUGER (eds.), Interlinguistica. Sprachvergleich und Übersetzung. Tübingen 1971. 613.
13. Vö. KATHARINA REIß, Texttyp und Übersetzungsmethoden. Hamburg/Stuttgart/Kiel 1976.
14. Például: DUBOIS *ET AL.*, Rhétorique générale. Paris 1970.; PLETT H. F., Textwissenschaft und Textanalyse. Heidelberg 1975.
15. Vö. VATER i. m.
16. COSERIU a szövegtípus és a műfaj közötti különbséget e kategóriák szinkron, ill. diakron jellegében látja, l. i. m.

KOCSÁNY PIROSKA

A stilisztika grammatikájáról

Az elhagyásos helyettesítés elemi formája a *f ő n é v i*, a *m e l l é k n é v i* és az igei lexémaalakzat, másképpen az ún. *c s o n k a m e t a f o r a* grammatikailag motiválatlan abban az értelemben, hogy az összevont tartalmi síkok között az elhagyásos helyettesítés műveletének megfelelően nincs kifejtett nyelvtani viszony, az azonosítás a szintagmatikus tengelyen jelöletlen, mégis itt kel nyelvbeli életre, az aktuális jel aktuális jeltermészete a szintagmatikus függőségben mutatkozik meg, amely nem jelenti azt, hogy az elemi forma egyben a szintagma-metafora alakzataba vonódik.

S *z i n t a g m a - m e t a f o r á* ról beszélünk akkor, ha a két tartalmi sík azonosítását szószerkezet formával jelöljük, és a bővítéses helyettesítés eljárásával benne mindkét tartalmi síkot megnevezzük. A kérdés azonban ekkor az lesz, s *z é t í r h a t ó - e* a két tartalmi sík az azonosítás nyelv nyújtotta grammatikai viszonyaiba.

Mivel a *m e l l é k n é v i* és az *i g e i l e x é m a - m e t a f o r á k* szófaji természetük szerint beszerkesztve a nyelvtani tulajdonítás viszonyát jelölik, szintagmatikus szétírásuk nem lehetséges, és elemi csonka alakzatok maradnak, jóllehet tulajdonító komplex elemi lexémaalakzatok.

A *m e l l é k n é v i* metaforaalakzat szemantikai motivációját a jelzős szószerkezetben az alaptag értelmezi, de ez az értelmezés sohasem teljes, mert az egymással azonosított akcidencia jelentésekben az egyik a szemantikai összeférhetőség "halmaza", a másik az ebből valamelyiket jelölő. Az aktuális jellel megnevezett tulajdonság metaforikusan bővíti a jelzett szó jelentéstartalmát, s mint a másik halmaz valamelyikének signansa a signatummal együtt szűkíti jelentéskörét: Ó, te *vastag* felejtés,/ *penészes* lomposodás,... (Tornai J.: A történelem szétfűrészelése); Arcuk *ránCBSzedte/ a haszontalan* időt (Fodor Á.: Hódolat az öregek előtt).

Hasonló a szemantikai motivációs folyamat, mikor a mondatrészfunkció ugyan megváltozik, de a dolog és tulajdonsága reláció nem, például a melléknévi metafora *á l l a p o t h a t á r o z ó i* mondatrész: Tutajok úsznak *szeliden* (Juhász Gy.: Tutajok a Ti-

szán); Egy sovány/ Akác részegen szítja be a drága/ Napfényt... (Tóth Á.: Körúti hajnal) —, vagy a mondatban á l l í t m á n yként szereplő f ő t a g: Bús az alkonyat (József A.: Őszi alkonyat); kemény a menny... (József A.: Óh szív! Nyugodj!); Különös, hogy a tenger halhatatlan, (Pilinszky J.: Minden lélegzetvétel).

Ez utóbbi viszont az elemi lexémaalakzattal már a mondatforma rangjára emelt jelölés, az e l h a g y á s o s h e l y e t t e s í t é s olyan m o n d a t a l a k z a t a, mely a tulajdonítás lényegét világosan föltárja: a lexémaalakzat szófaji sajátosságából következik, hogy a paradigmaticus tengelyen létrejött azonositást a szigmatikus tengelyen nem tudjuk "szétírni".

Elemi komplex lexémaalakzat az i g e i, azzal a specifikus megkülönböztető jeggyel, hogy metaforikus motiváltsága a mondat szintjén kapcsoló értékben nyilatkozik meg, funkciójában tehát mindig mondatalakzat, elhagyásos helyettesítésen nyugvó m o n d a t m e t a f o r a: Minden lélegzetvélet megsebez, (Pilinszky J.: Minden lélegzevétel); a világ azért tovább lüktet, (Pilinszky J.: Kárhozat); tehetetlenek vagyunk mondja a kő a fű... (Parancs J.: De profundis).

A melléknévi és az igei alakzatokkal szemben a f ő n é v i l e x é m a - m e t a f o r a két tartalmi síkja, a két szubsztancia jelentés egybeolvad, s minthogy teljes egészében fedi egymást, az újrjelölés a kontextusban pontosan értelmezhető: Kaszák villannak az egen,... (József A.: Eső); a magasból csipkefüggönyök havaznak... (Csoóri S.: Vallomás a városához); Enye kocsmaszag/ a száguldó földalattin/ s karácsony ezüst rongyai a lucskos járdán. (Csoóri S.: Ünnepek után); Ülök otthon magánsivatagomban... (Hajnal G.: Esemény).

De éppen ebből a tulajdonságából fakad a szemantikai és a grammatikai motivációk egybejátszása a metaforaalakzatok egyéb típusainál.

Ha két tartalmi sík között nyelvtani kapcsolatot óhajtunk létesíteni, vagyis az alakzat szemantikai motivációját g r a m m a t i k a i f o r m á b a n ki akarjuk fejteni, a bővítéses helyettesítés eljárásának jegyében a jelölő jelöltjét is meg kell neveznünk. A bináris jelszerkezet szétírására azonban — az azonositás különféle grammatikai viszonyaiban — kizárólag a f ő n é v i l e x é m a a l a k z a t alkalmas, az akcidencia jelentések metaforaalakzatait a grammatikai motiváció nem polarizálhatja.

A szemantikai motiváció grammatikai kifejtése már a lexéma-szinten is lehetővé válik: ott emlékektől terhes fejedet/ a márványföldnek elcsüggesztheted:... (Babits M.: Esti kérdés); hol a dicsőség zordon nagyjai/ kő- s érc-mezükben hallgatag virasztják/ a végtelenség hosszú éjjelét. (Kosztolányi D.: Az árkádok alatt); háromszor villant/ a bölcs azbeszt-szakállán/ a cirmos alázat.

(Tornai J.: A történelem szétfűrészelése) —, ám a szóösszetétel-
 lel jelölt metafora-alakzat, a konnotatív kód e megszerkesztett
 jele (a grammatikailag egyszer már motivált jel) újra lexikális
 elemmé minősül, melyet — bármely mondatrészként beszerkesztve is
 — a jelölés ismét szabadon használhat: És eljönnek érted az esti
 lázak,/ bőrödön jégcsap-tűk zenélnek,... (Farkas Á.: Esti lázak);
 Szakadoznak rojtosodnak/ házak utcák városok/ hogy feszítsünk ho-
 gyan járjunk/ ebben a kabátban/ acél-molyok lyuggatták foszlat-
 ták... (Rába Gy.: Mit álmodtam egy századvégi éjszakán); illetve:
 ó, csermelyhangu csízek,/ Illatok, édes ízek,... (Tóth Á.: Áprili-
 si capriccio); Kisértetes nálunk az Ősz/ S fogyatkozott számú az
 ember:/ S a domb-kerítéses síkon/ Kőd-gubában jár a November (Ady
 E.: Az eltévedt lovas).

A főnévi l e x é m a - m e t a f o r a egyedi jeltermészetét
 azok a grammatikai szerkezetek mutatják (másképpen az ún. megszer-
 kesztett képek), melyekben azonosító nyelvtani szerepénél fogva az
 alakzat szükségszerűen önmagát írja szét.

Ilyen az a z o n o s í t ó h o z z á r e n d e l ő s z ó -
 s z e r k e z e t, a bővítéses helyettesítés műveletének m o n -
 d a t a l a k z a t a, ahol a grammatikai szétírás kényszere nyilván-
 vánvaló. A főnévi lexéma-metafora mint a mondat állítmánya az
 alannyal az azonosítás viszonyába kerül, a jelölő-összetevő tehát
 alanyát jelöli, a nyelvtani szerkezettel saját azonosságát, s mert
 a nyelvi forma is metaforikus jelölő, a szubsztancia jelentések
 szemantikai kölcsönviszonya a grammatikai szerkezetben is köl-
 csönviszony marad, a szétírás kényszerének megszűnése nélkül a
 tartalmi síkok grammatikai funkciója a hozzárendelő szerkezetben
 egymással felcserélhető: A betegséggel szomszéd a halál... (Petőfi
 S.: A betegséggel szomszéd a halál); ... az élet/ Egy összezsú-
 folt táncterem,... (Arany J.: Kertben); bús szemed isteni csillám.
 (Babits M.: Új Leoninusok); Magyar Alföld...;/ *temploma cövek;/*
talaja méj aludttej,... (József A.: Magyar Alföld); Piros tükör a
 háztető,... (Nagy László: Zápor után) — vagy: Sápadt a kék hegy-
 tábor, fátyola távoli zápor, (Babits M.hály: Új Leoninusok); Gyé-
 mántos, hús heringen élek,/ bútoraim az égi fények,... (József A.:
 Zuzmara).

Az egyéb azonosító grammatikai formák a szemantikai motiváci-
 ót a grammatikaival szétírt bővítéses helyettesítés s z i n t a g -
 m a - m e t a f o r á i.

A szemantikai kölcsönviszony grammatikai szétírása k ö z -
 v e t l e n vagy k ö z v e t e t t a szintagmatikus tengelyen.

Közvetlenül azonosít a g e n i t i v u s e x p l i c a t i v u s:
 A képzelet égi álmába merülök,... (Berzsenyi D.: Levéltöre-
 dék barátnéhez); Mult ifjuság tündér taván/ Hattyúi képed fölme-
 rül (Vajda J.: Husz év múlva); Lelkem kiszikkadt mezején/ pár szál

virágot keresek... (Babits M.: Lelkem kiszikkadt mezején); S boldogan hal meg, amíg rácsukom/ Fáradt *pillám koporsófedelét* (Tóth Á.: Lélektől lélekig); Korán vájta belém *fogát/ a vágy*, mely idegenbe tévedt. (József A.: Talán eltűnök hirtelen); *szerelmem súlyos zászlaja/ tűzve van fejed felől*. (Nagy László: Amikor nincs kegyelem); a siralomházi éjszakában/ magamban letisztázom/ a *sötétség egyenletét...* (Nagy G.: Tíz); a jeges közönytől üzötten/ őrzöm a *megértés parazsát...* (Parancs J.: Amíg az egyensúly lehetséges) —, a z a z o n o s í t ó é r t e l m e z ő j e l z ő s s z e r k e z e t: s aztán vissza, *szívem, vén oltár...* (Ady E.: Utolszor még Párizsba); Midőn az est, e lágyan takaró/ fekete síma *bársonytakaró...* (Babits M.: Esti kérdés); Az *öntudat* nem üz, a konok *kapitány*. (Tóth Á.: Elégia egy rekettyebokorhoz); Úgy néz a *földre*, a nagy *cinteremre*. (Juhász Gy.: Esők után); de ha a *valóság*, e hajlékony *acéllap* visszarúg,... (Orbán O.: Asztaltáncoltatók) —, míg közvetett az azonosítás az á l l a p o t f é l e h a t á r o z ó k k a l. E szerkezetek i g e i vagy i g e n é v i alaptagja a más mondatrészre vonatkozó azonosságot a szintagmatikus tengelyen csak formálisan jelzi, és a nyelvi modalizátor szerepét tölti be, ahogy a m i n t kötőszó az essivusi szerkezetformában.

a) *Állapothatározóban szétírt szemantikai motivációk*: De jönnek remete *kanokként/ Ős* sűrűkből ki *szerelmek, dühök*: (Ady E.: Bántott, döfölt folyton a Pénz is); suhogó *rendekben dől a zápor*. (József A.: Eső); nézd, fáj a homlokom az *ütközéstől/ és fáj*, hogy elmúlik ez a fájás,/ mert bomlott *melled varként rátapad...* (József A.: Esik); S mert *hegyvidének ott a szennyes!* (József A.: Anyám); Hallod a zenét a *mandolafán*, mint kivirágzott *hangszeren?* (Babits M.: Dal, prózában); Ha a *várost tengernek* modjátok/ ez egy békés árnyas kis sziget (Babits M.: Illusztrációk mindenféle könyvekhez 5.); *káprázatként szétfoszlik a lényeg...* (Parancs J.: A költői mesterségről); A próféták *gyurmának* nézik a világot,... (Orbán O.: Asztaltáncoltatók).

b) *Eredethatározóban szétírt szemantikai motivációk*: *Fátyolból varrná törülgetőjét,/ csontjából venné kevergetőjét...* (József A.: Ördög farába...) zöld ruhájú kozmikus menyasszony,/ szélverte *kondenzcsíkból a fátyla*. (Nagy László: Kék hegyek hidege); valahol messze, *sugárból kovácsolt/ fesztítővasait* felkapva,... (Képes G.: Fáradhatatlan).

c) *Eredményhatározóban szétírt szemantikai motivációk*: *harmatá vált benne a gond és a teher*; (József A.: Megfáradt ember); De most, hogy fölriadtunk, hirtelen/ *kockagödörre* alakul a ház,/ *drótsövénnyé* a bútorok,... (Pilinszky J.: Fölriadva); *Sarjürendemet* varjú váltja át/ fekete *zürzavarrá* az uton,... (Ágh I.: Búcsuzás Kemenesaljától); Nekem sohasem volt elég kerek egy *gyémánttá*

csiszolt *teória*: (Orbán O.: Asztaltáncoltatók).

Erősebben "köt" a grammatikai motiváció a közvetlenül azonosító *g e n i t i v u s e x p l i c a t i v u s* ban és a közvetve azonosító *á l l a p o t f é l e h a t á r o z ó k* ban. A tartalmi síkok ezekben a formákban nem cserélhetnek nyelvtani funkciót, vagyis a birtok mindig a birtokost jelöli [(vö. "*sikereim és tévedéseim gubanca/kibogozhatatlan háló*" (Parancs J.: Századvégi számvetés és fohászzkodás)], az állapot- és az eredményhatározó az alanyt, a tárgyat [(vö. "*Fegyverben réved fönn a téli ég*" (József A.: Óh szív! Nyugodj!); "a kínlódás *vasszögeivé* vált *Ige*" (Tornai J.: Szervátiusz Tibor szobrai)], az eredethatározó meg éppen fordítva [(vö. "a zöld/*levélből* piros *parázs* lesz" (Csukás I.: Majd eljön a Karácsony is)].

A szerkezet saját mivoltából következik, hogy ez a megkötés nem áll az értelmezőre, és a jelölő-összetevő lehet az értelmezett is [(vö. "Hatalmas, hős, sudaras multnak/*Ágai, gyönyörű éveim,*" (Ady E.: A megnőtt élet); "Ó, borok *anyja, drága hegy, mámor anyja, munka!*" (Babits M.: Dal, prózában)].

A felsorolt jellemző típusokon kívül vannak még olyan azonosító formák, melyek többszörös *g r a m m a t i k a i m o t i v á c i ó* val utalnak az aktuális jel tartalmi szétírására.

A *f ő n é v b ő l* képzett *i g e* vagy *i g e n é v* és ennek determinánsa — egy szenvedő relációban — a képzett ige, ige-név alapszavának és a bővítménynek a szemantikai kölcsönviszonyát jelöli: Páros ívű szép *szivárvány/ Koszorúzta* keletet: (Arany J.: A gyermek és a szivárvány); *Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott/ tündöklő asztal,*... (Radnóti M.: A la recherche...).

De a bővítéses helyettesítés mondatalakzatán belül a motivációs többlet is szerephez jut, a képzett ige — mint szemantikai alakzat — egy újabb mondat-metafora centrális modusza: *Füst koronáz* erdőt, bokrot,... (Arany J.: Ősszel).

E grammatikailag többszörösen motivált jelölésnek — a tartalmi síkok szemantikai kapcsolatának — egy főtagon keresztül már csak közvetett formája a *k e t t ő s t á r g y* vagy a *k e t t ő s a l a n y*: bármerre fordulok is: a halál elnagyolt/ mondatait hallom egy szakadékból/ s eltévedt *arcaimat* látom *tuskósodni/* a gyökerestől kifordult fákban (Csoóri S.: Mátrai erdő).

Grammatikailag többszörösen motivált jelölés — a főnévből képzett igéhez hasonlóan —, ha a főnévből képzett *m e l l é k n é v* alapszava jelölő-összetevője a melléknév bővítményének: *Hóval* meg *lánggal bútoros* minden/ tér a világban... (Nagy László: Fejfáknak fejfa).

Végül a főnévi lexéma-metaforát írja szét a szemantikai motivációt jelölő mondatalakzattá a névszói állítmányt kifejtő mellékmondat: Csak annyi *az élet*, mint futó felhőnek/ *Árnya* a folyón,...

(Petőfi S.: Még alig volt reggel...); Egykor imádott, furcsa *sorsom*,/ Olyan lett, mint lopott *kalap*,... (Ady E.: Erdőben, esős délutánon); *Botja* olyan volt, mit egy *thyrsus* (Tóth Á.: Ősz); Sötét *szobád*, akár az *akna* (Pilinszky J.: Utószó). (Az a n n y i, m i n t, o l y a n, m i n t grammatikai konstrukció, az utalószói állítmány és a mint modalizátor teljes egészében nyilvánít egy fogalmat egy másik fogalommal szemantikailag azonosnak.)

Bár az elemi melléknévi és az igei lexéma-metaforát a szintagmatikus tengelyen nem lehet szétírni, a nyelv a részlegesre mégis formákat ad.

Ilyen az *e n a l l a g e* és a *h y p a l l a g e* (szintaktikai jelző-, illetve cselekvéseltolás), a konnotatív grammatika szintagma- és mondatalakzata. Ezeknek a szerkezeteknek egyik eleme, amely vagy tulajdonság- vagy cselekvéshordozó, a szerkezeten belül szemantikailag kompatibilis a melléknévi és/vagy az igei alakzattal, és részlegesen értelmezi annak motivációját.

E n a l l a g e: *Ezüst* sötétség némasága/ holdat lakatol a világra (József A.: Téli éjszaka). (vö. *ezüst hold*); *Erdő*,/ megfejtethetetlen, *zöld* álom,... (Csoóri S.: Mátrai erdő). (vö. *zöld erdő*) —, *h y p a l l a g e*: marhacsordát portenger *sodor* (Nagy László: Félelmes alkonyat).(vö. *marhacsorda sodor*)

Az elemi melléknévi és az igei lexéma-metafora *r é s z l e g e s e n s z é t í r t* nyelvi megjelenései a *h a s o n l a t f o r m á j á v a l* jelölt alakzatok. A tertium comparationis ezekben a formákban éppen az igei vagy a melléknévi alakzat, melynek a viszonyított pólusával implikált szövegrész nem töri szét a szemantikai kongruenciát, s a bővítmények használati feltételeit betöltve részlegesen szétírja az elemi alakzatot, a metaforikus melléknévi, igei tulajdonítást. Ez a hasonlatforma voltaképpen szillepszisz, a szubsztanciálisan metaforikus zeugma mondatalakzata: *Miért oly boldog* ma az *ősz*,/ *Mint* áldozás után *apáca*,... (Juhász Gy.: Végtelenség); s a lélek, mint a csizma *sáros*; (Babits M.: Vasárnap); Bennem a mult *hull*, mint a kő... (József A.: Reménytelenül).

Emellett a részlegesen szétírt igei lexémaalakzat a két szövegösszefüggés különmemű mondatrészeit a kifejtett azonosság szintjére hozza, s ezáltal mmintegy átvilágítja számunkra elemi formájának meteforikus kapcsolóértékét: *Álmok* üteme *ringat*,/ *Mint* tiszavirágot a tavasz árja,... (Juhász Gy.: Hamlet); *Cseng* a csend is, mint harangszó. (Bihari S.: Akácok édes illata); *Kopog* a múlt a hátam mögött,/ akár a félérett makk szeptemberben (Csoóri S.: Mátrai erdő); a patak *csörren* meg jobbkezed felől,/ mint két hegy közé *hajított*/ *lánc* (Csoóri S.: Mátrai séta).

GÁSPÁRI LÁSZLÓ

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára
Szerkesztette HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Budapest, 1991. 709 l.

Benkő Loránd 1991. december 19-én volt hetvenéves. A kiváló tudóst, tanárt, tudományszervezőt tisztelői, barátai lepték meg ezzel a szép emlékkönyvvel. Az Ünnevelt sokrétű munkásságát az azóta elhunyt barát, pályatárs, IMRE SAMU méltatja a kötetben "Egy fél évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában" című tanulmányában (9-26). Elismerő szavakkal ír arról a hatalmas munkáról, amelyet Benkő Loránd végzett a magyar nyelvtörténet, leíró nyelv-tan, nyelvjáráskutatás, névtan, általános nyelvészet, folyóirat-szerkesztés és tudományszervezés terén. SZABÓ JÓZSEF "Benkő Loránd mint nyelvjáráskutató" című dolgozatában (585-8) bemutatja, mit alkotott a sokoldalú tudós ebben a tudományágban, és rámutat arra, hogy Benkőt a nyelvjárásokkal való foglalkozás egész életútján végigkíséri, mert ő tudja, hangoztatja, hogy a nyelvjárások gazdag anyaga minden nyelvészeti stúdium számára értékes és tanulságos.

Az emlékkönyvben 125 tanulmányt találunk. Ezeken kívül Benkő Loránd tudományos munkáinak jegyzéke (682-702), a szerkesztők utószava (703-6), valamint szó- és tárgymutató alkotja a kötetet.

Csaknem minden tanulmány kapcsolódik közvetlenül vagy közvetve az ünnepelthez vagy az ünnepelt munkásságához. KÁZMÉR MIKLÓS a *Benkő* családnév eredetével és XV-XVII. századi nyelvöldrajzával foglalkozik (327-31). A név a *Benedek* egyik becéző változata, a Székelységben (Csík, Háromszék, Marosszék, Udvarhelyszék) és Vas megyében használták, s ezeken a helyeken szilárdult meg családnévként (330).

DEME LÁSZLÓnak, aki egyidős Benkő Loránnal, történeti visszatekintésre ad alkalmat a jeles évforduló. "Tudománytörténeti adalékok" című dolgozatában (138-45) három témáról ír le olyan tényeket, amelyekről 40 éven át hallgattak. Cikkéből megtudjuk, hogyan alakult meg az ő vezetésével a Kelet európai Tudományos Inté-

zet keretein belül az a Nyelvtudományi Munkaközösség, amely később a MTA Nyelvtudományi Intézetének alapját képezte. Feltárja az első öt éves nyelvtudományi terv háttérét. És szól a "Magyar nyelvtan a gimnáziumok I-IV. osztálya számára" című tankönyvről. A belső címlap tanúsága szerint "Ez a könyv a Közoktatásügyi Minisztérium nevelésügyi főosztályának irányításával készült - Benkő Loránd, Kálmán Béla munkája - Az anyaggyűjtésben részt vett Deme László, Kerékgyártó Imre". A cikkből kiderül, hogy a könyv megírására Deme László kapott megbízást 1949-ben. Ő kérte fel szerzőtársnak Benkő Lorándot. A feladatok kijelölésében és megfogalmazásában pedig Kálmán Bélától és Kerékgyártó Imrétől kértek segítséget (143). De mire a kézirat elkészült, az illetékesek már nem tartották szerencsésnek, hogy Deme László szerepeljen szerzőként. Így Kálmán Béla vállalta a cserét, s abba a minisztérium beletörődött, hogy Deme "az anyaggyűjtésben" részt vett (143). Deme későbbi munkáiban kifejtett funkcionális szemléletnek az elemeit már ebben a könyvben megtaláljuk, ezért tudománytörténeti szempontból is érdemes volt a fentieket feltárni. — Most több mint négy évtized távlatából megállapíthatjuk, hogy az ügyben szereplők jóhiszeműségét nem lehet kétségbe vonni. Megállapodásukkal lehetővé tették egy olyan kitűnő tankönyv megjelenését, amelyet több mint két évtizeden át használtak a magyar középiskolákban. A történet híven tükrözi a kor sötét szellemét.

A nyelvatlasz anyaggyűjtésének körülményeire emlékezik LŐRINCZE LAJOS Zágon felé című írásában. Elmondja, hogyan sikerült kikérdezni az atlasz gyűjtőfüzeteinek kérdéseit a szovjetunióbeli, csehszlovákiai és jugoszláviai kutatópontokon. A romániai 58 kijelölt helység közül azonban csak 22-ben végezték el a gyűjtést, mert 1959-től már nem kaptak a munka folytatására engedélyt a román hatóságoktól. Így az atlasz erdélyi anyaga végleg csonkán maradt (415-9).

Ismertetésünkben nem foglalkozhatunk mind a 125 tanulmánnyal. Évkönyvünk témakörének megfelelően a továbbiakban csak a nyelvjárási és névtani témájú írásokra hívjuk fel olvasóink figyelmét.

A nagy nyelvjárásgyűjtő múlttal, és ezen a téren sok tapasztalattal rendelkező VÉGH JÓZSEF az ünnepelt egyik előadásához kapcsolódva a nyelvjárás alapréteg felderítésének fontosságáról ír "A korszerű magyar nyelvjárás kutatás elvi, módszertani kérdéseire" című dolgozatában (634-7). Ehhez a munkához kitűnő adatközlők, informátorok szükségesek, akik nem feltétlenül a legidősebb emberek közül kerülnek ki (637). - Ugyancsak elvi, módszertani kérdésekkel foglalkozik BOKOR JÓZSEF "Állapot- és/vagy változás-vizsgálat" című cikkében (101-4). Ő is abból az előadásból indul ki, amelyből VÉGH JÓZSEF. Az alapréteg megismerése mellett a változásban levő nyelvjárások és nyelvjárás jelenségek vizsgálatát

is fontosnak tartja. Ír a nyelvjárási adatgyűjtés módszereiről, és nagyon egyetértünk azzal a megállapításával, hogy többet kellene gyűjtenünk, "Hogy a jelen se valljon szégyent a jövő előtt" (104).

GUTTMANN MIKLÓS egy jáki parasztember 1852-1901 között készült feljegyzéseit elemzi különös tekintettel a nyugati nyelvjárás sajátosságait reprezentáló adatokra (241-4). Az elemzett szöveg több olyan jelenséget tartalmaz, amelyek ma is élnek a falu nyelvében, de olyanok is vannak benne, amelyek mára eltűntek. Érdeemes megjegyeznünk a szerző tanácsát: nyelvjárásgyűjtés közben érdeklődjünk régi írásos feljegyzések után, mert ezek a nyelvjárás történeti vizsgálatának értékes forrásai lehetnek.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS hat muravidéki településen (Dobronak, Hídvég, Hosszúfalu, Felsőlakos, Csente, Völgyifalu) gyűjtött magnetofonnal nyelvjárási szöveget. Ezt veti egybe különböző szempontok szerint a MNyA. kóti anyagával. Kót a nyelvatlasz kutatópontja volt, BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS kérdezte ki a faluban az atlasz kérdéseit 1962-ben. A hét település kb. 10 km sugarú körben helyezkedik el, így adataik összevethetők egymással (467-71).

RÓNAI BÉLA öt szekszárd-felsővárosi adatközlő nyelvében vizsgálja az ő-zés felbomlását (556-61).

SZABÓ T. ÁDAM röviden áttekinti a másfél évszázadnyi hagyománnyal rendelkező erdélyi nyelvjáráskutatás eredményeit (589-96). Utal a fontosabb könyvekre Kriza János Vadrózsák című székely népköltési gyűjteményétől kezdve a nyelvföldrajzi térképek, szótárak, nyelvjárási feldolgozások és a nyelvjárási rendszerek legújabb leírásait tartalmazó kiadványokig. A szerző foglalkozik a mintegy 150 000 főnyi moldvai csángó mai helyzetével és Lakatos Demeter (1911-1974) csángó nyelvjárásban író költő életművével (590-2). Megemlíti, hogy kiadásra vár Gazdag József kovásznai kutató hangszalagon rögzített moldvai csángó szöveggyűjteménye. A tanulmány végén egy térképet is találunk az erdélyi nyelvjárásokról (596).

Ugyancsak a moldvai csángókkal foglalkozik FODOR KATALIN. Az északi csángó nyelvjárást beszélők hanglejtésében található idegen sajátosságokat vizsgálja (178-84).

BALOGH LAJOS Palócok a Kárpátalján? című tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a Munkács közelében levő Rákos és a Csap és Munkács között fekvő Nagydobrony falvakban feltehetőleg palócok élnek (63-6). A szerző Nagydobronyban mintegy kétórás magnetofon felvételt készített. A felvett szöveg hangtani, alaktani s mondattani elemzése alapján igen óvatosan arra következtet, hogy a település nyelvjárása a keleti, borsodi palóccal mutat némi azonosságot. - A két nyelvjárásziget részletes leírása és történetüknek felderítése kutatókra vár.

Jugoszláviában a román határ közelében levő magyar nyelvjárászigettel, Udvarszállással foglalkozik tanulmányában PALÁDI-Ko-

VÁCS ATTILA (497-502). A falu lakosainak ősei palóc területről vándoroltak ide a múlt század első felében. A szerző szól a nyelvjárás egyes sajátosságairól, bemutatja a település család- és helyneit. Megállapítja, hogy a faluban "egy-két szerb menyecskét leszámítva" mindenki anyanyelvi szinten beszél magyarul.

MOKÁNY SÁNDOR több szó eredetének vizsgálatával köszönti az ünnepeltet (447-52). Az *ihany*, *sikattyú*, *talabiska*, *ebes*, *násfa* 'fazár, kilincs', *élél(-amoda)*, *topa*, *eve*, *ecske* tájszavak megfejtése mellett a *léhűtő*, *serpenyő* és a *sáska* köznyelvi szavak etimológiájának tisztázásához is hozzájárul.

"Jancsi és Juliska" - ezt a meglepő címet kapta B. LŐRINCZY ÉVA tanulmánya (423-6). A szerző az Új magyar tájszótárban nagy számban található keresztnevekből, főképpen becéző változatukból létrejött tájszavak feldolgozására irányítja a kutatók figyelmét.

FAZEKAS TIBORC a Salzburgi Egyetem Romanisztikai Intézetében folyó közép-rétoromán nyelvjárás nyelvatlásának adatgyűjtő és adatfeldolgozó eljárásaira hívja fel a figyelmet. A gyűjtött anyagot számítógépen rögzítik. Elektromos rendszerek összekapcsolásával olyan adatbankot létesítettek, amely egyrészt grafikus képernyőre adja a kívánt adatokat, de ki is nyomtathatja, másrészt megőrzi a hangzó anyagot, és lehetővé teszi különböző vizsgálatait (158-61). A módszer alkalmazása a magyar nyelvjáráskutatásban is hasznos lenne.

PENAVIN OLGA "Néhány szó a jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárási atlaszáról" című cikkéből megtudjuk, hogy a szerző elkészítette a jugoszláviai magyar nyelvjárási térképek közül utolsóként a bánáti atlaszt is (521-5). Ez a régi Torontál megye magyar lakosainak nyelvhasználatát mutatja be 200 térképlapon. A törökök annak idején az egész megyét elpusztították. A jelenlegi lakosság főleg a XVIII. században települt ide. A magyarok mellett szerbek, románok, csehek, németek, olaszok, spanyolok, franciák stb. költöztek az elnéptelenedett területre. A térképlapokon rögzített adatok segítségével még ma is meg lehet állapítani, hogy az egyes falvak magyarjai milyen nyelvjárásterületről kerültek lakóhelyükre, de emellett még sok más érdekes megfigyelésre is alkalom nyílik. Érdeklődéssel várjuk az atlasz megjelenését.

KÁLNÁSI ÁRPÁD három szóföldrajzi térképlapot közöl Szatmárból. Az ottani helynevekben előforduló *hegy* 'domb', *hát* 'hosszan elnyúló, dombos, vízparti terület' és a *gorond* ~ *gerend* ~ *gerenda* 'hosszan elnyúló, hátszerű kiemelkedés' alapelemek elterjedtségét ábrázolják a térképek Szatmár Fehérgyarmati, Nyírbátori és Mátészalkai járásában (321-6).

KISS LAJOS "Huszt környéki helynevek" című tanulmányában a *Szelistye*, *Baranya*, *Csománfalva*, *Danalafalva*, *Darva*, *Dragulylese*, *Gernyés*, *Herincse*, *Iza*, *Karajnokfalva*, *Kőrösös*, *Kövesliget*, *Krics-*

*falva, Lipcse, Mihálka, Sándorfalva, Sófalva, Száldobos, Szeklen-
ce, Szőlőmező, Uglya, Újbárd és Vajnág* helységnevek eredetével
foglalkozik (352-61).

LIZANEC PÉTER dolgozatában a kárpátaljai településnevek ren-
dezésére vonatkozó elképzeléseket ismerteti (409-14). Az ottani
helységeknek aszerint, hogy éppen melyik államhoz tartoztak, poli-
tikai megfontolásból cseh, magyar, orosz vagy ukrán nevet adtak.
Egyetértünk a szerzővel: "Vissza kell tehát állítani az indokolat-
lanul megváltoztatott történelmi helységneveket" (412).

BURA LÁSZLÓ Szatmárnémeti történelmi földrajzi neveit gyűjtö-
tte össze a különböző forrásokból. A közleményében található népi
nevek közül a legrégebbi a XVI. a legújabb pedig a XIX. század má-
sodik feléből való (119-32).

KRISTÓ GYULA három erdélyi helynév eredetére vonatkozó néze-
teket vizsgálja felül. A szerző szerint a *Hétúr* településnév a *Hét*
személynév és az *úr* szó összetételéből keletkezett (386-90). A vá-
ci káptalan 1337. évi oklevelében szereplő *Caxun* helynévről többen
azt tartják, hogy hibásan írt alak, és különbözőképpen javítják.
KRISTÓ az oklevél írásának elemzése alapján elveti a *Taxun* vagy
Tatun olvasatokat, és a belőlük levont következtetéseket alaptala-
noknak tartja (390-2). Az 1343-ban felbukkanó *Sarold* helynevet a
szerző szerint nem lehet Szent István anyjának, Saroltnak a nevé-
hez kapcsolni, minthogy a férfiak is viseltek abban a korban *Sa-
rold* nevet (392-3).

HAJDÚ MIHÁLY 26 középkori *-monostora* utótagú helynevet gyűj-
tött össze a különböző okmánytárakból. Megállapítja, hogy a nevek-
ben előtagként legtöbbször pusztaszemélynév szerepel (250-4).

FEKETE PÉTER a Tiszaszőlősen élő földrajzi közneveket gyűj-
tötte össze, összesen 143-at. Ezek vízrajzi, domborzati nevek, tá-
jat jelölő, utat, utcát jelentő, növényzetre, a talaj minőségére,
a terület nagyságára és elhelyezkedésére, településre, emberi lé-
tesítményre utaló szavak (167-77).

MOLLAY KÁROLY "Importált földrajzi nevek" című tanulmányában
nyugat-magyarországi (burgenlandi) német földrajzi nevek eredetét
vizsgálja. Megállapítja, hogy vannak köztük helyi (eredeti) elne-
vezések, de már a XIII. századtól kezdve vannak máshonnan átvett
helynevek is (453-6).

A bibliai eredetű magyar földrajzi és családnevek közül BA-
LASSA IVÁN a *Betlehem* elterjedtségét mutatja be. A bibliai elneve-
zésből először magyar személy-, majd településnév lett. Alakja a
középkorban *Betlen*-re változott, és ilyen formában is él család-
és helynévként. A *Betlehem* változat egyes helyeken közszóvá ala-
kult 'szegényes istálló' jelentésben (46-50).

ÖRDÖG FERENC "Személyneveink onomato-dialektológiai vizsgálá-
táról" című írásában különböző XVIII. századi forrásokból gyűjtött

családneveket közöl (488-90).

MIZSER LAJOS az *Emőke, Ilma és Lenke* keresztnévek eredetének tisztázásához járul hozzá érdekes adatokkal (443-6).

Sárbogárd néhány ősi családjának ragadványnevei alapján végez szociolingvisztikai vizsgálatokat SZÁDVÁRYNÉ KISS MÁRIA (600-3).

A fentiekből is látszik, hogy az emlékkönyv gazdag dialektológiai és névtani anyagot tartalmaz. Köszönet érte a szerkesztőknek, akik a mai nehéz körülmények között a kötetet létrehozták. S végezetül tisztelettel köszöntjük a Magyar Nyelvjárások munkatársai és olvasói nevében is a 70 éves Benkő Lorándot.

JAKAB LÁSZLÓ

A moldvai csángó nyelvjárás atlasza

(A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. sz. I-II.)

A moldvai csángók eredete, története, nyelve már több mint kétszáz év óta izgatja nemcsak a történészeket, nyelvészeket, hanem az érdeklődő nagyközönséget is. Az elmúlt pár évben új hulláma bontakozott ki a csángókkal foglalkozó irodalomnak: a pápalátogatásra érkező hívő csángók a sajtó gyakori szereplői lettek, és történetükkel, mai helyzetükkel is több kiadvány foglalkozott (MIKES LÁSZLÓ: Csángók. Bp. 1989; BEKE GYÖRGY: Csángó passió. Barangolások moldvai csángó-magyarok között, Bp. 1988; stb.).

A csángók nyelvének kutatásáról talán ma is legjobb tömör összefoglalás SZABÓ T. ATTILÁNAK az a tanulmánya - "A moldvai csángó nyelvjáráskutatás története" -, amely évkönyvünk 1959-es kötetében jelent meg (MNyj. 5:3-38). Itt találhatjuk térképen ábrázolva a csángóság három csoportjának, az északi, a déli s a székeselyes csángó településeknek elhelyezkedését is. Részletesen szól a szerző a 'moldvai csángó nyelvtérkép' munkálatairól, a gyűjtés befejezéséről is (uo. 31-34). Ki gondolta volna akkor, hogy a diktatúra sem a csángó magyarok térképes dokumentálását, sem a többi, a kolozsvári dialektológiai műhelyben készülő nagyszerű nyelvföldrajzi gyűjteményt nem engedi megjeleníteni?

Mára már az is kiderült, hogy a diktatúra látszólagos megszüntével sem javultak meg az erdélyi magyar nyelvjáráskutatás körülményei, és a román állam nem siet pótolni a korábbi uralom mulasztásait. Ha azt akarjuk, hogy a felbecsülhetetlen értékű adattárak el ne kallódjanak, megjelenjenek, a magyarországi tudománynak kell támogatást nyújtania kinyomtatásukhoz.

A csángó nyelvatlasz sorsáról BENKŐ LORÁND egy 1987-es előadásában ezt mondta: "...van két nagy gyűjtés, amelynek nem lehet

eléggé kiemelni az értékét, nagy jelentőségét a magyar nyelvjárás-kutatás számára és általában a magyar nyelvtudomány számára. Az egyik a Csángó Nyelvatlasz, helyesebben Moldvai Magyar Nyelvatlasz (mert nemcsak a csángók, hanem a moldvai székelység nyelvi anyagát is tartalmazza), amelyet SZABÓ T. ATTILA vezetésével még a negyvenes évek végén gyűjtöttek föl, több kutató részvételével, végigjárva Moldvának minden vidékét, azokat a községeket is, ahol már csak néhány magyar élt. Száznál több településen gyűjtötték föl azt az archaikus nyelvi anyagot, amely páratlan a maga nemében, és ha publikussá válna, szenzáció volna a magyar nyelvjárás-kutatás történetében. Azért beszélek csak feltételes módban erről, mert sajnos, nem csak rajtunk áll, sőt nem rajtunk áll elsősorban, a közzététel lehetősége. De azért mindenféle eszközzel, módon törekednünk kell arra, hogy nem térképszerű mivoltában, hanem más formában ezt az anyagot valahogy megszerezzük, megmentjük, akár csak archiváljuk is, sőt ha lehet esetleg, szótári formában ki is adhassuk' (II. DialSzimp, 19).

Szerencsére a körülmények megváltozása rácafolt a várakozásokra. A moldvai nyelvatlasz Budapesten, térképes formában, két hatalmas fólió formában, 297+306 táblán 1991-ben végre megjelent. Nehéz meghatódás nélkül olvasni a mű létrehozóinak névsorát: "Az atlasz szerkesztői: GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA és SZABÓ T. ATTILA [immár egyikük sincs az élők sorában]. A jelen kiadás előkészítői: MURÁDIN LÁSZLÓ és PÉNTEK JÁNOS. Az atlasz magyar nyelvjárasi anyagát gyűjtötte: BALOGH DEZSŐ, BURA LÁSZLÓ, GÁLFFY MÓZES, GAZDA FERENC, MÁRTON GYULA, MURÁDIN LÁSZLÓ, NAGY JENŐ, SZABÓ T. ATTILA, TEISZLER PÁL és VÁMSZER MÁRTA. A román nyelvjárasi adatok lejegyzője NEIESCU PETRU. A térképlapokat és rajzokat JAKAB ILONA, az alaptérképeket PENARU STEFAN, a rajzok eredeti vázlatait Dr. Kós KÁROLY készítette". A munkálatok a "Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása" program támogatásával folytak.

PÉNTEK JÁNOS a kötet elé írt rövid előszavában áttekinti az atlasz keletkezésének hányatott sorsát. Megtudjuk, hogy 1962-ben volt még egy ellenőrző és kiegészítő gyűjtés, de 1969-ben teljesen lezárultak a munkák. "Hogy mégis újabb két évtizednek kellett eltelnie, amíg egyáltalán reménykedni lehetett a publikálásban, annak is többféle oka volt. Az egyik a térképlapok gyenge technikai kivitele, amellyel a műszakilag elmaradott nyomdák nem tudtak megbirkózni. A másik a csángó téma tabuvá nyilvánítása, illetve egyoldalú politikai kezelése. A nyolcvanas években, amikor már maga a csángó szó is tabu volt, elképzelhetetlen lett volna a kiadás terével előhozakodni. Sőt ekkor már a kézirat biztonságos őrzésének lehetősége is kérdésessé vált. Így értük meg és érte meg a kézirat is, nem kevés viszontagság után, az 1989-es és 1990-es esztendőt,

amikor már nemcsak lehetővé vált a kiadás, hanem sürgető kötelességgé is" (5). Az ilyen "tudománypolitikáról" csak Illyés Gyula juthat eszünkbe: "Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van..."

Megtudjuk még az előszóból, hogy az eredetileg háromkötetesre tervezett műből a kevésbé érdekes és az összesítő jellegű térképlapok elhagyásával két kötet lett, lényegesebb veszteség nélkül. A kutatópontok számát 92-ről 43-ra redukálták: a nagyon kis létszámú szórványok kimaradtak. Az északi csángó nyelvjárástípust 4, a délit 6, a székelyes csángót 33 kutatópont reprezentálja. Hat kutatópontról a román nyelvjárási adatokat is felvették a térképekre. Kihagyták a gyűjtésbe csak politikai okból beiktatott három térképlap anyagát (kommunista, pionír, párt).

Az előzetes tudnivalók közt teljes listát kapunk a gyűjtés kutatópontjairól (azokról is, amelyek kimaradtak a térképezésből), természetesen a román és magyar nevekkal. A fonetikus jelzések a magyar nyelvatlaszéval egyeznek. Számos jel utal az adatok szociális érvényességének árnyalataira (11). A térképlapok címszavainak mutatói mellett megtaláljuk betűrendben mindazokat a szavakat, amelyek valamely lapon adatként előfordulnak, azaz a teljes szómutatót magyarul és románul (ez KÓSA FERENC és PÉNTEK JÁNOS munkája: 15-31). A kutatópontok nevét és számát bemutató előtérképek mellett találunk egy olyat is, amely azt jelzi, vajon a családi társalgásban rendszeresen a magyar nyelvet használják-e, vagy csak néhány személy beszéli, gyengén, a magyart. Tudnunk kell ugyanis - erről SZABÓ T. ÁDÁM többször is írt már -, hogy a csángók nem jelentéktelen része a nyelvvesztés fázisában van, félnyelvű, mivel magyar anyanyelvét elfelejti, de a románt sem beszéli kellő szinten.

A térképlapok tematikájára nézve megtudjuk, hogy azok fogalmi körök szerint csoportosítva következnek egymás után. Ezt a mennyiségi arányok miatt nem árt itt is felsorolni:

I. kötet:

1. A ház és környéke (3-52. térképlap)
2. Közigazgatás, közelet (53-77)
3. Az ember (78-186)
4. A ruházkodás (187-206)
5. Az étkezés (207-41)
6. Ének és zene (242-51)
7. Tulajdonságok (252-302)

II. kötet:

8. A földművelés (303-73)
9. Az állattenyésztés (374-432)
10. A népi mesterségek (433-60)

11. A természet (461-552)
12. Az időszámítás (553-86)
13. A számolás (587-608).

A fólió méretű térképlapok bal felső sarkában verzál betűvel a lap címszava olvasható magyarul, alatta román és német fordítása. Ezek alatt a gyűjtéskori kérdés jellegét jelzik: legtöbbször a "körülíró-rámutató" megjelölés szerepel, a kérdés pontos szövege nem. A lap tájékoztató fejréséhez gyakran legenda járul az egyes kutatópontokra vonatkozó speciális tudnivalók tömör jelzésével. Esetenként a kérdezett tárgy változatainak rajzát is megtaláljuk (46.lap: Gyerekringató eszközök; 50.: Kakasülő; 308: Marhaszekér; stb.).

A térképek a nyelvi adatokat beíró jelleggel mutatják. Meghökkenítő, hogy a szótérképeken nem szerepel a kutatópontok száma, pedig ez a beírt adatok mennyiségi eltérései miatt olykor hovatarozási kétséget kelthet. Magam ezen a hiányosságon úgy segítettem, hogy a bevezetőben szereplő térképet amelyen a kutatópontok számozása található lefényképeztettem, majd átlátszó fóliára méretarányosan felnagyítottam. Mivel az egyes térképlapokon a tükörméret sarkai pontosan jelölve vannak, a számhordó fóliát pontosan rá tudom illeszteni bármelyik beírással lapra, s így kiderül a beírt adatok hovatarozása.

Az egyes térképlapok értékelése nem lehet itt feladatunk. A fogalmi körök fentebbi áttekintése azt mutatja, hogy az atlasz felöleli az emberi életvitel és a természeti, társadalmi környezet minden lényeges területét. A lapokon megfigyelhető hangtani színesség és változatosság, morfofonológiai gazdagság, szókincsbeli archaizmus és újítás, a román nyelv számos hatása biztosítja, hogy ez az atlasz sokoldalú nyelvészeti vizsgálódások szilárd alapjául szolgáljon. Némely lap olvastán szinte az az ember érzése, mintha kódexkorabeli jelenségek bukkannának szeme elé. Igazat kell adnunk Benkő Lorándnak: ez a moldvai nyelvátlasz szenzációs értéke a magyar nyelvöldrajzi kutatásoknak. Csak hálával gondolhatunk azokra, akik megtervezték, felgyűjtötték és végre hozzáférhetővé tették e felbecsülhetetlen értékű nyelvi forrásanyagot: biztosak vagyunk benne, hogy még évtizedek múlva is megbízható forrásul fog szolgálni a magyar dialektológiának.

SEBESTYÉN ÁRPAD

Budapest, 1992: Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete. 107 l.

"Gyűjteni, gyűjteni, gyűjteni! Megragadni a pusztulót, menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben múlt és jövő ölelkezik" (MNy. LX, 13) — idézi BÁRCZI GÉZA szavait KISS JENŐ a Mihályi tájszótár Bevezetésében 1979-ben. KISS JENŐ ugyanezt az igényt maga is megfogalmazta 1982-ben a veszprémi dialektológiai szimpozionon: "minél előbb s minél több tájszótár készüljön."

A Magyar Nyelvjárások 1965 és 1983 között megjelent 25 kötetében tíz olyan mű ismertetésének adott helyet, amelyek tájszavakat közölnek. Az említett sorozat 30. kötete 1992-ben öt tájszótárról közöl ismertetést, amelyek 1987-ben, ill. 1988-ban jelentek meg.

A jelen feltárásának többszörösen megfogalmazott igénye beteljesülni látszik. A gyűjtők a személyes elkötelezettségtől vagy a kívülről jött embernek a megismert nyelvjárás iránt feltámadt érdeklődésétől vezetve vállalják a tájszógyűjtés és szótárrá szerkesztés sok időt és türelmet igénylő munkáját. IMRE SAMU, KISS JENŐ, TÓTH IMRE, VÁRKONYI IMRE tájszótárainak születésénél ott munkál a nemes értelmű lokálpatriotizmus, viszont MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsai szótára nem a nyelvjárást anyanyelvjárásaként beszélő szerző munkája.

Az anyanyelvjárási, ill. nyelvjárási szókincsgyűjtés kihat a követendő módszerre, az aktív és passzív gyűjtés lehetőségére és arányára. "CSÜRY, KISS GÉZA, BALINT SÁNDOR és IMRE SAMU gyermekkoruk emlékezetének gazdagságával oly előnyben vannak velem szemben, amit a legszorgosabb kutatómunka sem pótolhat. *Emlékezetből egyetlen szócikket sem szerkeszthettem*" — írja MARKÓ IMRE LEHEL a Kiskanizsai szótár bevezető soraiban (6; kiemelés tőlem K.Sz.Á.).

Én magam azoknak a véleményét osztom, akik szerint az Új magyar tájszótár megjelenő kötetei mellett is szükség van egy település, egy kis tájegység tájszóanyagának összegyűjtésére. A sürgető igény az anyag minél előbbi feljegyzésére a gyűjtést majdnem kizárólag a tulajdonképpen tájszavakra korlátozza, de a szótárírók sokszor tesznek engedményt, mint ismertetendő munkájában HEGEDŰS ATTILA is, a jelentésbeli, vagy sokszor még az alaki tájszavak javára is. Ennek a "bocsánatos bűnnek" a gyakorlása igen jó szolgálatot tehet többek között a jelentéstannak a köznyelvi szókincs kutatásában.

A szótár általában és a tájszótár fokozott mértékben tükre a beszélő közösség műveltségének, gondolkodásának. Sokszor azt érzem az említett és más gyűjtések olvasása közben, hogy csupán a valódi (s kisebb mértékben a jelentésbeli) tájszavak gyűjtése és közzététele, újabban a tulajdonnévi anyag teljes mellőzése nem te-

szi lehetővé, hogy a tájszótár a beszélő közösségek életének igazi tükré legyen. Ugyanakkor be *kell* ismernem, hogy a rohanó idő megakadályozza az enciklopédikus jellegű regionális (tájnyelvi) szótárak készítését.

A személyes elkötelezettség és (pusztán) szakmai érdeklődés szülte tájszótárak között helyezkedik el HEGEDŰS ATTILA Kisznémedi tájszótár-a. Az 1977-től 1982 tavaszáig végzett folyamatos gyűjtés eredménye, s a szülőfalu anyagát adja közre. De a kívülálló szemével (is) közeledik az anyanyelvjáráshoz: "Bár [Kisznémedi] nyelvjárása anyanyelvjárásom, mégsem állíthatom, hogy beszélem. Inkább csak értem-érezem az ízt, a nyelvjárás hangtani és alaktani sajátosságait" (i.m. 4). A gyermekkori emlékezet ébresztésében — mint sok más kutató esetében is — a szűkebb otthoni környezet, a család, főként az édesanya segített.

Vitatva-elfogadva KISS JENŐ Mihályi tájszótárát tartotta mintának. A gyűjtést elsősorban passzív módszerrel végezte. Az aktív szakaszban is ezt a szótárt kérdezte ki, közelebb eső területet feldolgozó tájszótárát nem. Ezt IMRE SAMU tanácsával szemben (közeleli szótárak anyagát kikérdezni; MNY. LXXIII, 222) azzal magyarázza, hogy KISS JENŐ szótára a legkésőbbi, módszertanilag a legkiérleltebb. Szerintem egy közeleli tájszótár kikérdezése a munkát nem nyújtotta volna a végtelenbe, s a módszertani követelményeket még emellett lehetett volna érvényesíteni, s a többletmunkát a tanulások talán gazdaságossá tehetnék volna, mivel Kisznémedi nyelvjárása a palóc, a dunántuli és a déli nyelvjárástípus határán van.

A szótár 89 oldalon 1750 körüli címszót (ebből mintegy 330 utaló címszó) tartalmaz. A köznyelvi(esített) címszó után a helyi ejtésváltozat áll kurzív szedéssel, *-gal jelölve a valódi tájszavakat. Emellett grafikus jelek szolgálnak a visszaszorult, kihalt; a visszaszorulóban, kihálóban levő és a szociális érvényű szavak elkülönítésére. Találunk többször stílusminősítést és megjegyzést is. A jelentés minél pontosabb megadására törekszik, de ehhez példamondatot csak ritkán hív segítségül — tudatosan. Ezt az eljárást a 11. lapon meg is indokolja, és a helyi nyelvjárás jobb általános megismertetése céljából a szótár 90-107. lapján szövegeket közöl, amelyek 1961-ben készültek a magyar nyelvatlasz ellenőrző munkálatai során.

A nyelvjárási szótárak hasznosítója hozzászólt a példamondatos jelentésmegadáshoz, ennek ellenére nem kifogásolható HEGEDŰS ATTILA eljárása. Van itt azonban egy olyan probléma, amely a szókincsanyag és a szövegek együttes közreadását érinti. A szótár szerzője eljárásának indoklásában KISS JENŐre hivatkozik, de a Mihályi tájszótárban KISS JENŐ is a példamondatos gyakorlatot követi, és nem közöl a szótár végén összefüggő nyelvjárási szöveg(ek)-et. Már csak szórszálhasogatás részemről, hogy a szöveget is közlő

művet Kisnémedi tájszótár és szövegközlés-nek kellene nevezni.

Ennél sokkal fontosabb, hogy a szóanyag gyűjtése 1977 és 82 között folyt, a szövegek pedig 1961-ből, majdnem 20 évvel korább-ról valók. Ha a szerző a már meglévő szövegeket mindenképpen fel kívánta használni, kiegészíthette volna néhány saját, a szógyűjtés korával szinkronban levő szöveggel is.

Voltak olyan észrevételeim HEGEDŰS ATTILA szótárának tanulmányozása során, amelyek bizonyos következetlenségre mutatnak. Sem a vélt problémák, sem ezekből néhánynak az itteni megemlítése nem befolyásolja azt a meggyőződésemet, hogy minden tájszótár, így HEGEDŰS ATTILA munkája is nyereség a magyar dialektológia, a magyar nyelvtudomány számára.

A címszavak között két módon tár fel kapcsolatokat. Az utótagokat felveszi utaló címszóként. A ház címszó utal az *elsőház*, *galambház*, *kisház* összetételekre, a *szegények háza* és a *vindofnyis ház* kif.-nek (=kifejezésnek) minősített szerkezetre. Közbevetőleg megjegyzem, hogy nem vagyok meggyőző(őd)ve a *vindofnyis* köznyelvi-esítésének helyességéről. A *hétfogás fogás* utótagja utaló címszó. A címszóként álló szerkezetek, pl. *fészeknek ered* kif. '(tyúk) kotlóssá válik'-ra utal az *ered*, de a *kijön a hurkája* kif.-re a *hurka* utal. A kif. sorrendjében valóban ezek az utóbb álló elemek, de az egyik az igei, a másik a névszói elem. Igaz, hogy a *fészek* és a *kijön* hiánya éppen nem zavaró, mert a betűrendi helyükön a kifejezéseket megtaláljuk. Nem így a *tótágast áll* kif. esetben, amelynél az *ágas* az utalószó, ill. az *áll* hasonlóan a *vigra vág* és *vág* viszonyához. Ugyanezt a gyakorlatot találjuk az igekötős igék esetében is.

A szótár a vö. jeleivel a jelentésbeli összefüggésekre hívja fel a figyelmet. Például *vigra vág* vö. *butacsírás ló*. De nincs csírás címszó. Az *ablak alja* 'ház előtti virágos rész, kiskert'. Vö. *falalja*; ennek jelentése viszont nem az udvar, vagy a ház környékének része, hanem 'hosszú parasztház nyitott tornáca'. Csak formális összefüggés van közöttük az *alja* utótag révén. Azt viszont nem értem, hogy az *ablak alja* miért kap kif. minősítést, de a teljesen azonos grammatikai szerkezetű *falalja* fn. (=főnév); *magyarruhás lány* nem kif., de az a *nagyszarvú ökör*, a *keze szára* kif., de az *isten tehénkéje* fn. Ebből egybeírásí-különírásí problémák is adódnak, pl. a *toripogácsa* egy szó a 83. lapon, de a *po-gácsa* utalószó mellett már jelzős szerkezet.

A jelentésbeli összefüggések összevetése nem teljes pl. a *fé-deres kocsi* vö. *stráfkocsi*, *rugós kocsi*; de *rugós kocsi* nincs a betűrendi helyén. A *kibán*, *kibaszarint*, *kibaszkurál* címszavak majdnem azonos jelentéseit nem kell összevetni, de a *kijaffant* és *kilafkál* összevetendő, bár megengedem, hogy az utóbbiak egyike '(egy) ruhát kimos', a másika '(több) ruhát kimos' jelentésű.

A köznyelviesített alak a *göbölye*, a szerzőnél mégis egy *göböly* köznyelvi alak használatát találjuk: *göbölyös* fn. 'göbölyök gazdája'.

A jelentésmegadásnál és a szókincsben elfoglalt hely jelzésénél nem egyértelmű, hogy a *banda* címszó három megadott jelentése közül melyikre vonatkozik a visszaszorulóban, kihalóban jele. Maga a szó vagy valamelyik jelentése van visszaszorulóban? A *pocséta* fn. 'sár, lucok, pocsolya' jelentései az 1., 2., 3. jelentés viszonyában vannak-e egymással, vagy olyanféle szinonimák, mint a *plutó* 'ördögfióka, rossz gyerek' megadott jelentése?

Ahol gyalulnak, ott forgács is van! Az apró forgácsok azonban nem lehetnek értékmérői a gyalulással kiformált műnek, jelen esetben HEGEDŰS ATTILA Kisnémedi tájszótár-ának.

K. SZOBOSZLAY ÁGNES

ÁBRAHÁM IMRE: Nyúl község nyelvkincse (Pannonhalmi-dombság)
Magyar Nyelvtudományi Társaság Bp. 1991. 212 l.

"A magyar nyelvjárástani szakirodalomban eddig négy szótártípus alakult ki" — írja GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA a Székely nyelvföldrajzi szótár előszavában (Bp. 1987): az általános tájszótár, a tájnyelvi szótár, a helyi tájszótár s van egy sajátos szempontú tájnyelvi szótárunk is (7). ÁBRAHÁM IMRE munkáját a második csoportba, az "egy helység... lakosságának viszonylag teljes szó-és kifejezéskincsét" (uo.) tartalmazó tájnyelvi szótárak közé sorolhatjuk azzal a kiegészítéssel, hogy viszonylagosan teljes helyett a lehetőségig teljes nyelvkincset tart a kezében az olvasó. Ebben a sokrétűségben rejlik a szótár sajátsága vélekedik SZATHMÁRI ISTVÁN a nyúli gyűjtéshez írt előszóban (5). Érdekes, hogy a magyar tájszótárírás csak ma — majdnem hatvan év után — tért vissza a CSÜRY BÁLINT által példaként állított sokszínűséghez.

ÁBRAHÁM IMRE valóban eltér a tájszótárírói gyakorlattól, ugyanis feldolgozza Nyúl község helytörténetét (11-34), helyneveit (111-52); közöl szólásokat, közmondásokat (153-98), mondókákat (199-210) és nyelvjárási szövegmutatványokat is (211-2).

A szótári rész gyűjtése három szakaszban folyt: 1972 táján, 1978 után és a 80-as évek közepén (35). Bár a szerző egész életútját passzív gyűjtésnek foghatjuk föl, hiszen a szülőfalu nyelvjárástának megfigyelése elkísérte, elkíséri egész életén át: a nyelvi tudat más környezetben is állandóan regisztrál és összehasonlít.

Az ösztönös gyűjtést tudatos válogatás követte. Az Értelmező kéziszótár anyagával szembeállítva alakult ki a szókincs rétegezett-sége: valódi tájszavak, alaki vagy jelentésbeli tájszavak, nép-

nyelvi szavak, állandósult szókapcsolatok (37). Az előző szótárakhoz képest újdonság, hogy a szerző J-vel jelöli a jelentésbeli tájszavakat. Mivel a jelentésbeli tájszók — per definitionem — a köznyelvitől eltérő jelentést is hordozhatnak, érdemes alaposabban megvizsgálni néhányukat: a gyűjtés kezdete óta indult-e meg valamilyen jelentésváltozás, került-e egy-egy szó más rétegbe. Ilyenformán szinkrón állapotvizsgálatot végezhetünk. A szótár b kezdetű jelentésbeli tájszavait osztályoztam; ehhez kb. 220 szócikket néztem át, az anyag 9%-át.

Az első csoportba azok a szavak kerültek, amelyek tájnyelvi és köznyelvi jelentése között egyértelmű (a), távolabbi (b), esetleg már nem érezhető kapcsolat áll fenn (c), illetve tájnyelvi jelentésükben átkerültek a szlengbe (d):

1/a *balkezes, bedöglük, bőrke, bűg* (kíváncsi vagyok, az ÉKsz. által *nép*-nek vett 'sertés párzási időszakában van' jelentésben él-e ez a szó)

1/b *bedob, behúz, béka, beköt, beugrat, bodobács, bolház, bozót, búbánatos*

1/c *bőgő* (a gereblye nagy mérete miatt?), *büszke* (a büszke ember is csíp, mint a szél?), *berendel* (?)

1/d *begubózik* (a 'házába' kiegészítés nem indokolt, hiszen ez az a jelentéselem, amely tájszóvá teszi), *betakar, bólint, bukta, buzeráns*.

A második csoportba azokat a szavakat soroltam, amelyeket az ÉKsz. *nép, táj, rég* minősítéssel lát el, a szerző szerint tehát tájszótárban a helyük (37):

2/a *bokor, bekapál, besároz, belül*

2/b *bérc* (két külön jelentést lehetne fölvenni: 1. 'lejtő ki-domborodó része' 2. 'kny.', hiszen a 'kisebbfajta domb, emelkedés' *táj* minősítéssel olvasható az ÉKsz.-ban), *befér, buta, belül*

2/c *bugyogó*.

A két helyen is feltüntetett *belül* az ÉKsz. szerint szélesebb körben (*nép*) 'belülről' jelentésben, szűkebben viszont (*táj*) 'belülre' jelentésben használatos. ÁBRAHÁM IMRE a 'belülre' jelentést hozza első helyen. A *belülről* címszó is illeszkedik a fenti "előre mutató" rendszerbe, tudniillik honnan? kérdésre felelő határozószóból hol? kérdésre felelő válik, a hol? kérdésre felelő pedig hová? kérdésre felelővé lép elő. Ugyanezt találjuk a *kívül* határozószó esetében is az ÉKsz.-ban: ritkán, de használjuk 'kívülre' jelentésben.

A harmadik csoportot mindössze két ige, a *behavaz* és a *betakarodik* alkotja. Mindkettőnél a cselekvő és a cselekvés viszonya tér el a köznyelvitől: a *behavaz* azt jelenti, hogy 'behavazódik', a *betakarodik* pedig 'betakarít' jelentésben szerepel az ÉKsz.-ban *ritka, népnyelvi* minősítéssel.

Három szó (*bontó, bugyor, bujtás*) besorolása továbbra is fej-
törést jelent számomra: nem vagyok ugyanis teljes egészében meg-
győződve jelentésbeli tájszó voltukról. A *bontóról* és a *bujtásról*
csak azért nem, mert nem tudom, van-e különbség a kukoricatörés és
a kukoricabontás között, illetve azonos-e 'az a művelet, szaporí-
tási mód, hogy valamit hajtanak' (ÉKsz.) a '(szőlőtőke) döntésé-
vel' (49). Valószínű, az első esetben két különböző műveletről van
szó, amit alátámaszt a *bontó* eszköz részletes leírása is (48), de
a második esetben lehet, hogy csak szőlőművelési szakszóról be-
szélhetünk. A *bugyor* utaló szócikk címszavaként áll (49) és 'tú-
róstáskát' jelent. Ám, ha fellapozzuk a Szólások és közmondások
fejezetet, kiderül, hogy él köznyelvi jelentésben is: *Köti bugyor,*
mëni pokol (159). Így az 1/b. csoportba veendő.

A szólások s közmondások alkotják az igazi "kincseket" a mon-
dókákkal, játékszövegekkel, kiolvasókkal, varázsigékkel, csúfolók-
kal és a három rövid szöveggel együtt. Bennük követhetjük nyomon
— ha van még fülünk és szívünk hozzá — a nyúli ember gondolko-
dás módját, "érzelmi — indulati — hangulati" világát (155). Éppen
ezért lenne fontos, hogy a tájszótári részben minden — még kinyo-
mozható jelentésű — vezérszónál találjunk utalást a szólásra,
szójárára.

Például:

belül (46) : *No, eb bellü van* (158)

bíbic (47) : *Sánta bébic boton jár* (158)

bokor (48) : *Bukorba esküdtek* (159)

bónás (48) : *Jó bónába talájjja* (159)

borjúkötél (48) : *Borgyukötélën van* (159)

bőrbaajusz (49) : *Kapsz ám ëb búrbaajusot!* (159)

bugyor (49) : *Köti bugyor, mëni pokol* (159)

buksza (49) : *Kinyithatja a bukszájját* (159)

Térjünk vissza egy pillanatra a jelentésbeli tájszók szlengbe
került csoportjához! A *begubózik, betakar, bólint, buzeráns* egyér-
telmű átvétel a népnyelvből, a *betakar*-t 'megver' értelemben meg-
találtam — magyar szlengszótár híján — Kis TAMÁS *Bakadumájában*
is (33). A *bukta* szlengbeli 'lebukás' jelentéséhez nem valószínű,
hogy a labdajáték adott alapot.

Megállapításaim természetesen csak jelzés értékűek; inkább
csak ötletek, hogyan lehet ezt a nyelvkincset megforgatni és kama-
toztatni. Mert, kedves olvasó, itt drágaságot kaptál kézbe ékköhhöz
illő foglalatban: tömör, mégis szakszerű bevezetések, jól átte-
kinthető térképek, világos rövidítések és utalások segítik kincs-
keresésedet. "Amikor az ember a szülőhely történetének megírására
adja a fejét... becsvágy is kíséri, mert örülne, ha több évtizedes
munkájának gyümölcseit sokan fordíthatnák szellemi gyönyörködésre,
töltekezésre" — vallja ÁBRAHÁM IMRE (11). Nos, sokak nevében

mondhatom: az aranyalma megízleltetett és — zamatosnak talál-
tatott.

TUBA MÁRTA

PÜSPÖKI NAGY PÉTER: A Csallóköz neveiről

(Nyelvészek és történészek feltevései a sziget magyar, latin,
német és szlovák neveinek eredetéről és jelentéséről.)

A Magyarországi kutatói program (Budapest) támogatásával kiadja Győr-
Sopron Megye Levéltára. Győr, 1989. 324 l.

PÜSPÖKI NAGY PÉTER Pozsonyban élő történész, aki e kötetében
arra a feladatra vállalkozott, hogy a Duna legnagyobb szigete, a
Csallóköz nevének értelmezéseit, a róla kialakult sokféle véle-
ményt bemutassa. A szerző a nyelvészeti és a történészi közelítés-
módot igyekezett ötvözni. Műve adatokban gazdag, eredményei a ha-
talmatlan hiteles forrásanyagra való támaszkodás következtében meg-
győzőek.

A könyv előszava (9-12) rövid áttekintést ad a kötet megszü-
letésének körülményeiről. Megtudjuk, hogy kéziratának eredeti vál-
tozatát 1980. januárjában zárta le. 1984-ben merült fel a lehető-
sége a könyv formában való kiadásnak, erre azonban csak 1986-ban
került sor. Ekkor készült a kötet zárófejezeteként a rövid, össze-
foglaló jellegű "Névtudományi tanulmányok", és a kiadásra kerülő
művet gazdag képanyaggal is ellátta a szerző. PÜSPÖKI NAGY PÉTER
műve célját tekintve bizonyos értelemben tudománytörténeti, más-
részt pedig tudománynépszerűsítő munka. A képanyag összeválogatá-
sában is ezek a szempontok vezették a szerzőt. Ezzel mintegy élet-
közelségbe kívánja hozni anyagát s a vele foglalkozó szerzőket egy-
aránt, mivel célja egyrészt a sziget nevének változásait is szem-
léltető forrásanyag elének tárása volt, másrészt pedig azoknak a
kutatóknak, személyiségeknek arcképpel való bemutatása, akik vala-
miféle elméletet dolgoztak ki a Csallóköz névre vonatkozóan.

A mű tudománytörténeti irányultságát mutatja maga a tárgya-
lásmód is, hiszen a *Csalló* etimológiáját aszerint tárja elének,
hogy azok széles körben elterjedt vagy elszigetelt nézetek, illet-
ve a szerinte helyes megoldás útját jelentik-e. A szerző tehát in-
kább a névfejtésekre, a névmagyarozókra, s nem annyira magára a
névre koncentrálna. A fejezet belső szerkezetét az a törekvés hatá-
rozza meg, hogy bemutassa a Csallóköz értelmezésével kapcsolatos
42 állásfoglalást, és ezek társadalmi hátterét, kiváltó okait is
feltárja az olvasóközönség előtt. A véleményeket 11 csoportba so-
rolta be, ilyen tagolásban ismerkedhetünk meg velük.

A könyv első fejezete (A *Csallóköz* név nyomában. 37-122) a *Csallóköz* első előfordulásával, és a különböző magyar nyelvű megnevezéseinek értelmezési próbálkozásaival foglalkozik. Megtudhatjuk, hogy a *Csallóköz* első említése 1250-ből való, s a középkori hangzása feltehetően *Csollouköz* volt. Ennek — PÜSPÖKI NAGY szerint — a magas hangrendű változata, *Csillóköz* (*Chyllokuz*) formában szintén gyakran fordult elő. (Megjegyezzük: a *Csilló* nem tekinthető magas hangrendű szónak.) PÜSPÖKI NAGY PÉTER szerint a *Csillóköz* forma a név régebbi változatának a kihalás előtti utolsó fázisát rögzíti (45), holott ezt valójában semmi nem bizonyítja. Akár besenyő, akár kun névnek tekintjük, mindkét népcsoport török jellegű nyelvet beszélt, s ez szerinte magyarázatul szolgál a kétféle megnevezés (*Challokuz* ~ *Chyllokuz*) eredetére és létrejöttének okára is. A kun eredetre magyarázatként azt hozza fel, hogy a sziget keleti csúcsában kabar-kun népesség élt. Ez igaz is, de a *Csalló* Pozsony mellett található (44). A párhuzamként említett *Csölle* falunév régi alakváltozatai: *Churle* ~ *Chyrle* nem bizonyító erejűek. A helyesírástörténeti megjegyzések, adalékok néhol túl részletezőek, gyakran azonban nem elég szakszerűek. Komoly helyesírástörténeti munkára (KNEZSA, FARKAS) sehol sem utal.

A *Csallóköz* mint összetétel kétségkívül magyar névalkotás eredménye, s azt fejezi ki, hogy "a *Csallóköz* két folyó, illetve esetünkben a Duna *Csalló* nevű főága, meg egy másik — még meghatározásra váró folyó — közt elterülő föld neve volt" (48). PÜSPÖKI NAGY szerint ez a másik folyó a Lajta, márpedig BENKŐ LORÁND (MNY. LXXX, 389-419) bizonyította, hogy a -köz utótag olyan vidéket jelöl, amelyet egy nagyobb és egy kisebb folyó fog közre. Előtagjuk mindig a befolyó, kisebb víz tulajdonneve. Minden bizonnyal ősi név, ahogy ez az *Etelköz*-höz való hasonlóságából is látható, bár szólnunk kell a köztük lévő különbségről is, hiszen az *Etelköz* egy folyóköz neve, a *Csallóköz* pedig egy szigeté. Így a *Csallóköz* — mint ahogy a *Szigetköz* is — különös névfajta, mert ezekben a -köz 'sziget' jelentésű, amit a Duna két főága fog közre, és az utóbbinál ráadásul még az előtag is sajátos (vö. JUHÁSZ DEZSŐ, A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. /1988/ 65-7; BENKŐ, i. h.). Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy GYÖRFFY GYÖRGY szerint (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Bp., 1987. 385-6), a *Csallóköz* eredeti jelentését tekintve nem volt sziget, az Árpád-korban legalábbis még nem tekintették annak; e jelentésváltozást azonban PÜSPÖKI NAGY PÉTER munkája nem említi.

A rövid általános áttekintés után a "Széles körben elterjedt nézetek" bemutatására vállalkozik a szerző (53-82). A *Csallóköz* név "*Sarlóköz*" értelmezése több szerző művében is megjelenik (FARKAS ANDRÁS, ISTVÁNFY MIKLÓS, ILLÉSHÁZY ISTVÁN, CZUCZOR GERGELY, FOGARASI JÁNOS stb.). Milyen magyarázatokkal találkozunk ezen el-

mélet kapcsán? Kétségtelen, hogy tudatos névértelmezésről van szó, mert okleveleink ezt a változatot nem ismerik. Az elnevezés ilyen megértelmésítésére alapot az szolgáltatott, amit BÉL MÁTYÁSNÁL olvashatunk: "a sziget mindkét partját a kéttészakadó Duna sarló módjára övezi", az értelmezők tehát metaforikus névnek tekintik.

A *Csaló-köz* "csalódások szigete" értelmezésnek ugyancsak több előfordulását említi a szerző: Marsigli, II. Rákóczi Ferenc, CZUCZOR GERGELY, FOGARASI JÁNOS műveiben találkozunk ilyen — kétségkívül népetimológiás — magyarázattal. Ez a forma, miként már GOMBOCZ és MELICH is megállapította, soha nem is lehetett beszélt nyelvi változat.

A harmadik értelmezési lehetőség a nevet török eredetűnek tekintti, és a Csalló folyónév eredeti jelentésével foglalkozik. E nézet szerint személynévként is kimutatható a *Csalló*, amely a török *čarlay* ('sirály') szóból származik. BÁTKY ZSIGMOND fejtette ki ezt először, RÁSONYI LÁSZLÓ is emellett foglalt állást, annyiban módosítva az elképzelést, hogy a folyónév a személynév kikerülésével közvetlenül is származhatott a *čarlay* szóból. BÁRCZI GÉZA is támogatta a feltevést, kimutatva, hogy a török szóvégi *-γ* hang *-ó*-vá és *-ő*-vé alakult át a magyar nyelvben. PÜSPÖKI NAGY PÉTER is elfogadja ezt az álláspontot. A *Csarlóköz* névváltozat azonban nem feltétlenül török eredetre utal (45), hanem belső megfelelés eredménye is lehet: lásd a nyelvjárási *rl ~ ll ~ rr* változatokat.

Az elterjedt magyarázatok után az "Elszigetelt nézetek" (83–116) bemutatása következik a műben. Először a *Cselle ~ Csölle* falunév és a *Csalló* folyónév lehetséges kapcsolatát tárgyalja a szerző. A köztük levő viszony lehetőségét BÉL MÁTYÁS vetette fel, de GOMBOCZ és MELICH elutasította.

Ötletszerű volt az a feltevés is, mely szerint *Sárfészek* volt a Csallóköz. Az elnevezés alapját a terület tulajdonsága, áradásos jellege szolgáltatta volna. IPOLYI ARNOLD szerint a Csallóköz a vízitündérek nevéből, a *Sellő-köz* torzulásából alakult ki. CZIRBUSZ GÉZA a rossz szénát jelentő *Csillés* víznévből származtatta a nevet. TAKÁTS SÁNDOR a *zsalló*-t (halászóhely-típus) helyezte előtérbe. CHALOUPECKY a szláv *Žalov*-ból, azaz egy 'siratóhely' jelentésű szóból vezette le a sziget és a folyó nevét, amely szerinte eredetileg a Kis-Duna megnevezése volt. Aligha lehet egy folyó ágát siratóhelynek nevezni, nem is szólva arról, hogy nincs ok magyar szóból szlávot csinálni — hívta fel erre a figyelmet KAREL KADLEC professzor. JAN STANISLAV hipotézise szerint a Csalló a *Challowo* alakból származik. Oklevélben ilyen formában azonban nem fordul elő. Minthogy ilyen névalak nem létezett, az erre épülő névfajtási kísérletek is elfogadhatatlanok.

A következő alfejezetben a szerző álláspontja szerinti helyes megoldást ismerhetjük meg. Úgy véli, hogy a *Csurla* nemzetség volt

a Csalló folyó, a Csallóköz és a Csölle falu névadója, így egyszerűen a birtokos nemzetség nevéből származott a név. Előbb a folyó kapta meg a Csalló nevet, majd metonimikusan ez lett a sziget neve is. PÜSPÖKI NAGY szerint a Csalló végső forrása a *čarlay* (*čirlay*) török szó, és a név alakja eredetileg *Csurla küz* volt, majd ebből fejlődött a *Csarlóköz* > *Csallóköz* > *Csallóköz*. A *Csallóköz* rendszertani különlegessége, a névelemzések hiányai azonban azt sejtetik, hogy talán más megoldások is lehetségesek. Ezt tükrözi Kiss LAJOS véleménye is, aki a Földrajzi nevek etimológiai szótárában az alábbiakat írja: "a *Csalló* folyónévben némelyek szerint egy török *čarlay* 'síró, erős hangot adó' ... rejlik. Szláv származtatásai kevésbé meggyőzők" (I. kötet Bp., 1988. 303-4).

A mű második része a Csallóköz régi latin neveiről ad világos képet. A szerzőnek kutatásai során a sziget 6 latin nevét sikerült feltárnia: *Insula Jauriensis* (Győri sziget), *Insula Sancte Marie* (Szűz Mária vagy Boldogasszony szigete), *Insula Magna* (Nagysziget), *Insula Comaromiensis* (Komáromi sziget), *Insula Cituorum* (Kyt nép szigete), *Insula Scironum* (Szkírek szigete). Közülük csak az *Insula Comaromiensis* és az *Insula Cituorum* volt viszonylag elterjedt. E nevek mindegyike tudós alkotású volt. PÜSPÖKI NAGY véleménye szerint az európai térképészet művelőinek a Csallóköz név "kiejthetetlen volt. S mivel az európai térképirodalom nyelve a XIV. században a latin volt, szükségszerűen születtek meg a magyar nyelvterületek latin vízrajzi nevei is" (126). Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a latin nevek létrejöttét a fenti általános okok mellett sok más szempont is motiválhatta, másrészt pedig nehéz megítélni, hogy az idegen ajkú térképészek számára kiejthetőek voltak-e ezek a nevek vagy nem. Az *Insula Scironum* név esetében feleslegesnek tűnik az olvasó számára a szkír nép történetének hosszadalmas bemutatása, mert nem kapcsolódik szervesen az elnevezés háttérét bemutatni szándékozó gondolatmenethez.

A kötet harmadik része (164-182) a Csallóköz német nevével foglalkozik. Itt két nevet említ: a rövidebb *Schüt*, illetve a hosszabb *Schüttinsel* formát. A rövidebb változat a sziget másik ősi, sokévszázados neve a Csallóköz név mellett. Első ízben 1387-ben fordul elő *Schutt* alakban. A névnek többféle értelmezése lehetséges: emlékeztethet egyesek szerint a szkítákra (AVENTINUS JÁNOS), mások (WERTNER MÓR, JANCsik EDE) a töltések nevét fedették fel benne, s az *anschütten* ('feltölteni') szóval hozták kapcsolatba. Kiss LAJOS 'hordaléksziget' jelentéssel értelmezi (l. a FNEsz. *Csallóköz* címszavát). PÜSPÖKI NAGY PÉTER szerint a *Schütt* szigetcsoportot jelent, amelybe a Csallóköz, a Csilizköz, a Szigetköz és a Vágköz is beletartozik. A magyar Csallóköz — Szigetköz viszonylatot hivatott kifejezni a német *Grosse* és *Kleine Schütt* elnevezés. A *Schüttinsel* pedig a régi Csallóközöből a fő

Duna-ág által levágott Szigetköz megjelölésére szolgált.

A negyedik rész (183-230) a sziget szlovák neveinek történetét tárja az olvasók elé. A Csallóköznek négy szlovák neve volt, közülük a *Ssuthy* és a *Čalokez* tisztas régiséggel bírt, s mindkettő átvétel (a németből és a magyarból); a *Žitny ostrov*, illetve az *Ostrov* viszont egészen újkeletű. A szigetnek immár több mint harminc éve nincs hivatalos, országos érvényű szlovák neve, 1958 óta a sziget hivatalosan névtelen. A szerző a név törlése előtti bizonytalanságnak tekinti azt a jelenséget, hogy a szigetnek 1949-ben egyszerre három neve is volt: *Velky Žitny Ostrov*, *Žitny Ostrov* és *Ostrov*. Véleményünk szerint ez nem feltétlenül bizonytalanságot jelent, hanem annak az általános névváltozási tendenciának a megnyilvánulása, mely szerint az egyes névrészek elmaradása elliptikus nevek létrejöttét eredményezi, ám ezek a nevek nagyon gyakran a korábbi névvel együtt, egymás mellett élnek.

Rövid áttekintést láthatunk Csallóköz egykori szlovák neveinek névtudományi kérdéseiről is. A szerző e fejezet keretében megpróbálja a törlést megmagyarázni. Az *Ostrov* névforma megalkotását az a körülmény indokolta, hogy a Csallóköz valóban sziget, Cseh-szlovákia egyetlen igazi szigete. Ezen felül az *Ostrov* nyelvészeti tekintetben is kifogástalan volt, eredeti szláv közszó, világos értelme van, a szó szlovák és cseh jelentése azonos. PÜSPÖKI NAGY a név kihalását azzal magyarázza, hogy "az *Ostrov* azonban sem a régi alakjában, sem ebben az új változatban (*Podunajská-nížina — Ostrov*) nem teljes értékű név, mert ösztönösen sugallja a kérdést: milyen sziget?" (228). Ezzel a nézettel nem tudunk egyetérteni, mert ha csak ez az egy sziget van (márpedig fentebb ezt állította a szerző), akkor jogos, s a névrendszerekben egyáltalán nem ritka a puszta földrajzi köznévvél való megjelölés, és nem is zavaró, hiszen más ilyen objektumfajta nincs az ország területén. És vajon a névtelenség mennyivel hasznosabb, mint akár az *Ostrov* név is?

A mű ötödik részében utószó helyett a nevek "Névtudományi tanulmányait" foglalja össze a szerző (233-8). Rövid kivonata ez a mű egészének, különösen a *Csallóköz* értelmezési lehetőségeiről szóló fejezetnek. A hatodik rész (239-71) egy szlovák és német nyelvű összefoglalást ad az olvasó kezébe, a hetedik pedig (273-324) hely-, név- és tárgymutatót közöl. Talán helyesebb lett volna itt, a mű végén közölni azokat a filológiai tudnivalókat, amelyeket az előszót követően helyezett el a szerző; nevezetesen a rövidítések jegyzékét (13-4), a felhasznált forrásokat (15-27), a képek jegyzékét (28-33), illetve a képek eredetijének őrzési helyeit (34-5). A szerkesztés másutt sem mindig szerencsés. Tagolása pontoskodó, de valójában pontatlan. Az I. fejezet például a 37. laptól indul, de az I/A. csak az 53-tól, a szövegben pedig valójában ok nélkül szerepelnek alcímek. Néhol az ismétlések is feleslegesnek bizo-

nyulnak, például funkciótlan a címlap térképének megisméltése a belső borítón is. A jegyzetek gyakran terjengősek: legfeljebb tudománytörténeti jelentősége van például annak, hogy egy halászlé könyv az 1222-es hivatkozást honnan veszi (40). Apró filológiai hibák is fellelhetők a műben. Feleslegesen tér el a hagyománytól több rövidítésben: ZsKO (ZsigmOkl.), ZichyOkltár (ZichyOkm.); mással a szokásos írásjelek hiányoznak: CzF (CzF.), EtSz (EtSz.), MNy (MNy.). Nyelvészeti terminusai olykor ugyancsak pontatlanok.

PÜSPÖKI NAGY PÉTER nagyszabású vállalkozása — amely hatalmas mennyiségű forrásanyag feldolgozása révén vált hitelessé, megbízhatóvá — szakemberek és érdeklődők számára egyaránt hasznos olvasmány. A mű magas színvonalon teljesíti a tudományos ismeretterjesztő munkákkal szembeni elvárásokat, de módszertani tekintetben is sok újat hozott. Elsősorban azzal, hogy a dolgozatban részletes bemutatását láthatjuk egyetlen név szinkroniájának és diakroniájának, külön-külön fejezetekben kitérve a különböző nyelvekben előforduló (vagy egykor létező) alakokra, és a történeti, történelmi vonatkozásokra. A fentebb említett apró észrevételek mit sem vonnak le a mű értékéből. PÜSPÖKI NAGY PÉTER műve nemcsak érdekfeszítő, izgalmas olvasmány, de méltán tekinthető példaértékűnek a hasonló névmonográfiák számára is.

RÁCZ ANITA — TÓTH VALÉRIA

Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről

Szerkesztette KONTRA MIKLÓS. (A Magyarországtudatás Könyvtára XI.)

Magyarországtudató Intézet, Budapest, 1991. 163 l.

A kétnyelvűség, bilingvizmus az egyéni nyelvek egyik természetes létezési formája. Magát a fogalmat nem definiálták ugyan egészen pontosan, ám különböző fajtáinak (korai kétnyelvűség és későbbi életkorban kialakult bilingvizmus, lingvizmus és glottizmus, balansz és domináns, illetve koordinált és összetett kétnyelvűség, elit és népi kétnyelvűség stb.; vö. GÖNCZ LAJOS, A kétnyelvűség pszichológiája. Újvidék, 1985. 15–16) leírásaiból van már annyi ismeretünk, hogy bizvást mondhatjuk a bilingvizmust elterjedt nyelvi jelenségnek, és ily módon természetes, hogy a kétnyelvűség sokat vizsgált területe a nyelvtudománynak (és hasonlóképpen a pszichológiának is).

A magyar nyelvészet is aránylag bőven foglalkozott ezzel a témakörrel, főleg a nyugat-európai és az amerikai szórványmagyar-ság nyelvhasználatát jellemző kétnyelvűséggel (ld. például az ame-

rikai--magyar kétnyelvűség bőséges irodalmát: KONTRA MIKLÓS: Nyr. 110: 237-255; uő., Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. [Linguistica, Series A. 5.] Bp., 1990. 161173), és ha némi engedményt teszünk a kétnyelvűség meghatározásában (vagyis ha nem mint folyamatot vizsgáljuk a bilingvizmust (vö. GERGELY, MNyRét. 366), hanem mint ennek a folyamatnak az eredményét) ide sorolhatjuk az areális nyelvészet kutatásait is.

Mindezen gazdag eredmények mellett jól látszik azonban, hogy a környező országokban élő magyarok kétnyelvűségéről nagyon keveset tudunk. Nagy számban állnak rendelkezésünkre megbízható és jól használható adattárak a határainkon túli magyarság *nyelvéről* Felsőőrtről a csángókig, de *nyelvhasználatukról*, az egyes nyelvi és beszédhelyzetekben megjelenő kódokról, kódváltásokról rendszeres leírásunk nincsen.

Egy ilyen leírás természetesen nem képzelhető el a hagyományosnak nevezhető nyelvészeti irányzatok szellemében, melyek a nyelvet mint a beszédközösség számára közös, egységes rendszert, mint társadalmi normák strukturált halmazát kutatják, s az empirikus anyaggyűjtésen túl lemondanak a vizsgált nyelvi részrendszer *működésének* feltárásáról (vö. SZILÁGYI MÁRTON: Budapesti Könyvszemle (BUKSZ): IV [1992/4]: 430). A társadalmi, nyelvhasználati szempontokat figyelmen kívül hagyó nyelvészet ellenhatásaként megszületett szociolingvisztika (SZÉPE GYÖRGY: Társadalom és nyelv 8-11) magyar ágától azonban joggal várhatnánk, hogy nem marad adós a vizsgálatokkal ezen a téren.

A magyar nyelvészociológia jelenlegi állása és haladása azonban nem túl biztató ebből a szempontból (sem), bár épp az itt ismertetendő kötet okot adhat némi bizakodásra. (Ld. még az újabb elméleti jellegű tanulmányokat is, például: FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE, *Bomló kétnyelvűség: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Szerk. KONTRA MIKLÓS. [Linguistica, Series A. 9.] Bp., 1992. 35-5; SUSAN GAL, *Mi a nyelvcsere és hogyan történik?*: uo. 47-59.)

A bilingvizmus jellegzetes szociolingvisztikai fogalom (ld. A. D. SVEJČER: *Társadalom és nyelv* 77-85), ami elsősorban abból következik, hogy a kétnyelvűségben a nyelvi kódok váltása mind nyelvi, mind szociológiai-kulturális szempontból jól megfogható - legalábbis elvben -, ezért kitüntetett szerepe van a "szociolingvisztikai rétegek" és a "szociolingvisztikai differenciál" vizsgálatában (ld. R. GROSSE--A. NEUBERT: uo. 41). A nyelvészociológia összefoglaló munkái szinte kivétel nélkül külön fejezetet szentelnek neki (vö. JOSHUA A. FISHMAN, *Sociolinguistique*. Brüsszel--Párizs, 1971. 87-103; *Sociolinguistics*. Szerk. J. B. PRIDE és JANET HOLMES. 1979⁴. 13-93; V. D. BONDALETOV, *Szocialnaja lingvisztika*. Moszkva, 1987. 82-5).

A magyar szociolingvisztika eddig nem fordított különösebb figyelmet a témára. Ennek legfőbb oka talán a magyarországi nyelv-
szociológia sajátos fejlődésében kereshető.

Tudjuk, hogy ez a nyelvészeti határtudomány két fő kutatási irányból jött létre: egyrészt a nyelvtudomány belső fejlődéséből következően szükség volt egy olyan elméletre, amely a nyelv működéséről és változásairól egyazon fogalmi apparátus segítségével tud számot adni, másrészt bizonyos szociológiai (egész pontosan: oktatásszociológiai) kutatások is felhívták a figyelmet a nyelvi kódok és szubkódok fontosságára, a beszéd strukturált jellegére, s e strukturáltság társadalmi meghatározottságára (SZÉPE, i. h. 8-15). A szociolingvisztika létrejöttének e két fő összetevője a későbbiekben mint két fő kutatási irányzat folytatódott a megszületett tudományágban.

A magyarországi szociolingvisztikában is jól megfigyelhető volt ez. Nagyon korán, már a hetvenes évek legelején jelentkeztek a nyelvi szocializációval foglalkozó kutatók, akik a nemzetközi szociolingvisztikában használatos módszereket ültették át a hazai gyakorlatba (PAP MÁRIA--PLÉH CSABA: Valóság 1972/2:52-58; UÖK: Szociológia 1972/1: 211-234; az eddigi kutatások összefoglalása: RÉGER ZITA, Utak a nyelvhez. Bp., 1990).

E mellett - ha némi késéssel és módszertani szempontból erős lemaradással küszködve is - megjelent az egyes nyelvi (rész)rendszerek működésének társadalmi meghatározottságát kutató irányzat is, amelyik azonban nem annyira a nemzetközi, hanem inkább a hazai előzményeken alapszik, elsősorban a nyelvjárások és a városi (nép)nyelv, regionális köznyelvek vizsgálatából eredeztethető (vö. ERDÓDI JÓZSEF: ÁNyT. 8: 53-61; SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. 28-29: 47-65). Ezzel magyarázható, hogy a magyarországi szociolingvisztikát sokkal inkább a nyelvi leírás, a jelenségek számbavétele jellemzi, nem pedig a mozgás- és működésvizsgálat.

Ezekhez a tudománytörténeti tényekhez járult még az is, hogy politikai szempontból sem volt ajánlatos egy "a szocializmus elvi alapján" álló országban a "lenini nemzetiségi politika elvei"-nek (vö. NyKk. I, 1288) érvényesülését, az anyanyelv használatának mindennapjait firtatni sem a hazai nemzetiségiéknél, sem a határon túli magyarság esetében. (Nem fölösleges talán megemlíteni - mint erre SEBESTYÉN ÁRPÁD volt szíves figyelmemet felhívni -, hogy a szocializmus éveitől kezdve a határainkon túl élő magyarság helyzetét és ezen belül nyelvi helyzetét a valóságnak megfelelően bemutató tanulmányok, ám ezek egy része - mint például SEBESTYÉN ÁRPÁDNAK a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatát vagy DEME LÁSZLÓNAK a szlovákiai magyar nyelvet bemutató tanulmánya - bizalmas pártkongresszusi anyagként kéziratban maradt, míg más dolgozatok, például a Művelődésügyi Minisztérium Külkereskedelmi

Tanácsának a környező országokban élő magyarság kulturális helyzetét bemutató füzetei mind "Titkos!" jelzettel jutottak el a beavatottak kezébe: ARATÓ ENDRE, A csehszlovákiai magyarok történetének áttekintése és mai helyzete. Bp., 1969; CSATÁRI DÁNIEL, A romániai magyarság kulturális helyzete. Bp., 1969; KÓVÁGÓ LÁSZLÓ, A jugoszláviai magyarság kulturális helyzete. Bp., 1969.)

Végeredményben létrejött az a felemás állapot, hogy míg a határainkon túl élő magyarság nyelvéről - hála leginkább nyelvjárás-kutatóinknak - bőven vannak adatok, addig a nyelvhasználatukról bizonyos nyelvművelő írásokat kivéve (ld. NyKk. I, 1292) alig: a kétnyelvűség - mely nem annyira nyelvi, mint inkább beszédjelen-ség, a kommunikáció bizonyos típusai által meghatározott nyelv-használat - feltárása a háttérben maradt.

Éppen ezért szolgálhat örömeinkre, hogy a "Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről" c. kötet valamiféle rendszeres kutató megindulását vetíti elénk.

A bilingvizmus környezetét adó kényszerű és önként választott, természetes és mesterséges beszédhelyzetek ismerete nélkül nemigen volna érthető a jelenség lényege. Elsősorban ezeket a beszédhelyzeteket és a szituációkat kiváltó okokat veszi számba a kötet első két tanulmánya: LANSTYÁK ISTVÁN, *A szlovák nyelv árnyékában*. A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918-1991: 11-72; SZÉPFALUSI ISTVÁN, *Magyarul beszélők a mai Ausztriában*: 73-121.

LANSTYÁK abból a tényből indul ki, hogy a magyarság Csehszlovákiában lélekszámát és jogállását tekintve kisebbségként él. Vizsgálatait öt időszakaszban végzi el: 1. 1918-1938: az ún. első köztársaság megalakulásától a bécsi döntésig; 2. 1938-45: a bécsi döntéstől a második világháború végéig; 3. 1945-1948: a teljes jogfosztottság évei; 4. 1948-1989: a kommunista diktatúra időszaka; 5. 1989 végétől napjainkig (véltetően ez a korszak is lezárult Csehszlovákia szétválásával). A magyar nyelv használatát törvények szabályozzák, először ezeket és ezek megvalósulásait veszi számba tanulmányában az 1920-as nyelvtörvénytől az 1990-esig. Keresve is nehéz volna hasonlóan "jó szemléltető anyagot" találni a nyelvpolitika működésére.

A nyelvtörvények megvalósulása, a tulajdonképpeni gyakorlat leírása a konkrét anyagtól elvonatkoztatva is igen hasznos olvasmány, hiszen a (főleg a hivatalos) szituációk egész sora rajzolódik ki benne: hivatalos ügyintézés; a hivatalok kétnyelvű megjelölése; a bíróság és az ügyészség; közbiztonsági szervek; gyűlések, értekezletek, ezek jegyzőkönyvei; jelentések, beszámolók; határozatok, utasítások; a hírközlés; közlekedés, postaforgalom; kereskedelem, szolgáltatások, szórakozás; termelés; egészségügy; egyházi és polgári szertartások; istentiszteletek; személynévhasználat; helységnevéhasználat; utcanévek; dűlő- és egyéb helynevek; intéz-

ménynevek; magánérintkezés (22-31. l.). A szituációknak ilyen részletes vizsgálatával a magyar szociolingvisztikában eddig nem-
igen találkozhattunk.

Dolgozata második részében az anyanyelvű iskolarendszert ve-
szí számba a szerző. 1918-ban Csehszlovákia kiterjedt magyar isko-
lahálózatot örökölt (39. l.), melyből mára a bezárások, a körzete-
sítés, a magyar és szlovák iskolák összevonása nyomán alakult ki
az a helyzet, hogy 1990-ben a magyar ajkú óvodásoknak 30 százaléka
szlovák óvodába járt. A helyzet hasonló az alapiskolákban és a
szakközépiskolákban is (25 és 30 százalék; 49. l.).

Munkája befejező részében a kultúra, a tudomány és a tömegtá-
jékoztatás intézményeinek kétnyelvűségével ismerteti meg a szerző.

A pozsonyi egyetemen tanító LANSTYÁK ISTVÁN (aki, mint az
Előszóból megtudhatjuk, a felvidéki magyar--szlovák kétnyelvűség
nagyszabású kutatását kezdte meg 1991 elején) objektív képet raj-
zol 1918-tól napjainkig a szlovákiai kisebbségi magyarok nyelv-
használatának de jure és de facto helyzetéről. Gazdagon adatolt
tanulmányának végén a következőket írja: "megállapítható, hogy a
csehszlovákiai magyar nemzetrészt nyelvi helyzetét egyrészt olyan,
viszonylag állandó adottságok határozták meg, mint amilyen a lé-
lekszáma, településszerkezete, nemzeti öntudata, hagyományai, más-
részt pedig a többségi nemzetek mindenkori politikája. Ha végigte-
kintünk a csehszlovákiai magyarság több mint 70 éves történelmé-
n, nem tudjuk nem észrevenni, hogy ennek a politikának mennyire azo-
nos volt az alaptörékvése minden rendszerben és történelmi hely-
zetben: a magyar kisebbség nemzetiségi, s azon belül nyelvi jogait
arra a legalacsonyabb szintre leszorítani, amit még a kisebbség és
a nemzetközi közvélemény elvisel. (...) Amíg ez az alapmagatartás
meg nem változik, a magyar továbbra is veszélyeztetett nyelv lesz
Csehszlovákiában, s tudatos védelemre szorul" (60-61. l.).

Más a helyzet, mint SZÉPFALUSI ISTVÁN tanulmányából megtud-
juk, Ausztriában. Bőséges statisztikai adatok segítségével mutatja
be SZÉPFALUSI a magyar nyelv ausztriai életét. Megtudjuk többek
között, hogy bár napjainkban ugrásszerűen megnőtt a magyarul tanu-
lók száma Ausztriában, a burgenlandi magyarul beszélők száma csök-
ken.

A népszámlálási adatok után a nyelvtudás és a nyelvművelés
vizsgálata kerül sorra a tanulmányban, részletezve a nyilvánosjogú
iskolákban, egyetemeken, tolmács- és fordítóképzőkben, nyelvtanfo-
lyamokon tanulókat. Az 1978/79-es tanévben például az osztrák kö-
zépiskolákban 110-en tanultak magyarul; a diákok többsége a ma-
gyart szabadon választott tárgyként hallgatta. Sokat mondó adat,
hogy míg az 1945/46-os tanévben 217-en tanultak a felsőöri ál-
talános és kiegészítő iskolában, addig 1975/76-ban már csak 49-en
(106. l.).

A hivatali nyelvhasználat és a tömegtájékoztató eszközök nyelvhasználata Ausztriában aránylag jól van szabályozva. A burgenlandi rádióban és televízióban a nyolcvanas évek közepe-vége óta van magyar adás, magyar újságot pedig gazdasági helyzetétől függően bármelyik magyar közösség kiadhatott. A magyar nyelv azonban az ausztriai őslakos magyarok nyelvhasználatából egyre inkább kiszorul. Ez történhet nyelvváltással vagy nyelvkeveredéssel. Ez utóbbira ír szemléletes példát SZÉPFALUSI: a burgenlandi őshonos magyart a bíróságon a bíró német tanúvallomásra szólította fel, ám mivel a tanú mondataiban hemzsegték a magyar kifejezések, a bíró kénytelen volt - erre törvény is kötelezi - tolmácsot hívatni. A következő tárgyaláson viszont a tanú magyar mondataiban hemzsegték a német kifejezések (118. l.).

Az ausztriai magyarok fent idézett sajátos nyelvi helyzetének kialakulását nagyon jól megmagyarázza a kötet harmadik tanulmánya (SUSAN GAL, *Kódváltás és öntudat az európai periférián: 123-157*). Ez a cikk három európai kisebbség (a Nyugat-Németországban élő olaszok, az ausztriai magyarok és a romániai németek) kódváltási szokásait elemzi a nyelvhasználati univerzálékról alkotott legújabb modellek alapján. Mint GAL megállapítja, a kétnyelvűek kódváltásaiban, vagyis a társalgás közbeni nyelvválasztásában mutatkozó különbségek csak a gazdasági-politikai viszonyokba ágyazva érthetők meg igazán, s ebből a szemszögből nézve jól látható, hogy a kisebbségi csoportok nyelvi szokásai a többségi társadalom elleni jelképes ellenállás különféle formáit tükrözik.

Világosan látszik, hogy a két nyelv együttes használata az egyes közösségekben más-más, finoman árnyalt jelentéssel bír, a nyelvhasználati stratégiák tulajdonképpen a helyi közösségeknél sokkal tágabb környezetre adott válaszok.

Egyfajta kettős (olasz és német) "beilleszkedési kényszer" tükröződik a németországi olasz fiatalok nyelvi értékrendjében. A GAL által "alkudozásnak" nevezett nyelvválasztás (ki milyen nyelven szólal meg, azaz milyen nyelven kíván beszélgetni a közösségben) és az, hogy tudatukban nem alakul ki egyértelmű státushierarchia, azt eredményezi, hogy a két nyelv szisztematikusan összefonódik, egy beszélgetés során nem lehet megállapítani, hogy melyik nyelv a bázisnyelv.

Az ausztriai magyar nyelvűek - különösen a fiatalok - esetében viszont határozott nyelvi értékrendről beszélhetünk, ahol is az államnyelv, a német mint a tudás és a gazdagság nyelve jelenik meg, ez az erő és a mobilitás nyelve, státusa különösen a munkában, az üzleti életben és az oktatásban magas. Mutatkozik ugyan némi ellenállás a német nyelv autoritásával szemben Ez főleg a paraszti közösségekben figyelhető meg, illetve az idősebbek és a fiatalok között, mikor is az idősebbek gyakorolnak ilyen hatást a

fiatalokra. Aki egyáltalán nem hajlandó magyarul beszélni, nevetéssé válik, törtetéssel vádolják meg. Ennek viszont az a következménye, hogy a magyar nyelv a fiatalok értékrendjében új helyre került: ők mind jelképesen, mind strukturálisan a szolidaritás nyelvévé, egyfajta szlenggé változtatták. Gyengébb nyelvtudásuk és a nyelvhasználati "kényszer", továbbá a magyar nyelv ily módon kialakult "szlengsége", az ebből származó számtalan magyartalan neologizmus és más nyelvi változások azt eredményezik, hogy ez a magyar nyelv már annyira eltér a normanyelvtől, hogy használta a szűkebb közösségen kívül elképzelhetetlen.

Gyökeresen mást tapasztalhatunk az erdélyi szászok nyelvhasználatát megnézve. Itt sokkal erősebb a kisebbségi nyelv, ez esetben éppen a német helyzete, mint az előbbi két példában. Egy beszédességben (*turn*) nagyon ritka a nyelvváltás, egymás között csak németül beszélnek, kivéve néhány alacsony státusú beszédhelyzetet. Például részeg civakodások vagy vicceselés közben gyakran románra váltanak (145. l.). Ennek a helyzetnek egyértelműen gazdasági-politikai és kulturális okai vannak. A falu mindennapi gyakorlatán alapuló társadalmi rendszer a német identitáshoz már évszázadok óta kedvezőbb képet, magasabb osztály- és státuszjellemzőket rendelt, és ez a német nyelv értékesebbként való kezelésében a mai napig fennmaradt.

A KONTRA MIKLÓS szerkesztette kötet ezt a három tanulmányt tartalmazza. A dolgozatok elkészítésére kevés idő állt a szerzők rendelkezésére, így a tervbe vett kárpátaljai és erdélyi tanulmány nem készült el, a vajdasági tanulmány sorsát pedig megpecsételte a jugoszláviai polgárháború. Reméljük nem sokára elkészülnek ezek is, s ily módon objektív elemzések segítségével válik teljessé a kép a környező országok magyarságának nyelvi helyzetéről. Az itt közreadott tanulmányok mindenesetre bizonyítják, hogy a "határon túli" konjunktúra-irodalom közepette is lehet tudományosan, érzelmeiktől mentesen foglalkozni a témával, s értékes művekkel gyarapítani a magyar kétnyelvűség szociolingvisztikájának szegényes szakirodalmát.

KIS TAMÁS

**FÖLDES CSABA: Deutsch--ungarisches Wörterbuch
sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke
Német-magyar nyelvészeti szakkifejezések szótára
(Szeged, 1991. 251 l.)**

Régi tapasztalat: terminológiai szótárak írása — legyen szó bármilyen szakterületről is — nem tartozik a könnyen és gyorsan

megvalósítható feladatok közé. A szótáríró dolgát ugyanis nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy munkájának egyaránt meg kell felelnie a szakszerűség, a tudományos igényesség és pontosság, valamint a könnyen érthetőség, a szabatosság és világosság követelményének. A terminológiai szótárnak tehát egyszerre kell a szaktudományt, az oktatást és az ismeretterjesztést szolgálnia, egyszerre kell lényegre törőnek, tömörnek és mégis könnyen megjegyezhetőnek lennie. Minden bizonnyal ez a követelmény is közrejátszik abban, hogy a különböző szaktudományokban kevés terminológiai szótár készült, pedig a felsőoktatás minden területén régóta igénylik az egyetemi és főiskolai hallgatók az ilyen típusú kislexikonokat, amelyek szakmai ismereteik megszerzéséhez (a szóban forgó tudományág szakszókincsének elsajátításához) már tanulmányaik kezdetén nagyban hozzájárulhatnak.

Ennek a sürgető hiánynak a föl ismerése eredményezte, hogy a felsőoktatás szakterületén hazánkban is napvilágot látott egy-két olyan szójegyzék és kislexikon, amely elsősorban oktatási céllal készült, ezért főképpen az egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint a pályakezdő szakemberek érdeklődésére tarthat számot. Ilyen — elsősorban oktatási célú — kiadvány például SIMON MIKLÓS és VISY JÓZSEF "Orvosi szófejtő tár" című munkája (Szeged, 1990), amely mintegy 5000 idegen eredetű (főleg latin és görög) orvosi kifejezésnek a jelentését, magyarázatát adja meg. Ugyanígy oktatási célok motiválták annak a nyelvészeti szójegyzéknek az összeállítását, amely KOROMPAY KLÁRA és D. MÁTAI MÁRIA közös munkájaként "A nyelvészeti műszók lexikona" címmel egy egyetemi jegyzet egyik fontos fejezeteként jelent meg (vö. H. BOTTYÁNFY ÉVA — HORVÁTH MÁRIA — KOROMPAY KLÁRA — D. MÁTAI MÁRIA: Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. Bp., 1980. 123–204). Elsősorban oktatási célokat szolgál FÖLDES CSABA kétnyelvi terminológiai szótára is, amely — különböző okokból — igen kedvező időpontban látott napvilágot.

Aligha tévedek, ha azt állítom, hogy német-magyar nyelvészeti szakkifejezéseket tartalmazó szótár iránti igény éppen olyan régóta megvan az egyetemi és főiskolai hallgatók, a közoktatásban tevékenykedő némettanárok, a németül tanulni vágyók körében, mint akár szaktudományos berkekben. Ha mindehhez hozzászámítjuk azt a körülményt, hogy a német szakos egyetemi és főiskolai hallgatók létszáma az utóbbi néhány évben szinte ugrásszerűen megnövekedett, és a felsőoktatás keretei mellett a német nyelv tanulása iránti érdeklődés más társadalmi rétegekben is fokozódott, akkor egészen nyilvánvaló, hogy FÖLDES CSABA terminológiai szótára széles társadalmi méretekben is jogos várakozást elégít ki, igen fontos szerepet tölt be. A szerzőé az érdem, hogy ezt kellő időben felismerte, s ami korántsem mellékes tényező: mindezt magas színvonalú, igény-

nyes munkájával kitűnően meg is valósította.

A kiadvány bevezetésében "Zur Problematik der sprachwissenschaftlichen Wörterbücher: Deutsch—Ungarisch" címmel német nyelvű áttekintést olvashatunk a nyelvészeti terminológiai szótárak általános kérdéseiről és mindazokról az előzményekről, melyeket a szerző (főképpen a jelentősebb múltra visszatekintő német és a csekélyebb terjedelmű magyar nyelvészeti szakirodalomból) felhasználhatott munkájához. Így például kifejti, hogy a nyelvészeti terminológia tárgykörében már századunk eleje óta jelentkeztek olyan törekvések, amelyek az egyes szakkifejezések egységesítésére irányultak egyrészt egy-egy nyelven belül, másrészt pedig többen nemzetközi szinten próbáltak megállapodásra jutni ebben a kérdésben. Hogy a terminológia témakörében lezajló viták mégsem hozták meg a remélt eredményeket, az főképpen azzal magyarázható, hogy a nyelvtudományokban olyan jelentős változások következtek be, amelyek a nyelvészeti szakkifejezésekben egyre nehezebben áttekinthető terminológiai sokféleség kialakulásához vezettek.

A szerző ismertető-értékelő összefoglalást nyújt mindazon egy- és kétnyelvű német terminológiai szótárakról, amelyek munkájának tárgykörébe tartoznak. Megállapíthatja, hogy a német nyelvtudományban először az egynyelvű terminológiai szójegyzékek és szótárak elkészítése kapott nagyobb teret, a kétnyelvű szakkifejezések összeállítására jó ideig kevesebb figyelmet fordítottak. Annak ellenére, hogy K. BRUGMANN már századunk elején (1909-ben) programadó felhívást és fejtegetést szentelt a nyelvészeti szótárak fontosságának, a lexikográfiai erőfeszítések első konkrét eredménye csak jóval később (1950-ben) J. B. HOFMANN és H. RUBENHAUER "Nyelvtani és verstani terminológiai szótár"-ának kiadásával — amint ez FÖLDES CSABÁNAK az előzményeket elemző tömör összefoglalásából jól kiviláglik — sorra-rendre jelentek meg a különböző céllal összeállított egy- és kétnyelvű nyelvészeti terminológiai szótárak, sőt a közoktatás segítségére többnyelvű lexikon is készült (vö. OTMAR BOHUSCH: Lexikon der grammatischen Terminologie. Zusammenstellung und Erklärung der deutschen, englischen französischen und lateinischen Vokabulars zur Sprachlehre und Sprachkunde. Donauwörth, 1972). — Az 1970-es években német nyelven több kisebb-nagyobb terjedelmű nyelvészeti lexikon is napvilágot látott (pl. WINFRIED ULRICH: Wörterbuch — Linguistische Grundbegriffe. Kiel, 1972.; THEODOR LEWANDOWSKI: Linguistische Wörterbuch. Heidelberg, 1973–75.; stb.), ezeket az 1980-as évek elejétől újabb és általában még bővebb anyagú terminológiai szótárak követték (pl. HADOMUD BUSSMANN: Lexikon der sprachwissenschaftlicher Termini. Leipzig, 1985.; stb.).

Munkájának elkészítéséhez FÖLDES CSABÁNAK természetesen a magyar nyelvű terminológiai szótárakat is számba kellett vennie.

Ezeknek száma és terjedelme azonban — sajnos — jóval csekélyebb, mint a német nyelvű kiadványoké. A magyar nyelvtudományban mindmáig nincs olyan kislexikon, amely teljességre törekvő önálló kiadványként tartalmazná a különböző nyelvészeti szakkifejezések fogalmi magyarázatát és a hozzájuk kapcsolódó fontos tudnivalókat. KOROMPAY KLÁRA és D. MÁTYAI MÁRIA — már említett — "A nyelvészeti műszók lexikona" című, egyébként jól hasznosítható összeállításán kívül SIPTÁR PÁTER "Nyelvészeti kisszótár" című munkája jelent meg e tárgy körben (MKKE Nyelvi Intézet 1980.) és ALBERT SÁNDORNÉ — VARSÁNYI GYÖRGY: Nyelvtudományi alapfogalmak c. összefoglalása (In: Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerk.: HANGAY ZOLTÁN. Bp., 1986. 319-360).

FÖLDES CSABÁNAK — mint minden terminológiai szakszótár szerzőjének — azzal a korántsem könnyű feladattal is meg kellett birkóznia, hogy a nyelvészeti szakkifejezések gazdag tárházából — a különböző nyelvészeti részterületek, irányzatok, iskolák egymástól gyakran eltérő felfogását és ennek megfelelő szakkifejezés-használatát is figyelembe véve — jól válassza ki összeállításának címszóanyagát. Megítélésem szerint a szerző ezt a fontos szakmai és módszertani feladatát is sikerrel oldotta meg, hisz a kiadvány gerincét képező szójegyzék (23-251) elsősorban a leíró és a történeti nyelvészet alapfogalmait, valamint a rokon tudományszakok (pl. a beszédaktus-elmélet, pszichológia, szociolingvisztika, szövegnyelvészet stb.) legfontosabb szakkifejezéseit is magába foglalja.

Az egyes — ábécérendben felsorolt — címszók fölépítésében FÖLDES CSABA a terminológiai szótárakban szokásos eljárásmodot tartotta szem előtt. Az olvasó minden egyes címszónál megtalálja a nyelvtani nemre utaló rövidítést, a többes számú formát, jelezve van továbbá a hangsúly és — indokolt esetben — a helyes kiejtés is. A címszóként álló német szakkifejezést a neki megfelelő magyar műszó követi, s ha a szerző szükségesnek tartja, ehhez még a szóban forgó fogalom jelentésének tömören összefoglalt magyar nyelvű magyarázata kapcsolódik. Ha valamely szakszónak több jelentése ismeretes és használatos a szakirodalomban, akkor — a könnyebb eligazodás, a jobb és pontosabb megértés érdekében — a különféle magyarázatokat egymástól jól elkülönítve adja meg. Abban a dilemmaként fölvetődő kérdésben, hogy az oktatásban használatos latin szakkifejezések mellett az iskolai nyelvtanok napjainkban már jórészt elavult német megnevezései belekerüljenek-e a szójegyzékbe, helyesen döntött FÖLDES CSABA úgy, hogy a fölvetelüket választotta. Jónak tartom azon eljárásmodját is, hogy az azonos jelentésű műszókat — legyenek azok pl. latin vagy akár német nyelvű szinonimák — csak egy helyen közli a hozzá kapcsolódó teljes magyarázattal, mégpedig a gyakoribb változatnál, ahol általában utal a neki megfelelő — ritkábban használatos — szinonimára, de azért

— ábécérendbe sorolva — a ritkább változat is megtalálható a szójegyzékben. Kiemelkedőnek vélem még FÖLDES CSABA szótárának azon erényét is, hogy egy-egy címszónál, ahol arra lehetőség kínálkozik, ott mindenütt remekbe szabott, tömör áttekintést kapunk a szakkifejezés jelentéstartalmáról. Ilyen fejtegetésekkel főképpen akkor találkozunk könyvében, ha például egy-egy nyelvészeti irányzatról, vizsgálati szempontról van szó (pl. a 40. lapon az areális nyelvészet, a 81. lapon a funkcionális nyelvtan, a 198. lapon a szociolingvisztika, a 224. lapon a transzformációs-generatív nyelvtan lényeges jegyeinek összefoglalása), vagy pedig gyakran olyankor is, ha egy-egy nyelvészeti jelenség vagy kategória mibenlétét magyarázza meg (pl. a 39. lapon az archaizmus, a 143. lapon a modalitás, a 145. lapon a morféma, a 211. lapon a szubsztrátum fogalmának kifejtése). Jó megoldásnak tartom, hogy bizonyos címszavakhoz nem csupán a magyar megfelelője és/vagy a jelentésmegadás kapcsolódik, hanem helyenként egy-egy olyan rövid példamondat is, amely a szóban forgó jelenséget, jelentéstartalmat szemlélteti, világítja meg. — Hiba alig fordul elő a kötetben. Így pl. a 111. lapon az *Isoglosse* címszónál magyarul megadott magyarázatban — valószínűleg elírás miatt — a *jelenséghatár* helyett helytelenül *jelentéshatár* szerepel, a 161. lapon pedig a *Paronomasie* címszó után pedig a *paronomázia* mellé jó volna fölvenni — a magyar nyelvű szakirodalomban szerintem ismertebb *paronímia* műszót is.

Összegzésül FÖLDES CSABA nyelvészeti terminológiai szótáráról azt állapíthatom meg, hogy megjelentetése nemcsak a felsőoktatásban pótol hiányt, hanem általában a közoktatásban is. Kiadványa nemcsak az egyetemi és főiskolai hallgatóknak, kutatóknak, német-tanároknak, fordítóknak lehet hasznos kézikönyve, hanem általában mindazoknak, akik német nyelvi-nyelvészeti ismereteiket szeretnék bővíteni. Meggyőződésem, hogy FÖLDES CSABA könyvének magyar nyelvi szakkifejezései kiindulási alapul szolgálhatnak akár egy egynyelvű magyar nyelvtudományi szótár vagy akár egy kétnyelvű (pl. magyar-német, illetőleg magyar és bármilyen idegen nyelvi) szójegyzék elkészítéséhez is. Ezért hiszem, hogy FÖLDES CSABA szótára hamarosan széles körben is ismertté és keresetté válik, s azon — viszonylag ritka — nyelvészeti kiadványok közé tartozik majd, melyeknek újabb megjelentetésére — a széles körű társadalmi igény miatt — bizonyára nem is kell sokáig várni.

SZABÓ JÓZSEF

Két színes könyv a karjalaiakról

Helmi ja Pertti Virtaranta: Kauas läksit karjalainen.

WSOY. Porvoo-Helsinki-Juva 1986. 320 l.

Pertti Virtaranta: Suru virret suuhun tuopi.

SKS. Helsinki 1989. 107 l.

A nyelvészek és a folkloristák körében nagy érdemeket szerzett PERTTI VIRTARANTA. Gyűjtőútjainak szenzációs nyelvi anyagát eddig egy egész polcot is betöltő könyvsorozatban tette közzé.

A *Kauas läksit karjalainen* (Messzire mentél, karjalai) című műben a szerző eltér a megszokott koreográfiától: számvetést készít a karjalai expedíciók történetéről saját gyűjtőútjaival bezárólag. D. E. D. Europaeus (1848, 1872, 1876), Th. Schvindt (1882), Vihtori Alava és Kusti Karjalainen (1895), Juha Kujola (1912, 1913) gyűjtőútjai után egy időre bezárulni látszott a Karjalába vezető út. A két világháború között nem juthatott el egyetlen külföldi kutató sem közéjük. Pertti Virtaranta nem adta föl, hanem a második világháború után szívós diplomáciával ostromolta a szovjet hivatalos szerveket, mígnem megnyílt előtte a Tverbe vivő kapu is: 1957 és 1984 között hatszor (1957, 1958, 1963, 1971, 1977, 1984) sikerült felkeresnie a Pétervár és Moszkva között fekvő Tver megye (közben Kalinyinnak is hívták) területén élő karjalai szórványokat. Útjaira munkatársként felesége, Helmi Virtaranta is többször elkísérte, és nagy részt vállalt mind a gyűjtésben és a fényképezésben, mind a gyűjtött anyag feldolgozásában.

A lakosság kb. 300 évvel ezelőtt kezdett áttelepülni Karjalából Tverbe az adóterhektől, a háborúk viszontagságaitól, a vallási üldöztetéstől vagy az éhségtől hajtva. Az első telepések 1580 körül szállingóztak erre a területre. Nagyobb csoportok, összesen kb. 25 ezer fő települt át 1612 és 1650 között. Az otthonukat elhagyni kényszerülő karjalaiak újabb hulláma 1656–58-ban érte el Tvert. A telepések a Medvegycica, a Tyihvinyicsa és ezek mellékfolyói partján alapítottak otthont. Számuk 1959-ben még majdnem elérte a 60 ezert (ez az akkori Szovjetunióban lakó karjalai lakoságnak több mint az egyharmada volt!). A nyelvnek és a hagyományoknak a mentése igen sürgőssé vált, hiszen a fenti létszám rohamosan csökkent, 1979-re felére apadt: Tver területén ekkor már csak 30 ezer ember mondta magát karjalainak, közülük is csak a fele vallotta a karjalait anyanyelvének. A tveri karjalai nyelvjárásoknak és hagyományoknak a mentése tehát igen sürgető lett.

Ezt a sürgető kényszert ismerte föl a Virtaranta házaspár. Útjaik során 260 órányi hanganyagot gyűjtöttek össze és dolgoztak fel. A *Kauas läksit karjalainen* című kötetbe ebből a gazdag anyag-

ból válogattak egy szép csokrot. A közölt beszélgetések a hétköznapi élet tevékenységeiről, a munkáról és a népi ünnepek eseményeiről szólnak. Bővebb anyagot talál az olvasó a folklórból: a népi gyógyítás és a hiedelmek világából, de mindenekelőtt a finnugor népek körében közkedvelt speciális népköltészeti műfajból, a siratókból.

Az átírást a szerzőpáros úgy egyszerűsítette, hogy a finn olvasóközönség is könnyebben el tudja olvasni. A személy és helynevek nem orosz hivatali rend szerint, hanem eredeti karjalai nyelvi formájukban találhatók a szövegekben.

A könyv tetszetős kivitelben jelent meg: az archív fotóktól a fekete-fehér technikán át a színes képekig feltárulnak az olvasó előtt a tveri tájak, a karjalai lakóépületek és egyéb építmények, valamint a parasztemberek típusai. A könyvben a fotók mellett részletes térképek és rajzok is találhatók. A kötetet a karjalai tájszavakat értelmező jegyzék zárja.

A 216–217. oldalon olvashatjuk Anna Andrejevna Sutjajeva siratóját, amelyben az idős karjalai asszony édesanyjának állít emléket. (A felvétel 1977. augusztus 28-án, az *успение*, Mária elszenderülésének, azaz halálának emlékűnnepén készült.)

Ugyanez a halottsirató található a *Suru virret suuhun tuopi* (A bánat hozza az éneket a szájra) című könyvecskében. A bevezető röviden szól a tveri karjalai szórványról, a sirató műfajáról, valamint a fordításból adódó kérdésekről. A karjalai nyelvű eredeti sirató ugyanis 19 nyelven szólal meg: finnugor, germán, újlatin és szláv nyelveken, valamint japánul. A könyv végén megtalálható a sirató eredetijének a kottája.

Álljon itt Anna Andrejevna műve magyarul BERECSKI GÁBOR és RAB ZSUZSA tolmácsolásában (vö. 49–51. l.):

Jaj, halljad, elkezdelek,
szerelmes szülőanyám,
jaj, szavaimmal ébresztgetni
esztendei gyásznaponod
eme halott hajlékből,
hideg földnek hantja alól.

Jaj, hideg hantok, holtat rejtők,
hasadozzatok hasadozván
szerelmes szülőanyám,
én édes emtetőm, etetőm
domborodó sírja dombján!

Jaj, én édes táplálóm, nevelőm,
szerelmes szülőanyám,

jaj gördítsd szét sírod
göröngyeit,
tereld hozzám hallásodat,
füled figyelmezzem reám,
szánandó szegény asszonyra,
ő siratózó sóhajára,
mikor ébresztget ékes szóval
apolgatott gyöngye gyermeked,
ahogy keserű sorsát siratja.

Jaj, mikor árva erőm erejéből,
eltávozott uram támasza nélkül
csijjogattam apró cselédkéim!

Jaj, én édes táplálóm, nevelőm,

jaj, igédet idézem hányszor:
"Én szerelmes szülöttem,
szép hajfonat hordozója,
majd ha neveled gyöngye gyermekeid,
magadszülte magzataid,
a jó Istentől jobb szerencsét
kérj kérvén, könyörögvén
fürtös fejű sarjaidnak!"

Jaj, szerelmes szülőanyám,
nem tudtam jól kérni bizonyára,
mert én legidősebb
méhem-magzatától
virágzó virágában
elvette az erősséges Isten
arany asszonyát,
aki alig arasznyi
gyámoltalan gyermeket hagyott itt,
arany fürtös fejűt.

Jaj, senyved, sajog csak.
szomorodott szívem!
A kis gyermek gyarapodott
gyengéd gyámolgotója,
másod-anyja, mostohája mellett.

Jaj, hogy elfogadta
ő szülőanyjának!
Jaj, pedig kicsinyke volt még,
de már ésszel érte föl.
Jaj, nekem azt sugalltad,
szerelmes szülőanyám,
ha magam megfáradok,
majd te veszed oltalmadba
azt a Genja nevű árvát.

Jaj, de teheted-e túlnan,
megteheted-e ott messze

ama túlvilági tájon,
szerelmes szülőanyám,
kedvesem?

Lassan, lássad,
tizennyolc esztendőske lesz,
katonának kerítik,
szolgálatra szorítják,
és még sosem érezhette
édes szülőanyja
gyengéd gyámolgotását.
Jaj, szakadoz szomorkodván
az én szerető szívem.

Jaj, bizonyára,
szerelmes szülőanyám,
kakukkszókor fogantam én,
sorsom azért olyan tarka,
mint a gyászos kakukk tolla!

Jaj, mire jutok én
életemnek végére!
Nem születtem nékem,
nem nevelkedtek
fodor arany fürtű, fűrge
lányaim,

jaj, vannak csak
nyájas menyeim.
Közel már ... nem közel,
itt is van a vénség.
Édes anyám asszonyom,
jaj, hogy felednék el
akár csak egy pillanatra?
Jaj, hogyan óvtál
még halálos ágyadon is:
"Szívem szülötte, leányom,
ne menj messzi idegenbe
honni vidékünkéről!"

KERESZTES LÁSZLÓ

N y e l v j á r á s i a d a t o k

Dávodi ragadványnevek

Dávod a volt Bács-Bodrog vármegye bajai járásában, Duna melletti, a mai déli országhatárhoz közeli község. Lakosai igen kevés kivétellel római katolikusok. Népeségének alakulása századunkban: 1913: 2923, 1942: 3238, 1948: 3238, 1973: 3693 lélek. Északi szomszédja, Csátalja, német község volt, keleti szomszédja, Gara egyes, déli szláv, német, magyar lakosságú. Déli szomszédja Hercegszántó sokac-magyar róm. katolikus és pravoszláv község, innen csekély mértékű bevándorlás (beházasodás) figyelhető meg az utóbbi évtizedekben; ugyannerre az időre esik néhány cigány család megtelepedése is, valamint baptisták megjelenése. (Ez utóbbiak lélekszáma az elmúlt években csökkent).

Gyűjtésemet az 1980-as évek második felében és a 90-es évek elején végeztem, de már korábbi gyűjtéseimből, 1964-ből származó adataim is vannak. Az így kapott kép tehát keresztmetszet a ma élő felnőtt és legfőljebb az avval érintkező két generáció szokásairól, rendszeréről.

B. GERGELY PIROSKA, kinek rendszerét az összehasonlíthatóság kedvéért lehetőség szerint követni igyekszem, ezt írja: "A ragadványnev a mai személynevek között a legelőbb, legelevenebb névfajta abban az értelemben, hogy életfolyamatában társadalmi és nyelvi kötöttségek sokkal kevésbé érvényesülnek, mint például a család-, vagy keresztnevekben. Minthogy nagy többségük nem anyakönyvezett név, változásuknak, cserélődésüknek mi sem áll útjában, és mivel az a viszonylagos lezárttság, mely egy nyelv család- és keresztnév-rendszerét minden korban jellemzi, teljességgel hiányzik a ragadványnevek rendszeréből, következésképp ez a névfajta korlátlanul gyarapodhatik is" (A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere 65). Valóban, Dávodon is föltűnik a ragadványnevek nagy száma, 122-öt jegyeztem fel. Ezek variációi és újak keletkezése napjainkban is eleven szokásra utalnak.

A ragadványnevek eredetéről, okáról kérdezősködve gyakran kaptam ilyen választ: "(öreg) apjától örökölte", "már a szüleit is így hívták", "de az már nem az én időmben volt" - így eredetüket, magyarázatukat nem mindig sikerült tisztázni.

A dávodiak "csúfnév"-nek, "melléknév"-nek, sőt "keresztnev"-nek említették ezeket a neveket, azonban hangsúlyozni szeretném, hogy - olykor csipkelődő élük ellenére - nem tekintik csúf- vagy gúnynévnek, a név viselőjét szemtől szembe is így nevezik, sőt az illető saját magát is így említi. GERGELY szerint a gúnynév kritériuma, ha az illető visszautasítja a reá alkalmazott ragadványnevet (i. m. 34). Erre anekdotaszerű történetek is utalnak.

Meséltek olyan esetet, amikor valakit rendes nevén említve kerestek, de a kérdezősködőt még (jó!) szomszédja sem tudta útba igazítani. Másik történet szerint éppen a keresett személyt szólították meg, hivatalos nevén érdeklődve tőle N. N. háza után. - *Itt olyan nem lakik!* - Bizonygatták, hogy itt kell laknia valahol a közvetlen környéken. A vita hevében a csúfnévét is megemlítették: - *Ja, az én vagyok...*

Maguk között csak ezen a néven ismerik és emlegetik egymást, "ha a melléknévét nem mondják, nem tudom, kiről van szó", "azelőtt jobban csak a csúfnévről ismerték", "nem haraguttak érte". Hogy ez mennyire így van, az is mutatja, hogy a rendes név kiderítése olykor csak több-kevesebb nehézséggel sikerült, sokszor percekig vitáznak egymással, míg végre egyetértenek. (Néhány esetben a családi nevet nem is sikerült megtudnom!) Így tehát a ragadványnevek rendszeres, mindennapos használata a családi neveket részben kiszorítja, helyettesíti. A ragadványneveknek hivatalos helyen való használatáról nem tudok.

E ragadványnevek megkülönböztető, ill. gúnyos jellege nem mindig derül ki egyértelműen, az viszont kétségtelen, hogy az adományozott nevet a közösség, melynek véleményét, ítéletét adott esetben kifejezésre juttatja, szentesíti, "felkapja", használja.

Az anyaggyűjtésben leghűségesebb segítőtársaim voltak: Robár Istvánné, Takács (Bőr) Róza, 1893; Rácz (Gergő) Ferencné, Urbán (Halász) Vera, 1903; Ruzsányi Pál, 1914; Amrein Jánosné, Hornyák (Nos) Roza, 1913; Ruzsányi Pálné, Zeller (Torma) Panna, 1920; Einviller Jánosné, Mintál Veronika, 1921; Einviller (Vili) János, 1922; Sovány Istvánné, Simonyi (Törkö) Csöre, 1925; Ifj. Einviller (Kis Vili) János, 1952; Ifj. Sugár János, 1947; Sugár Jánosné, Einviller Anna, 1950. Elsősorban az ő érdemük, hogy munkámat befejezhettem. Székely László volt dávodi káplán, jelenleg keserűteleki plébános, sokféle baráti segítséggel mindvégig támogatta munkámat, ezúton is köszönöm neki.

Adattár

A következőkben ábécérendben felsorolom a dávodi ragadványneveket, (a kételeműeket mindkét betűnél utalózva), a hozzájuk tartozó családneve(ke)t, magyarázatukat (ha sikerült megtudni) és öröklésmenetüket (a szóba került ma élő, vagy közelmúltban élt személy teljes nevéből kiindulva). A tanulmány végén mutatót készítettem családnevek szerint, kettős ragadványnév esetén mindkettőre utalok.

(Utalójel: → ; rn. = ragadványnév).

Az úristálló János bácsi → Lakatos János bácsi, → Öreg Lakatos Horkics János - Szavajárásáról: "azt az atyaúristállóját, fi-am!" - Egyedi név, leánya a Lakatos rn.-t örökölte.

Ágó Lajos - Nagy Lajos - Csak egy csúfolódó mondásra emlékeznek: *Ágó, favágó!*

Bazáros Imre - Simonyi Imre - "Bazáros volt, járt búcsúkra, árult". - Gyermekeit, unokáit is így nevezik, "másként nem is ismerik".

Bákász Maris néni - Szekeres Kálmánné, Robár Maris - "Fiatalnak is igen csúnya asszony volt, ezért nevezték el, a gyerekek féltek tőle". (A *Bákász* egyike a dávodi gyerekijesztő képzeletbeli személyeknek.) - Egyedi név.

Bëra ~ *Vëra* (Ingadozó hangértékű rn.)

Bocskoros - Szekeres Jóska - "Az volt a mestersége: bocskorkészítő."

Bogyész - Hornyák - Eredete ismeretlen. - Apai ágon öröklődik, sőt Bogyész Hornyák Andráséknál nevelkedett fiúunokájuk is Bogyész Andris lett, holott az ő családjukban a lányágon is öröklődő *Nos* rn. használatos. (A nevelésen kívül ebben valószínűleg a nagyapával azonos keresztnévnek is szerepe lehetett).

Borbély → *Gecó*, → Gyomros, Borbély Jani = Gyomros János = Gyomros Borbély - Hetyei János - borbélymester - Leánya Borbély vagy Gyomros Panna "apja mestersége után".

Bőgős - Farkas - Apa és fiai, az apa volt bőgős a zenekarban.

Bőr - Takács - Öregapjának az apja juhász volt. "*Árúta mindég a bőrt, lerakta a kocsmajtó elejbe, oszt kérdészte, kinek kő bőr, mer hát nem is vót neki péze, hogy bemennyen. Asztán rajta maratt, hogy Bőr Miklós, nem let Takács Miklós, hanem Bőr Miklós*". - Apai ágon, fiúk, lányok egyaránt örökölték.

Búbos Jani - Varga János

Bukta Imre - Nagybaracsckáról származik, "onnan hozta a nevit, ott van több is" (ti. Bukta). - Fia örökölte.

Cenzár, Cenzál Jani - Gogolák János - Az apjuk disznókereskedő (cenzár) volt. Fia gyerekkorában elkerült Dávodról, már nem is nevezik így. A feleségét, Gogolák Jánosné Valkai Terézt azonban *Cenzár Trészka* néninek hívják.

Cifra Pista bácsi → *Póstás Pista* - Szabó István - Fia örökölte.

Cinkvá(j)sz Jani - Tarnai Jani - Ipárol kapta, annak a családi neve volt *Cinkvájsz*.

Csatos Imre - Slezák Imre - Gyermekai örökölték.

Csicsa Kati néni - Frányó Ferencné, Galló Katalin - "A többi Galló is mind Csicsa: az apjuk volt Csicsa" - de: Galló Istvánnét is Csicsa Panna néni néven emlegetik.

Csordás Mihály - Varga Mihály - Dédöregapja csordás volt. "Nagy gulyák voltak akkor" - azóta minden generáció örökölte. Csordás Varga Mihály fia, ifj. Varga Mihály → Gumis Csordás Misi.

Csoma Maris - Slezák Pálné - "Szántóruul gyüött ide" (Hercegszántóról származik.)

Csontrakó Panna néni → Gúnya Panna néni

Dani Jani - Zilinszki János

Dárella Marcsa - Ivanics Jánosné, Zilinszki Mária - Csátaljáról került Dávodra, ott számosan vannak. - A család sok tagját, testvéreit is Dárellának nevezik.

Dongó Sirók → Selemsutty Sirók - Nem tudni miért, avval ingerelték: - *János bácsi, dongnak a dongók!* - Mikor már nem állta tovább, visszavágott: - *Dongnak édes kislányom, csipkedik édesanyád piccsáját.* - Egyedi névnek tűnik.

Ékszerész Jóska → Ötvös Jóska (Budapestről idekerült házaspár, az ember ötvös-ékszerész volt. "*Csak ötvösnek hittuk*". Feleségét is Ékszerész Erzsinek nevezték, családi nevükre nem is emlékeznek. Gyermekük nem volt.

Falábú Varga János - Varga János - Falába volt. - Egyedi név.

Fehér Kata - Horkics Katalin - Testvérei is mind Fehérek.

Gecó Ilus - Deák Györgyné, Illés Ilona - Testvéreit is mind így nevezik. Gyermekaik már elköltöztek Dávodról, azokat már nem!

Gecó Borbély - Illés Mihály - Borbélymester.

Gergő - Rácz - Nagyszülők generációjában az egyik Rácz fiú állítólag ipárol kapta a Gergő nevet, azóta harmadik generációban, férfiágon öröklődik. → Gergő Halász Rácz Ferenc

Görbe Mari - Varga Mari - Az apja görbe tartású volt, már azt is Görbének nevezték. - Férfiágon öröklődik.

Görög - Papa... Miklós - "Nem lehet azt kimondani!" - A falu görög származású állatorvosa volt, nem tudott jól magyarul, nem lehetett mindig megérteni. Előtte is így mondták: "a Görög", "Görög". - Azóta elkerült a községből, öröklésmenet nem tisztázható.

Gubán Pista - Német István - "Apjáról volt Gubán". - Testvére, Német Klári → Sicc Klári. A Karnotek családnak is van *Gubán* rn.-ű tagja.

Gumis Csordás Misi - → ifj. Csordás Varga Mihály - Gumijavitó.

Gúnár Pali - Csak a név emlékezete maradt fön.

Gúnya Panna néni - Torma Anna, Tormagúnya Panna néni - A falu 60-as években elhunyt híres gyógyítóasszonya volt.

Gyomros Borbély, Gyomros János → Borbély Jani - Heteyi János - Borbélymester. Leánya, "apja mestersége után" *Gyomros* vagy *Borbély* Panna. Rokonságukban mást is neveznek *Gyomros*-nak.

Gyura Kati néni - Farkas Mátyásné - testvére: Gyura Panna - ura: Gyura Matyi - Fazekas Mihály - Tehát a férj kapta meg az asszony rn.-ét.

Gyűrűbajszú Ágnes - Nagy Ágnes - Apjának, Nagy Gábornak két végén befelé kunkorodó bajusza volt, őt nevezték el Gyűrűbajszúnak. Leánya (!) örökölte.

Halász - Rácz Ferenc → Gergő Ferenc - Halászmester volt.- Felesége → *Öreg* vagy *Halász Verka* néni

Haluska Pista bácsi → Vörös Pista bácsi - Hornyák István: ezen a néven a postás, de még a szomszédja sem ismerte. A szüleit is így (*Haluska*) nevezték, "de az már nem az én időmben volt".

Haluska Trészka néni - Hornyák Jánosné, Illés Teréz

Hangos Panna néni - Horák Andrásné Illés Anna - Leánya is Hangos Panna.

Hangyás Jani - Zimonyi János - A "Hangya" szövetkezetben dolgozott. Felesége Hangyás Panci - Majorics Panci.

Harmatverő Sirók - Sirók - Kifelé fordított lábfejjel járt. "Így ment, ilyen kifordított lábbal, olyan volt a járása". - "minden reggel ment lopni, megszédte a harmatot" Családja nem volt.

Harmatverő Tuli Pali - Tuli Pál - Kaszált a lábaival, kiforgatott lábfejjel járt.

Holdvilággörbítő - Rácz Sándor - Alacsony termetű ember.

Joka Jóska, Joka bácsi - Kollár József - Vasutas volt. - A gyermeke is Joka Kati.

Jószó Ágnis - Kemencei Jánosné, Horváth Ágnes - A rn. eredete ismeretlen. - Fiú és leánytestvérei, fiútestvére leánya is örökölte a nevet. → Sicc Panni = Jószó Panni = Horváth A.

Karakány Jóska - Palásti József - "A'jis kin vót Amerikába".
Kádár → Öreg Kádár - Amrein János - Püspöknádasdi születésű, ide házasodó kádármester. Német származású, a dávodiak nem tudták a nevét kimondani. - Fia is *Kádár*, unokája már nem.
Káró Pista → Nájlon Pista - Valkai István
Kérnya - Gódor
Kilenc → Kis Kilenc
Kis Kilenc Pali bácsi - Simon Pál - Gyermekai örökölték.
Kis Pite Kati - Nem a Benda családba tartozik. → Pite - Kísnövésű volt.
Kis Varga - Varga
Kis Vili → Vili
Kopasz Ilus néni - Sirók Istvánné, Zilinszki Ilona - "Öregapja keresztneve (= rn.!) volt Kopasz".
Korsós Panna néni - Tamási Józsefné - Fia: Korsós (Tamási) Jani.
Kozma - Varga - "Mer az öregannya a lakodalomba odasütötte (az ételt), odakozmásodott." → Sármás Subás Kozma
Kozma Roza → Palkó Roza - Illés Pálné, Szántosi Roza - anyja: Szántosi Kozma Panna - Lányági öröklés.
Kucser Ferkó - Kucsora
Kuka Pali bácsi - István Pál - Süketnéma volt. - Felesége örökölte: *Kuka* Ilona néni.
Kukkurú Gúnya Jóska - Gúnya József - "Az apja mindig a galambokkal volt elfoglalva, mondta a galamboknak, hogy *kukkurú*". - Apa és fia használja a nevet.

Lakatos János bácsi, → Öreg Lakatos → az úristálló János bácsi - Horkics János - Leánya Palásti Józsefné, Lakatos (Horkics) Katalin. - Tehát a három rn.-ből csak a *Lakatos* öröklődött.
Lépotya → Nőpotya - Mindkét hangalakban előforduló rn.

Makogós Kati - Heteyi Józsefné, Likár Kati - Dadogott.
Mankós Jóska - Valkai József - Nyomorék ember, már iskolába is háromkerekű járókaival járt.
Márialátó Facskó - Facskó János → Szent Facskó, Szentes Facskó - "Aszt monta, látta Szűz Máriját itt a (dávodi) szenthelen". "Olyan szélhámós-féle volt felnőtt korában is." - Családot nem alapított.
Mikli Csöre (= Erzsébet), Mikli Maris - Varga Erzsébet, Varga Mária - "Az apjukról kapták". → Miskei Maris, Törkö Maris
Misa → Vak Misa
Miskei Maris néni - Törkö Jánosné, Varga Mária → Mikli Maris, Törkö Maris néni
Motoros Imre - Szántosi Imre - Darálós volt. Gyermekai örökölték.

- Nagyfejű Gyura* - Rendes neve nem is ismert, fogyatékos volt.
- Nagypanna Jóska*, Tréza, Imre, Bözsi - Nagypanna Rác Jóska bácsi gyermekei.
- Nagypanna Pali*, Jóska, Csöre - Tóth Pál, József, Erzsébet - Testvérek.
- Nájlón Pista* bácsi - Valkai István → Káró Pista - Fia is *Nájlón*.
- Népotya Misa* - Németh Mihály - Neve talán közismert zsugoriságával függhet össze. A rn.-t gyermekei örökölték. → *Lépotya*
- Nos János* - Kemencei János - "*Nos osztán*", "*Nos, oszt megyünk*": ez volt a szavajárása. "Mindenki *Nos* lett a nemzetségbe." Három gyermeke: *Nos Trészka*, *Nos Pista* és *Nos Maris*. Teréz gyermekei nem lettek *Nosok*, István fiú és lánygyermekei egyaránt *Nos-ok* lettek. 2. *Nos István* fia elkerült Dávodról, asszonyleánya Dávodon él, már egyikük sem "*Nos*"; Mária leánya Amrein Jánosné, Hornyák (*Nos*) Roza lett, viszont édes fiútestvére már *Bogyész Andris*. (*Bogyész* nagyszülei nevelték).
- Nos Roza* - Amrein Jánosné, Hornyák Roza → *Nos János*
- Okos Törkő Jóska* bácsi - Simonyi József → *Törkő* - Azért kapta, "*mer mindig virgulázott: kereste, hogy mit hatytak a törökök a Vira högyön*" (régészeti lelőhely a falu határában). "*Nagyon szeretett okoskodni, Ragadicséknál is ő ásta föl az udvart*". (Ott is régészeti leleteket keresett). - Leányai *Törkök*, de fiú unokája is *Okos Törkő*.
- Oszák Pali* - Valkai Pál - Öregapja, apja, testvérei, gyereke, unokája is *Oszák*.
- Öreg Jóska* → Púter Torma Jóska = Farkas József → *Öreg*, Urbán
- Öreg Kádár* - Amrein János, kádármester → *Kádár* - Az *Öreg* rn. nem öröklődött.
- Öreg Lakatos* - Horkics János - az úristálló János bácsi → *Lakatos János* bácsi
- Öreg Verka* néni - Rác Ferencné, Urbán Vera - Tréfásan mondja magáról: "*Én vagyok a legöregebb a faluba', mert én mihánt megszülettem, röktön Öreg lettem*". Anyai öregapja Púter Torma Jóska (→ Farkas József) bátmonostori születésű, Dávodra nősült, öreg kanász volt sokáig. Kérte, hogy ne mondják Púter Torma Jósának, hanem *Öreg Jósának*. "*Ezér lettem én Öreg Verka*." (Apja - Urbán József tehát apósától örökölte az *Öreg* rn.-t, de hívták apósáról → Torma Jóska vejé-nek, ill. → Púter Jóska vejé-nek is).
- Öreg Vili* → *Vili*
- Ötvös* → *Ékszerész*

- Palás Jóska* - Zeller József - "Palás (=palatetős) házuk volt."
- Palcsi Panna* - Varga Ferencné, Búrány Anna - Szójátékban is szerepel.
- Palkó Pál* - Illés Pál - Keresztneve becenevét kapta rn.-nek. Leányai: *Palkó Ilus*, *Palkó Kati*.
- Palkó Roza* - Illés Pálné, Szántosi Rozália → *Kozma Roza* - Az ura volt *Palkó* (= Pál).
- Panyi Jani* - Horváth János - Az egész család ezen a rn.-en szerepel.
- Pap Pásti Ágnis néni* - Pap Horváth Jánosné, Pásti Ágnes - "Az uráról lett *Pap Pásti*". - Három gyermeke közül kettő: *Pásti Marcsa* = *Pap Mária*, *Pásti Misa* = *Pap Mihály*; a harmadik elszármazott *Hercegszántóra*, ő *Pap Jani*.
- Pásti* - *Pap Jánosné*, *Pásti Ágnes* két gyermeke, akik *Dávodon* élnek, anyjuk családi nevét örökölték rn.-ként. A faluból elszármazott harmadik gyerek nem örökölte. → *Pap*
- Pergel* - *Lichtenberger*. - Délvidéki származású, legalább három generáció óta *Dávodon* élő család.
- Pipadili Kati néni* - Keresztesné, Tamási Katalin - Nem pipázott!
- Pite* - *Benda* - Apa és két fia.
- Pite Kati* → *Kis Pite* (Előbbtől különböző, másik család!)
- Póstás Pista* - *Szabó István* → *Cifra Pista* bácsi - *Postás* volt.
- Puci Pista* - *Kovács István*
- Púpi Feri* - *Mojzes Ferenc* - Púpos volt, kisbíró volt a faluban. → *Púpos*
- Púpos Feri* → *Púpi*
- Púpos Misa* - *Fehér Misa*
- Púter Jóska* → *Torma Jóska* - *Farkas József* - *Bátmonostorról Dávodra* nőült. *Vejét Púter Jóska* *vejének* is hívták. → *Öreg Jóska*
- Rapcsi Panna* - *Alföldi Györgyné*, *Búrány Anna* - Férj és felesége egyaránt megkapták ezt a rn.-t, nem derült ki, melyikük kapta a másiktól. (? A dávodi nyelvjárásban *rapos* = rücskös, himlőhelyes.)
- Rókus István* - *Horváth István* - Már apja is *Rókus* volt!
- Sánta Salgó* - *Salgó* - Egyedi név. "Az egyik lába rossz volt, ficamos".
- Sármás Subás Kozma* - *Varga* - "*Valahun lopott egy sárga subát*".
- Selemsutty Sirók* - *Sirók János* → *Dongó Sirók*
- Sicc Ilus* - *Alföldi Ilona*
- Sicc Panni* - *Horváth Anna* → *Jószó Panni*
- Sicc Klári* - *Németh Klára*. Testvére viszont *Gubán Pista* - *Németh István*.
- Sinai Trészka* - *Horváth Trészka*

Sinai Pista bácsi - Nagy István - Testvére: *Sinai Manci*; fiai: *Sinai Pista*, *Sinai Jani*. A község *Sinai hegy*-nek nevezett dombján volt a háza. Nem lehetett biztosan eldönteni: a család kapta-e a nevet a hegyről, vagy fordítva. Úgy tűnik, legalább két generáción át öröklődő rn.

Sipos - Keresztes

Subás → *Sármás Subás Kozma* - *Varga*

Szári Panna - ?

Szekán Feri - *Palásti Ferenc* - Apja és gyerekei is viselik ezt a rn.-t.

Szentes → *Márialátó Facskó* - *Facskó János*

Szentjános Ilona néni - *Búrányné, Bokher Ilona* - "Sárhátról jöttek ide lakni, ott van a *Szent Jánosnál* (a faluban lévő *Nepomuki Sz. János szobornál*) a háza".

Szészra Marcsa - *Simon Marcsa*

Szódás Julis - *Sós Istvánné, Nagy Julis* - *Szódát árult*.

Szomorú Tac(s)mán János - *Aladics János* - Gyógyítóember volt a faluban. "Szomorú vót... a neve is, azér hitták úgy. De hát azér vót benne ety kis más komédi ja is... mer hát azér ő mindig ojan sunyi vót, tuggya... máma nem tudna megélni, na!" - A *Szomorú* egyedi név, nem öröklődött, a *Tac(s)mán* rn.-t viszont felesége is megkapta.

Szöszke Jóska - *Uglik József* - Apja s testvérei is *Szöszkék*, gyermekei már nem *Dávodon* laknak.

Szusza János bácsi - *Takács János*

Tac(s)mán Panna néni - *Aladics Jánosné, Horváth Anna* → *Szomorú Tac(s)mán*

Taknyosorrú Szekeres Pista - *Szekeres István* - "Mindik tiszta takony vót az orra".

Táblás Pali bácsi - Családi nevét nem sikerült kideríteni. Leánya *Táblás Ilus*.

Téglás Pista - *Hetyei István* - "Vályogtető volt, meg égették a téglát."

Torma - *Zeller* - "Mindén *Zeller Torma*". (Ld. azért *Gúnya, Palás*.) → *Püter Torma Jóska*

Tormagúnya → *Gúnya*

Törkö Simonyi Pál - Leánya is *Törkö Csöre*, de a név eredetét ő sem tudja. → *Okos Törkö*, → *Mikli Maris, Miskei Maris*, → *Bazáros Imre* = *Simonyi Imre*

Tüte Kati - Családi nevét és a név eredetét nem ismerem. A *tüte* a dávodi nyelvjárásban ütődöttet jelent.

Tüzes Ilus - *Varga Ilona* - Testvérei: *Tüzes Böske, Tüzes Julis*. - "Apjuk, öregapjuk is *Tüzes* volt".

Vak Maris néni - Családnevére nem emlékeznek. *Vak* volt. "Az is tudott, gyógyított".

Vak Misa Csöre néni - Gúnya Csöre - Nem rokona a következő → *Vak Misa* családnak!

Vak Misa Ferenc - Alföldi Ferenc - leánya: *Vak Misa* Kati - Nem rokonai az előbbieknek. Egyikük sem volt *vak*.

Varga István - Kalocsai István - (A *Varga* tehát rn. és családnév egyaránt.)

Vëra (*Bëra*) István, *Vëra* (*Bëra*) Panna néni - *Varga* István és *Varga* Istvánné - "Az urárú monták neki." A gyerekei is: *Vëra* Csöre, *Vëra* Panna, *Vëra* Pista. → *Bëra*

Vili → *Öreg Vili* - Einviller János - Szüleit még nem hívták így. "A tsz.-ben kapta, amikor kukoricát karóztak (ti. a kukorica-földet osztották ki), és a karóra írták". (Könnyebb volt így írni.) - Fia és annak fia megkülönböztetésül → *Kis Vili*; leánya nem örökölte a rn.-t.

Vörös Pista bácsi → *Haluska* Pista bácsi - *Hornyák* István - Szüleit is így nevezték.

Zsófi - István - Leánya örökölte a rn.-t.

Összesen: 122 ragadványnev. Egy névalakot csak egyszer számítottam, még ha több családban és többféle értelemben használják is. Így pl. a *Kis* rn. jelöl termetet, de életkort is. Eredete, magyarázata tisztázható volt 59 ragadványnevek (= 49%).

A ragadványnevek használata¹

1. Családi ragadványnevek: a család minden tagja használja: *Bőr*, *Csordás*, *Galló*, *Nagy Panna*, *Panyi*, *Sinai*, *Torma*, *Törkö*, *Tüzes*

1/a. Részleges családi ragadványnevek: csak a család egy része használja: *Bogyész*, *Gubán*, *Nos*.

2. Egyéni ragadványnev: egyetlen személy viseli, nem öröklődik: *Az úristálló*, *Dongó*, *Falábú*, *Görög*, *Gumis*, *Makogó*, *Mankós*, *Márialátó*, *Nagyfejű*, *Púpi*, *Sánta*, *Sármás*, *Subás*, *Selemsutty*, *Szomorú*. (Feltűnő ebben a csoportban a testi-lelki tulajdonságot jelző nevek nagy száma.)

A ragadványnevek keletkezési körülményei²

Erről keveset sikerült megtudnom. Púter *Torma* Jóska kérte, hogy ne evvel a ragadványnévvel illessék, hanem - öreg kanász lévén - nevezzék *Öreg*-nek. A közösség csak részben fogadta el kérését, mert családjában ugyan az *Öreg* rn. öröklődött, de másik ragadványnevét vejére ragasztották.

A hosszú, ill. nehezen kiejthető és érthető idegen nevek mindennapos vagy hivatalos használata (pl. tsz.-föld szétesztásakor a jelzőkarókra rá kellett írni) elősegítette ragadványnevek keletkezését: *Amrein* > *Kádár*, *Einville* > *Vili*, *Lichtenberger* > *Pergel*. A községi állatorvos görög családi neve helyett pedig egyszerűen a *Görög* ragadványnevet használták.

A *Vili* > *Öreg Vili*, *Kis Vili* név keletkezése időhöz köthető: a család ifjabb férfi generációinak felnövekedése (óvodába, iskolába járása) tette szükségessé a megkülönböztetést. Míg tehát a nagyapa felnőtt korban, fia és unokája már gyermekkorában kapta ragadványnevét.

Férjhezmenés, ill. megnősülés után a házastárs ragadványnevét megkaphatja a másik házasság is, gyakrabban a férj ragadványnevét az asszony, ellenkezőjére csak egyetlen példát ismerek (ezekről l. alább.) Ez lehet egyik oka az élet során bekövetkező ragadványnevváltozásnak³. A másik lehetőség: élete folyamán újabb ragadványnevet kap, s a két (három) név egymás mellett él, váltakozva használják⁴. Így pl. *Kozma Roza* = *Palkó Roza*; *Cifra Pista* = *Póstás Pista*; *Vörös Pista* = *Haluska István*; *Az úristálló János* = *Lakatos János* = *Öreg Lakatos*; *Borbély Jani* = *Gyomros Jani* = *Gecó Borbély*.

A ragadványnevek öröklődése⁵

A felsoroltakból 78 ragadványnév öröklődését sikerült tisztázni. Ezekből nem öröklődő, egyedi ragadványnév 10 (12,8%), mint pl. *Bákász*, *Dongó*, *Márialátó*, *Sánta* stb. Leggyakoribb az, hogy az apa ragadványnevét öröklik mindkét nemű gyerekei (pl. *Bögös*, *Bőr*, *Cifra*, *Csordás*, *Gergő*, *Görbe*, *Gyűrűbajszú*, *Kopasz*, *Kukkurú*, *Motoros*, *Nájlón*, *Panyi*, *Rókus*, *Sinai*, *Táblás*, *Tüzes* stb.

Az anya ragadványnevének öröklődése sokkal ritkább: ez a *Kozma*, talán a *Hangos* és részlegesen a *Nos* ragadványnevek esetében figyelhető meg. Ennek különleges esete, mikor ipárol öröklődik tovább a név (*Cinkvász*, *Gergő*).

Arra nem találtam Dávodon példát, hogy fiúk az apa-, leányok az anya ragadványnevét örökölték volna.

Előfordul, hogy kettős ragadványnévből csak az egyik öröklődik (mint pl. *Öreg Kádár*, *Szomorú Tacmán*), vagyis az egyik név, ez esetben az első, egyedi névnek bizonyul. Különleges a *Nos* ragadványnév öröklődése, mert a második generációban a férfiági öröklődés mellett kialakult egy leányági is (*Nos Roza*). Úgyszintén különleges az is, amikor a gyermek az öt nevelő anyai nagyapa ragadványnevét kapta meg (*Bogyész*).

A dávodi ragadványnevek rendszerezése⁶

A. A névadás indítéka szerint

Itt az összehasonlíthatóság kedvéért GERGELY im. számozását megtartottam. Külön sorolom föl azokat, melyeknek magyarázatát, eredetét sikerült megtudnom (a.) és külön azokat (b.) melyekről csak valószínűsíthető, hogy e csoportok egyikébe tartozik.

I. Családtagok nevéből képződött ragadványnevek

1. férfielőd családnevéből: a., *Cinkvász, Pap*; keresztnévből:

b. *Gergő*; becenévből: a., *Palkó*.

3. Nőelőd családnevéből: a., *Pásti*.

8. GERGELY munkájában nem szereplő csoport: férj, ill. feleség ragadványnevét a másik házastárs is megkapja. Férj ragadványnevét feleség: *Csicsa, Cenzár, Ékszerész, Halász, Hangyás, Kuka, Palkó, Tacmán, Véra*. Feleség ragadványnevét férj: *Gyura Matyi*.

II. Testi tulajdonságot jelző ragadványnevek⁹

a. *Bákász, Falábú, Görbe, Gyűrűbajszú, Harmatverő, Holdvilággörbítő, Kis (Pite), Kuka, Makogós, Mankós, Nagyfejű, Púpi, Púpos, Sánta, Taknyosorrú, Vak*.

b., *Búbos, Kopasz, Rapcsi, Szösze*

III. Lelki tulajdonságot jelző ragadványnevek¹⁰

a. *Kuka, Makogós, Nagyfejű, Okos, Szomorú*

b. *Cifra, Hangos, Tüte*

Ide vettem még egy, GERGELYNél nem szereplő csoportot¹¹, ahol a ragadványnev szent életre, szentesedésre utal:

a. *Márialátó, Szentes*

IV. Szavajárásra, szokásra utaló ragadványnev¹²

a. *Az úristálló, Bőr, Kukkurú, Nos*

V. Életkort jelző ragadványnev¹³

a. *Kis, Öreg*

VI. Egykori, vagy jelenlegi lakóhelyre utaló ragadványnev¹⁴

a., *Palás, Sinai, Szentjános*

VII. Foglalkozásra, mesterségre utaló ragadványnev¹⁵

a. *Bazáros, Bocskoros, Borbély, Bógös, Cenzár, Csontrakó, Csordás, Ékszerész, Gumis, Hangyás, Halász, Kádár, Motoros, Ötvös, Postás, Szódás*

VIII. Egyéb életkörülményre utaló ragadványnevek¹⁶

1. Származásra utaló: a., *Görög b., Miskei*
2. Vallásra utaló: a., *Márialátó, Szentes* (l. fent III. is!)

IX. Eseményre utaló ragadványnevek¹⁷

- a. *Kozma, Márialátó Sármás-Subás*

Ragadványneveink alaktani sajátosságai

Egyelemű¹⁸ a ragadványnevek túlnyomó többsége, 15 kételemű, és egy háromelemű ragadványnevet találtam¹⁹: *Gecó Borbély, Gumis Csordás, Gyomros Borbély, Kis Varga, Kis Kilenc, Kis Pite, Kis Vili, ? Nagy Panna v. Nagypanna, Okos Törkő, Öreg Kádár, Öreg Lakatos, Öreg Vili, Púter Torma, Szomorú Tacmán, Vak Misa; Sármás-Subás Kozma.*

Idegen nyelvi eredetű ragadványnevek²⁰: *Cenzár, Cinkvász, ? Dárel-la, ?Mikli, Vili, Pergel.*

Tudomásom szerint korábban Dávodon ragadványneveket nem jegyeztek föl, ezért történeti-időbeli változásaira csak gyér adatokból vonhatunk le óvatos következtetéseket. Így előfordul, hogy a második generáció, az unokák már nem öröklik, nem viselik szüleik ragadványnevét. A ragadványnevek keletkezésében, fennmaradásában a hagyományörző közösség szerepét igen jól mutatják azok az esetek, ahol az utódok egy része Dávodon él, és használja/ismerik ragadványnevét, míg a faluból elköltözötteknél ez nem figyelhető meg. Az öröklődés fentebb leírt gazdag változat-sora és az újonnan keletkező ragadványnevek (beköltözötteknél is!) a hagyomány eleveenségéről vallanak.

A felsorolásban szándékosan meghagytam a ma zömében 40–75 éves munkatársaim, segítőim "bácsi", "néni" megjelöléseit, mert ezek jól jelzik a nevek viselőinek generációját.

A mutatóból leolvasható az egyes családnevek megterheltsége, vagy más oldalról nézve: a megkülönböztetés igénye, szükségessége.

Anyagom nem vetekedhet B. GERGELY PIROSKA 34 kalotaszegi községből gyűjtött 2588 ragadványnévből álló hatalmas anyagával; a jóval kisebb szám csak szerényebb földolgozásra adott lehetőséget. Inkább az egy községben végzett hasonló gyűjtésekkel (BALOGH L., FODOR Á., KOVÁCS L., MÁTÉ J., MIZSER L., PAPP J., PAPP L., PÁKOZDI E., PENAVIN O., TÓTH K.) vethető egybe. Figyelemre méltó azonban, hogy az elmúlt évtizedekben föllendült ragadványnév kutatások zömét erdélyi és moldvai (Bogdánfalva, Csíkszentimre, Gyergyócsomafalva, Kalotaszeg községei Kőszegremete, Magyarlóna, Szamosszeg), palócföldi (Cserépfalu, Egerbocs, Heves, Hevesaranyos, Karancs vi-

déke, Mátraballa) és Debrecen vidéki falvakban végezték (Debrecen-Nyulas, Balmazújváros), a többi magyar etnikai csoportot alig egy-egy falu képviseli csupán (Kiskanizsa, Rábacsanak, Tiszacsege, Túrkeve, Vésztő; GARAI Á. és PENAVIN OLGA szerémségi gyűjtései). Ezt az aránytalanságot szeretném csökkenteni tanulmányomban közzétett ragadványnev-anyagommal.

Jegyzetek

1 GERGELY, 33 skk.	10 GERGELY, 93-5, 106
2 GERGELY, 64 sk.	11 GERGELY, 98 VIII/2
3 GERGELY, 68 sk.	12 GERGELY, 95-6
4 GERGELY, 69/b.	13 GERGELY, 96-7
5 GERGELY, 77 skk.	14 GERGELY, 97-8
6 GERGELY, 84, 87 skk., 240	15 GERGELY, 98-9
7 Nem egészen analóg a GERGELY, 81 említette csoporttal!	16 GERGELY, 98
8 Nem egészen analóg a GERGELY, 79 említette csoporttal!	17 GERGELY, 99
9 GERGELY, 90-3, 105	18 GERGELY, 133 skk.
	19 GERGELY, 141 skk.
	20 GERGELY, 204 skk.

Irodalom

BALOGH LÁSZLÓ	A szamoszegi ragadványnevek rendszere (MNyj. XII, 109-35)
FODOR ÁGNES	Cigánd ragadványnevei (Acta Iuvenum 77/2, 125-30)
GARAI ÁKOS	Szlavóniai régi magyar faluk. (NéprÉrt. XII, 221-48)
B. GERGELY PIROSKA	A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere (Bukarest 1977)
KOVÁCS LÁSZLÓ	Debrecen-nyulasi gúnynevek (MNyj. III, 174-84)
MÁTÉ JÓZSEF	Balmazújváros ragadványneveiből (MNyj. XXIII, 119-33)
MIZSÉR LAJOS	Cserépfalu ragadványnevei (MNyj. XVIII, 121-33)
PAPP JÓZSEF	Ragadványnevek Tiszacsgén (MNyj. XVI. 91-101)
PAKOZDI ENDRE	Vésztői ragadványnevek (MNyj. VII. 83-100)
PENAVIN OLGA	Kórógy lakosságának névanyaga (Nyr. LXXXII, 476-81)
PENAVIN OLGA	Kopács személynévanyaga

MUTATÓ

Családnév	Ragadványnév
Aladics	Szomorú Tac(s)mán, Tac(s)mán
Alföldi	Rapcsi, Sicc, Vak Misa
Amrein	Kádár, Öreg Kádár
Benda	Pite
Bokher	Szentjános
Búrány	Rapcsi, Palcsi
Einviller	Kis Vili, Öreg Vili, Vili
Facskó	Márialátó, Szentes
Farkas	Bőgős, Gyura, Púter, Torma
Fehér	Púpos
Galló	Csicsa
Golgolák	Cenzál(r)
Gódor	Kérnya
Gúnya	Kukkurú, Torma, Vak Misa
Hetyei	Borbély, Gyomros, Gyomros Bor- bély, Téglás
Horkics	Az úristálló, Fehér, Lakatos, Öreg Lakatos
Hornyák	Bogyész, Haluska, Nos, Vörös
Horváth	Jószó, Pap, Panyi, Rókus, Sicc, Sinai, Tac(s)mán
Illés	Gecó, Gecó Borbély, Hangos, Palkó
István	Zsófi
Kalocsai	Varga
Karnotek	Gubán
Kemencei	Nos
Keresztes	Sipos
Kollár	Joka
Kovács	Puci
Kucsora	Kucser
Lichtenberger	Pergel
Likár	Makogós
Majorics	Hangyás
Mojzes	Púpi, Púpos
Nagy	Ágó, Gyűrűbajszú, Sinai, Szódás

Németh	Gubán, Nöpotya (Löpötya), Sicc
Palásti	Karakány, Szekán
Papa...? (görög név)	Görög
Pásti	Pap
Pásti	Pásti
Péter	Bukta
Rác	Gergő, Halász, Holdvilággörbítő, Nagy Panna
Robár	Bákász
Salgó	Sánta
Simon	Kilenc, Kis Kilenc, Szészra
Simonyi	Bazáros, Okos Törkő, Törkő
Sírók	Dongó, Harmatverő, Selemsutty
Slezák	Csatos, Csoma
Szabó	Cifra, Póstás
Szántosi	Kozma, Motoros, Palkó
Szekeres	Bocskoros, Taknyosorrú
Takács	Bőr, Szusza
Tamási	Korsós, Pipadili
Tarnai	Cinkvá(j)sz
Torma ?	Gúnya
Tóth	Nagy Panna
Tuli	Harmatverő
Uglik	Szöszke
Urbán	Halász, Öreg
Valkai	Cenzár(1), Káró, Mankós, Nájlon, Oszák
Varga	Bëra → Vëra, Búbos, Csordás, Falábú, Görbe, Gumis Csordás, Kis, Kozma, Mikli, Miskei, Sármas-Subás, Subás, Tüzes, Vëra → Bëra
Zeller	Palás, Torma
Zilinszki	Dani, Dárella, Kopasz
Zimonyi	Hangyás

Családnév hiányzik: Ékszerész, Cúnár, Kuka, Kis Pite, Nagyfejű, Ötvös, Pite, Szári, Táblás, Tüte, Vak.

GRYNAEUS TAMÁS

Ragadványnevek Tiszabezdéden (1766–1900)

Dolgozatom egy nagyobb terjedelmű tanulmány egy rövid fejezete. A közösség, amely a 135 évre terjedő adatanyagot szolgáltatotta szülőfalum, Tiszabezdéd. A református egyház anyakönyvei alapján (az anyakönyvezés 1766-ig nyúlik vissza) a XVIII. század végi és a XIX. századi ragadványneveket vizsgálom. Az összegyűjtött névanyagot az eddig megjelent hasonló jellegű munkák tanulságait hasznosítva saját anyagomnak megfelelően rendezem. Az írásos - történeti - anyagból következik az értelmi jellegű, megkülönböztető funkciójú ragadványnevek csaknem egyeduralma.

Az egyházi iratokból gyűjtött ragadványnevek több problémát jelentenek, mintha a község mai ragadványneveit vizsgálnám. Az írásos feljegyzések esetén a rögzített adatokat nem lehet ellenőrizni, nem lehet rákérdezni a nevek sorrendjére, a névadás indítékára, milyen formában, mikor használták azt, milyen volt a viselőjének a viszonya az adott névhez, öröklődött-e a családban stb. Így nem mindig egyértelmű anyagom vonatkozásában a "ragadványnév" terminus technicus használata. Nehezen feltételezhető, hogy az egyházi anyakönyvekben gúnynevek, csúfnevek, bóknevek szerepelnek. Hogy mégis történtek a kételemű név mellett egyéb bejegyzések, annak oka valójában az azonosításra való törekvés. A bejegyzett harmadik névelem kiegészíti a (család)nevet, egyéníti azt. Inkább a kiegészítő vagy megkülönböztető név lenne indokolható. A mindennapi életben említőnévként használhatták a harmadik elemet. Viselője feltehetően nem haragudott érte, ha bediktálta az anyakönyvbe.

Találkoztam egy-, két-, három-, néha több elemű nevekkal, szórendjük, használati formájuk is igen változatos. Többségük betűszós személynévi eredetű, származási helyre utaló, foglalkozási eredetű, életkort jelentő.

A b e z d é d i r a g a d v á n y n e v e k r e n d s z e r e

A) Az egyelemű (ragadvány)névadás

Egyelemű nevek (egy néven történő említés) akkor szerepelnek a közösség névhasználatában, ha önmagában is elég az egyén megjelölésére a név. A bezdédi anyakönyvekben is fellelhetők szórványosan az egyeleműség nyomai. Ez az őstársadalom korára jellemző névadás virágzott a feudalizmus kibontakozása idején is, sőt szórványosan tovább él a későbbi századokban, visszaszorulva a legalacsonyabb szintre taszított társadalmi rétegek, csoportok körébe (BENKÓ: A

régi magyar személynévadás 1949, 2-7; BÁRCZI: A magyar szókincs eredete 1958, 129).

Bezdéden az alábbiak fordultak elő az anyakönyvekben:

Pl.:	<i>Demeter</i> (1770)	<i>Brugós</i> (1791)
	<i>Hamza</i> (1774)	<i>Kásmér</i> (1792)
	<i>Kászoniné</i> (1785)	<i>Kalános</i> (1793)
	<i>Hertzeg</i> (1790)	<i>Szálka</i> (1793)

Ezeket az eseteket kevés választja el a kételeművé válástól.

B) Névhelyettesítő személymegjelölés

Van olyan bejegyzés is, ahol nevet nem említ az anyakönyvbe bejegyző, n é v n é l k ü l, c s a k n é v h e l y e t t e s í t ő k ö r ü l í r á s s a l jelöli a személyt. Ezek külön csoportot alkotnak.

Pl.:	<i>Tapasztó Tzigány</i> (1786)
	<i>Egyházfői Leánykájája</i> (1788)
	<i>Egy Lakó Asszony</i> (1794)
	<i>Győri Tsordás</i> (1795) - (Győröcske)
	<i>Kalános Tzigány</i> (1793)
	<i>Egy tekenő tsináló Tzigány</i> (1796)
	<i>A Falu kotsissa Leánya</i> (1786)
	<i>Jahim ur bérese</i> (1796)
	<i>Győrön mulató katonaeMBER</i> (1808)
	<i>Egy győri vén cigány</i> (1781)
	<i>Egy nyavalyás lány</i> (1788)
	<i>Egy béres leánya</i> (1786)
	<i>Gorondi Tzigány fia</i> (1786)
	<i>Vak Bori fia</i> (1796)
	<i>Turkevizből szakadt hajadon leányzó</i> (1808)

Az azonosítás szerepét - mint látható - főleg a társadalmi állás, foglalkozás vagy a korábbi lakóhely tölti be. Elsősorban a cigányokra jellemző. Elképzelhető, hogy nem tartották szükségesnek a név használatát, mert az illető személy jogi szempontból alacsonyabb rendű (cigány, szolga, idegen, jövevény, gyermek, nő stb.). Az élet perifériájára szorult embereknek a vezetéknevét esetleg nem is igen ismerték, így nem mellőzni akarták, hanem pótolni a névhelyettesítő megjelöléssel. Gyakran a köznevek is nagy kezdőbetűvel szerepelnek.

C) Ragadványnev keresztnévvel

Olyan kételemű neveket is találtam, amikor a ragadványnev a keresztnévvel együtt fordul elő.

Pl.: *T e k e n ő t s i n á l ó János* (1793) = Lakatos János (1798)
V a k Bori (1795) = Orgován Borbála vak (1800)
T ó b i Sára (1804) = Tóbiás (népi változat) lehet a Tóbi
N é m a Sára (1806) = vagyis ki tudja ki
B o r n y a s Bortsa (1820) –Berko Borbála új magyar (1825)
S z ő k e Erzsébet (1892) – Éva Erzsébet Szőke cigány (1895)

Általában a nők nevét használják így, az ismételt említés adhat némi képet a ragadványnev motivációjára.

D) A betűszós ragadványnevek

"A ragadványneveket helyettesítő betűjelek a gyakran érzelmi töltéssel is rendelkező, bonyolult módon keletkező értelmi jellegű információknak absztrahált jelzései. A betűknek azonban már nem a "jelentése", hanem a hangalakja a társadalmi funkciót betöltő jel, amely az egyén elnevezésének más személy hivatalos nevével való megkülönböztetésére szolgál. A betűjel érzelmi töltését csupán a betűjel mögött rejtőző közösség érzi, amely a ragadványnevet ismeri, - de nem mindig ismeri. Egészen a feledésbe is merülhet" (DÖMÖTÖR SÁNDOR: Doboz községi ragadványnevek betűjelei a XVIII-XIX. századból MNy. LXXIII, 247).

A betűjelek használatának gyakorlata igen korán kialakult a községben. *Koji P. János* főbíró neve (1797) az első olyan bejegyzés, amelynél a bejegyző pap nem írta ki a ragadványnevet teljes egészében (P = Pál), csupán jelezte egy nagybetűvel a családnév után. Ezt követően rendszeresen megjelenik vagy a családnév előtt vagy a családnév után a ragadványnevet jelölő nagybetű: *K. Koji János* (1799), *Koji P. András* (1800), *Pokol P. András* (1801), *Koji P. István* (1802), *Pokol P. István* (1803) stb. Ezek a betűjelek többségükben azért fejthetők meg, mert a családok ma is használják megkülönböztetésül. A DÖMÖTÖR SÁNDOR által megkérdezett plébános református szokásnak minősítette (i. h.).

A ragadványnevek rövidítésére az adta meg a lehetőséget, hogy csökkent a jelentőségük a faluban. Az egyházi anyakönyvbe egyre több adatot jegyeztek be egy személyre vonatkozólag, s ott már nem volt fontos a teljes többelemű név kiírása. A betűnevek ismeretessé váltak a községben, tudatosultak, és aztán már így terjedtek. Ez a ragadványnevek viszonylagos elszegényedésével járt együtt. Hosszú időbe telt, míg a *K* jelentése csak a *Kis* ragadványnévre

szűkült le (*K. Koi* = *Kis Koji*).

A XVIII–XIX. századi anyagban a ragadványnev teljes és rövidített alakjának egymásmellettsége mutatható ki. A betűszós ragadványnevek csoportja mennyiségileg, jelentőségét tekintve is a legnagyobb a falu névrendszerében. Az általam vizsgált időszakban rohamosan terjedt ez a kevésbé színes megkülönböztetési mód, átmenetet képezve a régi és új típusú ragadványnevek között. A már elhomályosult jelentésű kezdőbetűk a történeti névanyag alapján válnak megfejthetővé. Bizonyítható, hogy nem pusztán adminisztratív eljárás a nevek ilyenfajta rögzítése, hanem ragadványnevekkel van dolgunk. A temetőben a sírkövekről ma is olvashatók a nemzedékeken át használt, olvasott betűjelek. A nevek után írt évszámok jelzik az előfordulás első időpontját.

1. *Betűjel a családnév előtt*

A betűjelek többsége a családnév előtt használatos:

H. Daku István (1801) = *Hosszú ... ~ Hajdú ...* (1810)

H. Daku Mihály (1839) = *Hajdú ...*

F. Daku János (1818) = *Fiatal ...*

Sz. Daku Gergely (1894) = *Szélső ... ~ Szőke ...*

K. Daku Ferenc (1839) = *Közép ... ~ Kis ...*

K. Forró István (1824) = *Kiss ...* (1815)

M. Hosszú István (1893) = *Miliszi (Milisztyi) ...*

K. Koji János (1779) = *Kis ...* (1793, 1797...)

F. Koji Gergely (1816) = *Forró ...*

B. Koji Ferenc (1816) = *Balogh ...* (felesége Balogh Erzsébet)
Bába ... (1821 - felesége Vintze
Borbála bábaasszony)

B. Koji Mihály (1817) = *Bába ...*

N. Koji Beni (1893) = *Nagy ...*

N. Koi József (1868) = *Nagy ...*

M. Koi András (1892) = *Márton ...*

N. Koi Lajos (1899) = *Nagy ...*

B. Koi Gergely (1894) = *Bába ...*

M. Koi Dániel (1897) = *Márton ...*

F. Koi Gábor (1898) = *Fazekas ...* (felesége Fazekas Veronika)

F. Kulcsár Ferenc (1898) = *Forró ...*

V. Nagy Ferenc (1896) = *Varga ...*

B. Nagy József = ?

S. Nagy Erzsébet (1832) = ?

D. Pokol Ferenc (1804) = *Daku ...*

K. Rátz Péter (1825) = *Kiss ...* (1815)

L. Rátz János (1828) = *Lovas ...* (1817), *Lov...* (1824)

N. Révész Ferenc (1895) = *Nagy...*

2. *Betűjel a családnév után*

Előfordul a betűjel a családnév után:

Battyányi M. György (1805)

Daku P. János (1894)

Koji P. András (1800) = ... *Pál* ... (az apa neve)

Koji P. István (1802) = ... *Pál* ...

Koji P. János (1819) = ... *Pál* ...

Koji P. József (1825) = ... *Pál* ...

Koi P. Ferenc (1894) = ... *Pál* ...

Koi M. István (1898)

Pokol P. András (1801) = ... *Pál* ...

Pokol P. István (1803) = ... *Pál* ...

Pokol P. János (1806) = ... *Pál* ...

Pokol Gy. Mihály (1799) = ... *Győri* ... (származási helyre utal - Győröcske)

Rácz L. János (1819) = ... *Lovas* ... (foglalkozásnévi eredetű - 'kocsis')

Révész G. Menyhért (1894) = ...?

Révész P. Menyhért (1895) = ... *Pokol* ... (felesége Pokol Eszter) (1893)

3. *Betűjel mindkét elem (családnév és keresztnév előtt)*

Ritkán előfordul, hogy mindkét elem előtt szerepel betűjel:

R. Koi P. Ferenc (1892) = *Rácz* ... *Pál* ... (Rácz volt az anya családi neve, Pál az apa neve)

E) *Ragadványnév a teljes névvel*

Szép számban találtam olyan bejegyzést, amikor a családnév előtt vagy után nem betűjel, hanem a teljes ragadványnév szerepel.

Daku Márton István (1825)

Kis Forró István (1815)

Koji Pál János (1790)

Kis Koji Jánosné (1793)

Kis Koji István (1809)

Koi Péter Jánosné (1814)

Koi Gergely Mihály (1814)

Koi Getzi Mihály (1814)

Koi Pál Pál (1814)

Kolyi Getzi György (1814)

Kolyi Péter Ferentz (1815)

Koji András Ferentz (1816)

Koji András Péter (1816)

Koji András Mihály (1816)

Koji Márton Mihály (1817)

Koy Peti János (1819)

Bába Koy Ferentzné (1821)

Nagy Koy Miklós (1821)

Koy Pál István (1825)
Nagy Koi János (1797)
Kis Koji Lajos (1865)
Hosszú Nagy István (1802)
Kondás Pap Demeter (1824)
Pokol Pál Péter (1816)
Pokol Feri János (1817)
Pokol Pál András (1817)

Rátz Kis Péter (1815)
Lovas Rátz János (1817)
Kis Rátz Péter (1818)
Lovas Rátz Ferentz (1818)
Lov. Rátz János (1824)
Vonó Varga Sára (1824)
Varga Fityi Ferenc (1896)
Figy. Varga Károly (1897)

Ebben a csoportban egyaránt előfordulnak férfi és női ágról öröklődött nevek, tulajdonságra utalók, foglalkozási eredetűek. Pusztán megkülönböztető szerepet látok bennük, már-már hivatalos hatást kelt egyik-másik. A három elem (ragadványnév, családnév, keresztnév) sorrendje vagylagos. Feltételezhető - nem zárható ki - az sem, hogy a betűjel sértést vagy obszcén szót takar, de bizonyítani nem lehet.

F) Foglalkozásra utaló megkülönböztető szerepű szók

Főként az értelmiségieknél a családnév elé, vagy a kételemű név után odaírták a foglalkozást megjelölő szavakat. Bezdéden az utóbbi fordul elő minden esetben. Van pásztorkodásra, állattartásra, ipari tevékenységre utaló név is.

Pl.: Toldi István *Rector* (1772); Mándoki Oskola *Mester* (1777)

Pál Mihály *Mester ur* (1772); O. *Mester* (1774)

Nemes Gábor *Predicátor* (1776)

Demjén József *Tiszteletes Tüdos Lelki Pásztor* (1810)

Keresztúri Áron *A Ref. hiv. és érdemes Rectora* (1801)

Tóth István *Predicator* (1799)

N.Tóth István *Néptantító* (1799)

Koji András *Egyházfi* (1798)

Somlyody András *Szolga B. ur* (1799); *fő Szolga Bíró* (1809)

Somlyódy László *Fő Curator Úr* (1802)

Kóltárs János *Tisztartó* (1799)

Daku István *Főbíró* (1800)

Daku Péter *Bíró* (1801)

Ketskés István *Kondás* (1802) *Szolga legény* (1805)

Pézteli Ferentz *Eskütt ur* (1810)

Daku István *Hajdu* (1810)

Pézteli Péter *Fiscalis ur* (1814)

Néma János *A Bezdédi Ref. Ns. Ekl. idő Szerént való hűségés Harangozója* (1815)

Egri Pál *Tisztartó Úr* (1820)

Koi Andrásné Kováts Anna *Bába 30 esztendeig* (1806)

Balog János *a Helység kondása* (1814)

Gábor József *Tégla Vető új-magyar* (1826)
Nagy László *molnár* (1894)
Szanyi György *kerülő* (1894)
Gyüre Benjámín *tiszai-őr* (1894) stb.

A tisztségre, életsorsra, foglalkozásra utaló bejegyzések a vizsgált időszak alatt ténylegesen fennálló viszonyokat rögzítettek. Ezek már nem válnak vezetőknévvé, csak egy-két esetben.

G) A származási hely feltüntetése

A környező és távolabbi helységek nevei különböző formában szerepelnek a személynevek mellé írva. Kevés ilyen származási helyet feltüntető ragadványnevet találtam a születési anyakönyvekben. Ezek a névelemek a személy előző lakhelyére utalnak, de lehet a feleség vagy az anya származási helye is. Lehetnek alkalmi névkiegészítések is.

Pl.: Szétsi Szigethi György (1787)
Tarpai Tóth István (1799)
Lónyai Lónyai János (1804)
Pátzi vagy Bandi József (1816)
Kabai Szabó János (1832)
Záhonyi Pokol Péter (1837)
Győri Béres Gábor (1819)
Surki Kováts Pál (1814)
Tuséri Révész György (1807)
Csiszeri Ormós Zsuzsánna (1816)
Gorondi Tzigány Márton (1794)

Az azonos nevéek megkülönböztetésére szolgáltak többnyire.

H) Testi vagy egyéb tulajdonság miatt adott ragadványnevek

Ilyen kevés található az anyakönyvekben.

Pl.: Kis Forró (1815) Nagy Forró (1817)
Hosszú Nagy (1802)
Kis Koji (1793) Nagy Koji (1821)
Tarka Ersa (1798)
Szőke Lakatos (1799)
Vak Bori (1795) (gyengén látó vagy farkasvak)
Szőke Tóth (1797)
Kis András (1813)

Valószínű, hogy ezek nem gúnynevek voltak.

I) Népnévből lett ragadványnevek

A cigányok névanyaga igen gazdag. Szinte mindenkinek van ragadványneve, és azon is szólíthatták egymást. A XVIII. században az ő esetükben még nem beszélhetünk a nevek öröklődéséről, sokuknak nincs családnevük, az anyakönyvek csak a származást jelölik meg. A *Czigány Ferenc* (1772), *Czigány Palkó* (1784), *Czigány János* (1791) nevek esetében a nagybetűs írás nem jelent családnevet, a *cigány* szó közsői értelemben különböztet meg. A *cigány* megjelölést nem a hasonló vezetéknevektől való megkülönböztetés tette szükségessé. A falu nem cigány lakosságától történő éles elválasztás eredménye. Következétesen alkalmazták, ezért névelemnek tekinthető. KARÁCSONY egyelemű névként említi a XVIII. századi névanyagból a *Czigány Palkó fia József* (1784) típust (NytudÉrt. 28. sz. 101). A bezdédi anyakönyvekben néhány hasonlót találtam.

Czigány Ferenc fia Ferenc (1772)
Czigány Pali (1791); *Czigány Palkó* (1784)
Czigány János (1791)
Czigány Bandi (1791)

A cigányok nevei többnyire az alkalom születtei. Mindenképpen kételemű nevet akart a bejegyző az anyakönyvbe beírni, még ha a valóságban vezetéknevük nem volt is. Furcsa, hogy csaknem minden cigány a *Czigány* nevet viseli. Nem zárható ki persze a *cigány* egyéb jelentése sem (barna bőrű, zenész, hazug, tolvaj stb.).

J) Az életkor, családi állapot megjelölése

A matrikulákban kezdettől fogva megjelentek az életkorra utaló, a családi állapotot megjelölő közsői elemek. Az életkor megjelölésére szolgáló ifjú, ifjabb, legifjabb; idősb, idősebb; közép, középső, középszerű; öregebb, öregbik, legöregebb szavakat legtöbbször a családnév elé írták: *Öreg Koji Márton* (1787), *ifjú Battyányi Károly* (1898), sokszor rövidítve *legifj.*, *ifj.*, *if.*; *id.*; *köz.*; *ör.*: *Ör. Lakatos Márton* (1800), *ifj. B. Nagy József* (1894). A családi állapotot az *özvegy*, *özvegye*, *néhai* szavakkal jelezték: *özvegy Koy Pál István* (1825), *Mónus Erzsébet özvegy* (1836) stb. Ezekben az esetekben az egyéni név kiegészült közsői elemekkel. Ezeket a névszerű szókat is megkülönböztető elemnek tekintem, bár nem igazán tekinthetők ragadványneveknek – csak kevés vált azzá. Akkor társultak a névhez, ha ugyanazon vezeték- és keresztnévvel egynél több személy élt a közösségben.

Az írásbeli forrásokból vett adatok között csúfolódó ragadványneveket nem találtam, pedig biztosan léteztek, mint ahogy ma

is léteznek. 1883-ban azonban szerepel egy bejegyzés, hogy "Ordas Borbála neve *Balogh*-ra javított, mert az *Ordas* csúfnév tanuk állítása szerint".

KÓI BALÁZS

Szatmár vidéki tájszók

A tájszógyűjtemény Szatmár megye harminckét helységéből¹ származik, szamosháti, túrháti, avasi, Kraszna melléki, érmelléki és a megyéhez csatolt szilágyisági falvakból. A tájszavakat a *Szatmári tájszók*² megjelenése óta eltelt másfél évtized alatt a címszók után jelölt helység(ek)ben, a helyszínen, passzív megfigyelés révén gyűjtöttem.

A tájszóanyag rétegei közül érdemes felfigyelni a bizonyíthatóan újabb keletkezésűekre.

- anyás*: üveges. *Biztos nem anyás a krumpli* (Szatmár) *van és berőkönnyödik a mész.* (Szatmár)
- ároksánc*: az utcai vízlevezető árok füves partja (Kiskolcs) *betropál*: csődöt mond. *Mind betropáltak.* (Csanálos)
- aszalócserény*: vesszőből font tábla, amelyet gyümölcs aszálására használnak (Dobra) *bigicsèl*: gyomot irt (Lázári, Nagymajtény)
- atomgomb* jódtabletta. *Kérek egy atomgombot! Van atomgomb?* (Lázári, Szatmár) *bigicselés*: gyomirtás (Lázári, Nagymajtény)
- bakkülc*: az enyvezőbak csavarjainak meghúzására szolgáló (rendszerint fából készült), belül négyszögletes üregű, két fogóval ellátott asztalosszerszám (Szatmár) *biling*: néhány szemből álló szőlőfürtöcske. *Már lesz rajta néhány biling.* (Csanálos)
- bakkócafa*: berkenye, 'Sorbus torminalis' (Túrterebes) *bogyuri*: hóbortos, bolondos (hangulatfestő szó). *Micsoda bogyuri alak!* (Szatmár)
- berekenye*: berkenye 'Sorbus' (Túrterebes) *bopra*: hüvelyéből kifejtett zsenegés szemesbab (Csanálos)
- bèrkenye*: naspolya, 'Mespilus germanica' (Szatmár) *bögrecsárda*: <házi> italkimérés (Szatmár)
- berőkönnyödik*: megpenészedik. *Ősz böndő*: bendő (Szatmár)
- buburicska*: bürök, 'Conium maculatum' (Iriy) a növény földben levő fehér színű megvastagodott répaszerű gyökere

- caplat*: kószál. (Szatmár)
cibabó: mókus (Hadad)
cokázik: rángatózik (Mezőfény)
csaszla: sasza szőlőfajta (Csanáros)
csipikél: szemelget. *Málnát csipikéltem a kërben.* (Szatmár)
csórikál: <kezében szemesbabot> zörget (Lázári)
csungu: sovány, vékony (Szatmár)
dácsa: ördög. *Eriggy a dácsába!* (Batiz)
dalároz: dalárdában énekel. *Nem dalárosztam, jöjjik è!* (Szilágypér)
dikó: fekvőhely (Irinny)
ecsèl: fest. *Ecsèlnek.* (Bogdánd)
éjszakalódás: éjszakázás (Kiskolos)
èlhángál: elhajigál (Szatmár)
èlkortyant: elkortyolgat. *Èlkortyantott egy üveg bòrt.* (Egri)
èlmihájlik: elfogy. *Èlmihájlik a bòr.* (Kiskolos)
èlsugárit: elhajít. *Botra túsztük és èlsugáritottuk.* (Hadad)
eszelőkös: csöknyös (Szatmár)
fèlkumál: felfog, megért. *A tanár èlvtárs mingyár fèlkumálta a dølgot.* (Szatmár)
fiskuspálinka: pálinkafőzéskor még meg nem vámost pálinka (Kőszegremete)
fucsera: gyárban végzett maszek munka, furera (Szatmár)
gàrszonerija: garzonlakás. *Gàrszoneriját kapott.* (Szatmár)
gicòl: csiklandoz³ (Csanáros)
gicolás: csiklandozás (Csalános)
gomb: tabletta (Batiz, Lázári, Szatmár)
gombajog: gombolyag. (Tasnád)
gombamulacsság: <az avasi falvakban az utcán> gombaszerű tető alá helyezett deszkapódi-umon folyó táncmulatság (Kőszegremete)
grota: kecskebéka. *Az a nagy grota az.* (Csanáros)
gürdè: gaz (Lázári)
hancúrszöveccség: játszótársaság (Szatmár)
hacsines: (állatterelgető szó) balra! (Csedreg)
hamugyèrtya: fogóval ellátott, pléhből készült mécses, amelyben hamura öntött zsiradékot égetnek (Kőszegremete)
hàjlókázik: hajol(gat). *Hàjlókázzatok le!* (Nagypeleske)
hászhija: padlás (Lázári)
hòrdozòskodik: hurcolkodik. *Vasárnap délután hòrdozòskotunk.*
hiju: <a must hordóba töltésére szolgáló> fából készült tölcsérszerű edény (Halmi, Szatmár)
kacòr: kendervágó kiskasza (Csanáros)
kalakánc: gyermekláncfű (Szamoskrassó)
karosláda: szekérülés, melynek alja láda (Csanáros)
katyóra: egyre-másra. *Árulum katyóra a könyvet.* (Szatmár)
kenderbugóy: magnak ültetett kender (Csanáros)
kiköp: kivet. *A szilvafa sokszòr kiköpi a szemet.* (Szatmár)
kikuncsorog: kikunyerál. *Ot már kikuncsoroktam, hoty hazaengeggyenek.* (Csanáros)
kiró zsöl: <akácósból bokros> rőzsének valót kivág (Irinny)
komacssèze: porcelánból készült ételhordó, <amelyben a betegágyas asszonynak komaasszonya ételt visz> (Irinny)

- kopòl*: <téglát> kalapáccsal ütö-
get <és a vakolattól megtisz-
tit> (Mezőfény, Szatmár)
- kóringyál*: énekelget. *Othon én
egész nap kóringyálok.* (Szat-
márhegy)
- kotlós*: kotló, kotlóstyúk (Szat-
már)
- kövéрке*: báránka (virágfajta)
(Szaniszló)
- krumplizik*: krumplit szed. *Egész
nap kin krumpliznak.*(Csanáros)
- kutfuru*: kútfúró (Lele)
- lepillézik*: lepattogzik. *Ha a
gitt esetleg lepillézik, ki
kell javítani.* (Szatmár)
- lőrinces*: túlérrett, löttyedt.
Még nem lőrinces a dinnye.
(Csanáros, Szatmár)
- mëckèr*: hentes <aki télen disz-
nót öl> (Csanáros)
- maródi*: beteg (mn), rosszul érzi
magát. *Ma egész nap ojan maró-
di vagyok, epét is hánytam.*
(Szatmár)
- menyasszonyozik*: <esküvőre me-
nő> menyasszonyt bámul. *Szom-
baton megint menyasszonyozunk.*
(Lázári)
- miskárolás*: ivartalanítás (Kő-
szegremete)
- mohog*: <vihar előtt> zúg. *Mohog
az erdő.* (Kőszegremete)
- motricál*: mozgolódik. *Úgy látom,
már motricál a kisbaba.* (Szat-
már)
- motrosál*: motoszkál. *Egér motro-
sál a szekrényben.* (Szatmár)
- németiszilva*: szatmári szilva
(szilvafajta) (Túrterebes)
- nemtudomszilva*: penyigei szilva
(szilvafajta) (Túrterebes)
- nyulàlda*: nyulászlat. *Megyek a
nyulàldába.* (Csanáros)
- ondó^uz*: napraforgómagot eszik s
a haját szétszórja. *Esténkint
sokat ondó^uztunk.* (Batiz)
- palánkállás*: kerítésoszlop (Me-
zőpetri)
- pengőzik*: pitykézik (Gilvács)
- penicillingomb*: penicillintab-
letta. *Kérek tisz penicillin-
gombot!* (Szatmár)
- penyigei szilva*: 'szilvafajta'
(Bagos, Batiz, Egri, Lázári,
Szatmár)
- picsóka*: árticsóka (Iriy)
- pikíroz*: palánto(ka)t egyenként
(ki)ültet. *Ki fogom pikírozni
a káposztát.* (Csanáros)
- pócsikél*: szundít. *Pócsikél a
macska.* (Szatmár)
- pötyörikél*: kotyog. *Rózsi min-
dik pötyörikél.* (Szatmár)
- praktika*: <iskolai> műhelygya-
korlat; gyakorlati tevékenység
(Szatmár)
- puhálódik*: <dió zöld héja> pu-
hul. *Már puhálódik a dijó.*
(Dobra)
- rábütöl*: az előírtnál hosszabb
bőjtöt tart (Túrterebes)
- rihes*: rühes (Túrterebes)
- roska*: sajtár (Lázári, Mezőfény)
- rüfög*: a fagypontnál jóval ala-
csonyabb hőmérséklet érezteti
a hatását (=nagyon hideg van).
*Hisz kint rüfög! Kint rüfögött
tizenhatodikán.* (Kiskolcs)
- rühet*: disznókat párosít (Csaná-
los)
- rühetés*: disznók párosítása
(Csanáros)
- sállang*: forgács(darab). *Csak
sállang lesz már ebből!* (Mező-
fény)
- sállàngòl*: forgácsol, darabol.
*Az egész deszka már èl lett
sállàngòlva.* (Mezőfény)

söttöng: settenkedik. <i>Mindig ott söttöngött.</i> (Szatmár, Szárazberek)	eltesz. <i>Nincs kedvem uborkázni.</i> (Szatmár)
süppög: hümmög. <i>Mit süppögsz?</i> (Mikola)	unokázik: unokát látogat. <i>Elmentek unokázni.</i> (Szatmár)
szatmári szilva: 'szilvafajta' (= németiszilva) (Túrterebes)	veckölődik: álmatlanul forog (Lázári)
sziszmereg: zizeg. <i>Mennyit sziszmereg az a levél!</i> (Mikola)	veret: tartás. <i>Nem vóut Kovács Lacinak vereti.</i> (Mikola)
szitye: kákás terület (Avasújváros)	vider: vedér (Túrterebes)
szőlős: (fn) szőlő(terület). (Lázári, Szatmárhegy, Szatmár)	zabara: szénatartó (Berend)
tapogató: vesszőből font halászszerszám (Iryny)	zàrgat: zaklat. <i>Eleget zàrgatok már vele. Ne mind zàrgass!</i> (Szatmár)
uborkázik: uborkát üvegbe rak,	zivàr: zivatar (Csedreg)
	zuhòl: csépel, ver. <i>Eleget zuhòlta már!</i> (Lázári)
	zsàjtár: sajtár (Lázári)

Jegyzetek

1. Avasújváros (Oraşu-Nou), Bagos (Boghiş), Batiz (Botiz), Berend (Berindan), Bogdánd (Bogdand), Csanáros (Urziceni), Csedreg (Cidreag), Csomaköz (Ciumeşti), Dobra (Dobra), Egri (Agris), Gilvác (Ghilvaci), Hadad (Hodod), Halmi (Halmeu), Iryny (Irina), Kiskolcs (Culciu-Mic), Kőszegremete (Remetea-Oaş), Lázári (Lazuri), Lele (Lelei), Mezőfény (Foieni), Mezőpetri (Petreşti), Mezőterem (Tiream), Mikola (Micula), Nagymajtény (Moftinu-Mare), Nagypeleske (Peleş), Szamoskrassó (Căraşeu), Szaniszló (Sanislău), Szárazberek (Bercu), Szatmárhegy (Viile Satu Mare), Szatmárnémeti (Satu Mare), Szilágypér (Pir), Tasnád (Tăşnad), Túrterebes (Turulung).

2. NyÍrK. XVII. évf. (1973), 1: 177-178.

3. A *gicòl* ige a *Szatmári tájszavakban* tévesen *csikoz* jelentésben jelent meg (vö. NyÍrK. XVII. évf. 1: 177. (Ezért közlöm újra.)

BURA LÁSZLÓ

M e g e m l é k e z é s e k

Andrássyné Kövesi Magda (1910-1992)

1992. július 3-án 82 éves korában elhunyt Andrássyné dr. Kövesi Magda — Magdi néni — a Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének szeretett és nagyrabecsült tanára. 1952-ben — 42 éves korában! — lett tanársegéd a debreceni egyetemen, majd 1958-ban adjunktus, 1962-ben pedig docens. Bár első tanulmányai még az 1930-as években jelentek meg, tudományos munkásságának legtermékenyebb időszaka — a háborús események, családnevelés stb. miatt megkésve — csak 1952-től bontakozhatott ki 1972-ben történt nyugdíjazásáig. Ez alatt a húsz év alatt több mint ötven munkája jelent meg olyan nemzetközileg jól ismert folyóiratokban, mint például a Nyelvtudományi Közlemények, Magyar Nyelv, Virittájá, Ural-Altäische Jahrbücher stb., s ebben az időszakban jelent meg legjelentősebb munkája is A permi nyelvek ősi képzői (Akadémiai Kiadó. Bp., 1965.). Legtöbb írását a debreceni KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének évkönyve, a Magyar Nyelvjárások közölte (9 tanulmány és 4 ismertetés).

Munkásságában központi szerepe volt a finnugor alaktani kérdéseknek (szóképzés, névszóragozás, igeragozás). Sokat foglalkozott a permi-előmagyar érintkezésekkel. Jelentősek a magyar nyelvjárási, nyelvjárástörténeti és nyelvtörténeti tanulmányai: *Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokból*, *Az előmagyar nyelvjárás ún. "permies" vonásainak kérdéséhez*, *Az ősmagyar sz-ező és s (>cs)-ző nyelvjárások kérdéséhez*, *A Debreceni Grammatika és Kazinczy vádjai*, *A Debreceni Grammatika mai értékelése*, *Az Ómagyar Mária-siralom ualallal szavának értelmezése* stb.

Nem volt a nyelvészet elefántcsont-tornyába visszavonuló tudós, részt vett a magyar tanszék által szervezett nyelvjárásgyűjtéseken, tanítványainak sokat segített különböző tudományos (szakdolgozati), tanulmányi vagy egyéb problémáiknak a megoldásában. Kollégái szerették és becsülték. Munkásságát többször elismerték. Legjelentősebb kitüntetése a Finn Köztársaság elnöke által adományozott "Finn Oroszlánrend" volt.

Egyetemi munkásságáról jó összefoglalásokat olvashatunk a nyelvészeti tanszékek történetének feldolgozásaiban (JAKAB LÁSZLÓ —KERESZTES LÁSZLÓ: Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. A debreceni KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai. 51. sz. Debrecen, 1979. és A debreceni magyar és finnugor nyelvtudományi tanszékek története (1914–1990). Uo. 55. sz. Debrecen, 1990.)

70. születésnapja alkalmából Kálmán Béla professzor köszöntötte (NyK. 82(1980):357) és volt tanítványa, kollégája Keresztes László (MNyj. 23(1980):3–9). Tisztelői, kollégái, volt tanítványai 80. születésnapja alkalmából a Folia Uralica Debreceniensia második kötetét (Debrecen, 1991) az ő tiszteletére adták ki.

Alig telt el két év az ünnepi megemlékezések óta, s már fájó szívvel búcsúznunk kell Magdi nénitől. Munkássága, emléke azonban tovább él.

*

(Búcsúbeszéd a sírnál. Diósgyőr, 1992. július 16.)

"*Tuled ualnum de num ualallal*" — híres sorai az Ómagyar Mária-siralomnak. Sorok, amelyekkel Magdi néni is foglalkozott. Hiába fordulunk azonban most már feléje, hogy mit jelent a *valállal* szó, nem jön válasz, és fájón érezzük a *válnum* szó jelentését. Hiába fordulunk most már feléje, csak utolsó, néma üzenetét látjuk, szemünkkel, ahogy ez a Halotti Beszédben is írva van: *ysa pur es chomuv uogmuc*. Bizony, por és hamu vagyunk. Csak por és hamu? Nem. *Csak a test az, amely porrá válik.*

A lélek él tovább, örökre, Magdi néni hite szerint is.

És él tovább a tudós: világos, szépen megírt tanulmányait ismerős és ismeretlen egyaránt újra és újra fellapozhatja. És ekkor megelevenednek a szavak, amelyeket ő írt le, megelevenednek a mondatok, ahogy azt ő fogalmazta meg, megelevenednek a gondolatok, az ő gondolatai.

És él tovább az ember: emlékeinkben, bennünk, akik személyesen ismertük őt, és csak velünk együtt fog majd végképp kihunyni. Él bennünk Magdi néni, az ember, sokféle formában: feleségként, anyaként, bennem főleg tanárként, nyelvjárásgyűjtéseken tapasztalt vezetőként, mindig segíteni kész kollégaként.

Csak a test az, amely porrá vált. Csak a testtől búcsúzom most a magyar és a finnugor nyelvtudományi tanszékek munkatársainak nevében, volt kollégái és tanítványai nevében, a debreceni Magyar-Finn Baráti Kör tagjainak nevében.

Csak a könnyűvé vált test az, amely most megpihen. Requiescat in pace.

KISS ANTAL

Erkki Itkonen

1913. április 26 - 1992. május 28.

Az utóbbi évtizedek finnugor (uráli) nyelvtudományának egyik legnagyobb alakja, a finnugor nyelvtörténetnek, lappológianak, az etimológiai, lexikológiai és morfológiai kutatásoknak nemzetközileg elismert szakembere távozott el körünkől 1992. május 28-án úgy, hogy szinte szíve utolsó dobbanásáig dolgozott egyenletesen, kitartó szorgalommal és kifogyhatatlan szellemi energiával.

Erkki Itkonen 1913. április 26-án született Lappfölfön: Inariban, ahol édesapja akkor lekipásztor volt. Noha a család Erkki születése után egy évvel délre költözött, a szűkebb szülőföld vonzása egész életében megmaradt.

Tanulmányait Lohjában kezdte el, ahol igen fiatalon, tizenhét éves korában leérettségizett, majd a Helsinki Egyetem hallgatója lett. 1933-ban, húszéves korában magiszteri (tanári) vizsgát tett. 1934-től a Suomen Suku [= Finn Rokonság] nevű kutatóintézet asz-szisztense, a nagyhírű finnugor nyelvész, E. N. Setälä munkatársa lett.

Doktori disszertációját szinte gyerekfejjel, huszonhat éves korában védte meg (Der ostlappische Vokalismus vom Skoltlappischen. SUST. 79). S ettől kezdve egész életén át hű maradt a lapp nyelvi kutatásokhoz, a lapp kultúra őrzéséhez. Erről tanúskodnak rendkívül értékes tanulmányai, könyvei (Struktur und Entwicklung der ostlappischen Quantitätssysteme. 1946; Das Perfekt des Partizips im Lappischen. 1950; Suomen tunturilapin kirjakielen kehitysvaiheet. Vir. 169-83. 1951; Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis. 1960), s különösképpen hatalmas inari lapp szótára (Inarilappisches Wörterbuch. I-IV. 1986-1991), valamint számtalan más cikke különböző finn és nemzetközi folyóiratokban. Ő írta meg a Suomen Kirjallisuus [= Finn irodalom] című mű számára a "Lapp népköltészet" (1963), illetve a Kalevala Társaság Évkönyve számára "A finnországi lapp írók" című összefoglalást. 1957-től 1972-ig ő volt a Lapp Kulturális Társaság elnöke, valamint a társaság Sabmelas című lapjának szerkesztője.

1948-tól a Helsinki Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének megbízott professzora, 1956-tól 1964-ig pedig nyilvános rendes tanára. 1964-ben ugyanis a Finn Akadémia tagja lett, ahol független akadémiai kutatói állást kapott. Innen vonult nyugdíjba 1983-ban. Munkájától azonban nem vált meg, hanem a Honi Nyelvek Kutató Intézetében dolgozott egészen haláláig.

Munkásságában jelentős helyet foglaltak el finnugor h a n g t a n i - h a n g t ö r t é n e t i kutatásai. A lapp hangtani vizsgálódások után a volgai és a permi nyelvek magánhangzórendsze-

reit vizsgálta meg (Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF. 29, 1946; Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. FUF. 31, 1954). Magánhangzó kutatásainak alapvető eredményeit tartalmazza továbbá olyan fontos tanulmányai, mint Onko kantasuomessa ollut keskivokaaleja? [= Voltak-e középső magánhangzók a finn-ségi alapnyelvben? Vir. 49, 1945] vagy Vokaalikombinaatiot ja vartaloityypit [= Magánhangzó-kombinációk és tőtípusok. Vir 52, 1948] és Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen (FUF. 30, 1949).

Elévülhetetlen érdemeket szerzett a f i n n u g o r a l a p n y e l v v o k a l i z m u s á n a k kutatásában. Rendkívül széles nyelvi anyag alapján rajzolja meg a finnugor alapnyelv magánhangzó-rendszerét, s mutatja ki STEINITZ elméletének: az alapnyelvekre feltett redukált magánhangzók, illetve a magánhangzó-változások rendszerének tarthatatlanságát (Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung. UAJb. 41, 1969; Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. UAJb. 41, 1969; Bemerkungen über den Vokalismus der ersten Silbe von Tschuwaschischen Lehnwörtern in einigen finnisch-ugrischen Sprachen. FUF. 38, 1970; Zum Ursprung und Wesen der reduzierten Vokale im Mordwischen (FUF. 39, 1971) stb.

Sokan talán elsősorban a finnugor hangtörténet rendkívül elismert kutatójaként tartják számon, de meg kell említenünk, hogy számos m o r f o l ó g i a i és m o n d a t t a n i tanulmánya is nagy figyelmet érdemel. Ezek között említhetnénk Onko itämerensuomessa jälkiä duaalista? [= Van-e nyoma a duálisnak a finn-ségi alapnyelvben? Vir. 59, 1955], mely előadasként elhangzott a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen is 1954-ben. Cseremiszt (mari) kutatásai közül kiemelésre érdemes az igeragozási rendszer kérdéseit tárgyaló nagyszerű tanulmánya (Beobachtungen über die Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystems. SUST. 125, 1962).

Munkásságában a m o n d a t t a n i kutatások mennyiségileg talán nem tűnnek jelentősnek, de feltétlenül számon tartandók mind elméleti, mind módszertani szempontból. Különösen a finn-volgai nyelvekbeli tárgy vizsgálata és a partitívus kialakulásának kutatása érdemli meg a figyelmet (Über das Objekt in den finnisch-wolgaischen Sprachen. FUF. 39, 1972; ill. Zur Geschichte des Partitivus. FUF 40, 1973).

A legnagyobb és talán legmaradandóbb munkát az e t i m o l ó g i a és a l e x i k o l ó g i a terén végezte. A már említett négykötetes inari lapp szótárán kívül a finn nyelv etimológiai szótárának (Suomen kielen etymologinen sanakirja. I-IV.) elkészí-

tését kell megemlítenünk, amelyet Y.H. TOIVONEN halála óta (1956) előbb egyedül, majd AULIS J. JOKIVAL és REINO PELTOLAVAL együtt végzett s fejezett be 1978-ban.

Nem lenne teljes a kép, ha nem említenénk meg, hogy nagy gondot fordított az egyetemi hallgatóság igényeit kielégítő tankönyvek és kézikönyvek elkészítése is. Ezek között találjuk a már említett Lappische Chrestomathieját (1960), a Tietolipas sorozatban megjelentetett válogatott tanulmányait (Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta. 20. szám. = A finnugor nyelv- és történetkutatásról. 1961), illetve nagyszerű összefoglaló művét, a Kieli ja sen tutkimus című könyvét [= A nyelv és kutatása. 1966], amely igazában egy általános nyelvészeti áttekintés finnugor nyelvi adatokra és jelenségekre építve.

Mindezen felül a tudományos közélet aktív részese volt. Hosszú időn keresztül, 1968-tól 1978-ig a Finnugor Társaság elnöke volt, több mint húsz éven át volt a Finnisch-ugrische Forschungen című folyóirat főszerkesztője és szerkesztőbizottsági tagja.

Fordítsuk figyelmünket most a finn-magyar kapcsolatokban játszott fontos szerepére. 1956-ig a Finn-Magyar Társaságnak és vezetőségének tagja, a forradalom leverése után megváltik a társaságtól, de nem a magyar tudományos és kulturális élettel való szoros kapcsolattartástól. Ő is részese azoknak a tárgyalásoknak, amelyek a háború utáni áldatlan finn-magyar hivatalos kapcsolatok felszámolását célzó új kulturális-tudományos egyezmény 1959-es megkötéséhez vezettek. Az egyezmény értelmében újra megjelenő magyar lektorok, ösztöndíjasok, kutatók munkáját meleg barátsággal segítette. Mindent megtett az egykori jó kapcsolatok felelevenítésére és továbbfejlesztésére. Rendkívül magas színvonalú óráin, előadásain nem egy magyar egyetemi hallgató, későbbi kutató szélesítette látókörét, s igyekezett elsajátítani a tudományos gondolkodás és módszertan elemeit. Folyamatosan arra törekedett, hogy a Finnisch-ugrische Forschungen hasábjain a magyar kutatókat is újra bekapcsolja a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe. Tárgyalásokat folytatott azért, hogy mielőbb készüljenek olyan új nyelvkönyvek és szótárak, amelyek a hallgatóság igényeinek kielégítését szolgálják. Az ő érdeme is, hogy az egyezmény megkötése (de különösen 1962) után a magyarul tanuló hallgatók száma Helsinkiben a korábbiak többszörösére növekedett.

A magyar tudományos élet gondot fordított arra, hogy tevékenységét értékelje. 1955 óta levelező tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak. Magas állami kitüntetést kapott a finn-magyar kulturális és tudományos élet fejlesztése érdekében végzett kiemelkedő munkájáért; 1970-ben tiszteletbeli tagja lett a Magyar Tudományos Akadémiának, majd később díszdoktora a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemnek (1988).

Igen jó kapcsolatokat tartott fenn a debreceni egyetem magyar és finnugor nyelvtudományi intézetének oktatóival és hallgatóival, a Debrecenből érkezett, Finnországban tevékenykedő magyar lektorokkal. Valamennyien szeretettel emlékezünk első debreceni látogatására és az egyetemen tartott értékes előadására (1954), a vele folytatott későbbi hasznos tárgyalásokra, meleg baráti beszélgetésekre. Mindig képes volt arra, hogy a napi kemény tudományos munka után baráti körben, s különösen magyar baráti körben feloldódjon és sziporkázóan szellemes társalgást folytasson, melyhez a humor éppúgy hozzátartozott, mit a bölcs, de könnyed csevegés vagy a finom ironia.

A szubjektív vallomások talán nem illenek egy nekrológ keretibe, mégis megemlítem, hogy e sorok írója nagy hálával és szeretettel gondol vissza a vele töltött napokra, órákra, az úgynevezett kedd délutáni (kizárólag magyarul folytatott) beszélgetésekre, ahol az egyetemi Magyar Intézet (Unkarilainen Iaitos), s a finn-magyar kapcsolatok éppen aktuális dolgait, a magyaroktatás ügyét beszélhettük meg. Érdekesekek voltak a finnugor magánhangzó- és más-salhangzó-rendszerről több féléven át tartott előadásai utáni (a k á v é z á s szó mintájára tréfásan elnevezett) "kásázások" alkalmával folytatott eszmeccserék, amelyek betekintést engedtek számomra ahhoz, hogy meglássam, milyen gondos felkészülés, a dolgok alapos elméleti és módszertani átgondolása előzte meg egyetemi előadásait. Én magam is számos, a magyar nyelvoktatás során felmerült, számomra érdekes problémával "szórakoztattam", s ma is sajnálom, hogy nem fogadtam meg jótanácsait, s nem írtam meg a Tietolipasnak a legérdekesebb nyelvoktatás-pedagógiai gondjaimat, amire atyai jóbarátként többször ösztönzött.

Felejthetetlen estéket tölthettünk együtt az 1988-91-es években is, amikor félévente rendszeresen rendeztünk egymásnak egy-egy ünnepi vacsorát. Ezek a találkozások lehetőséget adtak számomra ahhoz, hogy meghallgassam tudománytörténeti szempontból is érdekes visszaemlékezéseit a finn és finnugor nyelvtudomány jeles személyiségeiről (E.N. Setälä, Y.H. Toivonen, L. Kettunen, P. Ravila stb.), valamint az egykori tudományos közeletről. Bizalmas beszélgetései is igazolták, milyen mély tisztelet és megbecsülés töltötte el egykori finn tanárai, kutatótársai, s nem utolsósorban magyar kutatótársai és barátai iránt (Lakó György, N. Sebestyén Irén, Papp István, Hajdú Péter stb.).

Egész életét, annak szinte minden percét — a családon kívül — szeretett tudományának szentelte. De soha nem az egyéni érvényesülés vezette, hanem a tudomány szolgálata. Tanítványai sem igen tudták talán, mennyire önzetlenül örült sikereiknek, tudományos eredményeiknek. Felejthetetlen volt látom, amint könnybe lábadt szemmel mondta még viszonylag fiatalon, egyik kitűnő tanítványának

doktori bankettjén (karonka), hogy most már nyugodtan hal meg, mert nagyszerű utód(ok) viszik előbbre a finnugor (uráli) nyelvtudomány ügyét.

Emlékét mindörökre megőrizzük, mert tudós élete, emberi tartása, tisztessége és barátsága mindannyiunkban, akik ismertük, fejlethetetlenül mély nyomot hagyott.

NYIRKOS ISTVÁN

Emlékezés Csúry Bálintra (Szatmárnémeti — Egri 1992. október 3-4)

1986-ban Csúry Bálint születésének 100 éves évfordulóján Romániában még nem lehetett megemlékezni a híres tudósról. Az utóbbi években bekövetkezett változások tették lehetővé, hogy Balassa Iván kezdeményezése megvalósulhasson: Csúry tanítványai, tisztelői szülőföldjén is méltathassák a híres nyelvészt.

A megemlékezés első része Szatmárnémetiben volt október 3-án délután a Kölcsey Ferenc Elméleti Liceumban. Sebestyén Árpád (Debrecen) előadásában Csúry Bálint tudományos munkásságával foglalkozva főleg azokat a részeket emelte ki, amelyek azt bizonyítják, hogy Csúry — évtizedekkel megelőzve korát — a modern szociolingvisztikai kutatásoknak nagyon sok gondolatát már a gyakorlatban is megvalósította a Szamosháti szótárban. Nagy Jenő (Kolozsvár) és Kovács István (Debrecen) tanítványai voltak Csúrynek, s meleg szavakkal emlékeztek meg volt tanárukról. Rövid szünet után tovább folytatódott az emlékülés: Petro Lizanyec (Ungvár) és Péntek János (Kolozsvár) hozzászólása után a nagyszámú érdeklődő közönség közül beszéltek többen is terveikről, végzett nyelvjárásgyűjtő munkájukról, vagy tettek fel kérdéseket a három előadónak Csúry Bálint munkásságával, hagyatékával kapcsolatban.

A megemlékezés második része október 4-én Egriben, Csúry Bálint szülőfalujában volt. Az ünnepség istentisztelettel kezdődött a zsúfolásig megtelt kis műemléktemplomban. A Bécsi kódex elején is megtalálható, és így az egyetemi nyelvemlékelemzésekben is jól ismert Ruth könyvéből vett textus mondanivalója a szülőföld szerepének jelentősége volt, a szegény szülőföldről való elmenekülés hiábavalósága, a szülőföldre való visszatérés fontossága. A templom mellett az RMDSZ magyar nyelvű könyveket árult, s kapható volt a Műemlékvédő Hírek 1992. októberi különszáma is, amely Csúry Bálintot és Egrit mutatta be. Az istentisztelet után leplezték le az emléktáblát, amely a szülőház helyén épült szép új ház falán ka-

pott helyet. A táblát a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság Szatmár megyei fiókja, a szatmárnémeti és az eгри RMDSZ készítette. Az emléktábla-avató beszédek — Bara István (KLMT), Nagy Jenő professzor, Nicolae Bondics polgármester, Kiss Kálmán, Szarvas Béla tanárok stb. — ismét felidéztek a falu lakói és a vendégek számára Csúry Bálintot, akire büszkék lehetnek, s aki azt példázza, hogy egy szegény, kicsi faluból is elindulhat országos hírű, ragyogó tudományos pálya. A debreceni egyetem koszorúját Jakab László és Sebestyén Árpád helyezte el.

A megható ünnepség után a rendezők a falu művelődési házában megvendégelték az ünnepség résztvevőit.

KISS ANTAL

A tanítvány emlékezik Csúry Bálint emlékülésén és emléktáblája felavatásakor Egriben

Tisztelt emlékülés! Hölgyeim és Uraim! Kedves Barátaim!

Egy emlékülésnek és emléktábla elhelyezésének és felavatásának kettős a jelentősége: emlékeztet valakire, aki életével és tevékenységével egy szűkebb vagy nagyobb közösség körében fontos szerepet töltött be, iránymutató volt, ugyanakkor figyelmeztet és kötelez arra, hogy mindennapi életünkben, szakmai tevékenységünkben az ő nyomdokain haladjunk, példáját kövessük.

A Csúry Bálint tiszteletére rendezett emlékülés és az ezt követő emléktábla-felavatás a hajdani szülőháza helyén álló épület falán újabb alkalom arra, hogy fölelevenedjenek a hozzá fűződő emlékei azoknak, akik vele szorosabb kapcsolatban állottak személyi és tudományos vonatkozásban. Így előttem is, az egykori tanítványban megjelenik kedves, szerény, közvetlen egyénisége, alakja. Ha pedig munkáit forgatom, felhasználom és idézem, a kiváló tudós áll előttem. Ha hajdani egyetemi jegyzeteimet lapozgatom, magam előtt látom a katedrán, amikor a magyar nyelv rendszeréről, a magyar nyelvjárások sajátosságairól beszél vagy a finn nyelvet tanítja nekünk.

A debreceni gr. Tisza István Tudományegyetem egykori hallgatójaként 1934 és 1938 között látogattam előadásait, vettem részt szemináriumi gyakorlatain és nála szereztem meg a nyelvtudományi doktori címet. Ebből az alkalomból szerető emlékezéssel gondolok vissza a közelében töltött egyetemi éveimre és igyekeztem a szeretett tanárról és nevelőről, a tudósról, az iskola-teremtő egyéniségről megemlékezni.

Első emlékeim órála még gyermekkoromból valók, amikor ő a kolozsvári református kollégiumban tanított és édesapám tanártársa volt. Egy alkalommal édesapám üzenettel küldött hozzá a kollégium régi épületébe, amelyben a kollégiumi könyvtár volt, és ő ott dolgozott tanártársával, Brüll Emánuellel együtt, mint a könyvtár őre. Én akkor 8-10 éves "fika" — alsós diák — voltam, és a Farkas utcai tanári házban laktunk. Onnan kellett átmennem a szemben levő ókollégiumba, hogy "Csúry bácsit" megkeressem a Gyulai Pál nevét viselő könyvtárőri szobában. Amikor ide beléptem, a szinte átlátszatlan füstből csak lassan bontakozott ki az asztalnál ülő férfi simára borotvált boltozatos koponyája, amint az írás fölé hajolt. Ki tudja, talán szűkebb hazája, a Szatmár megyei Szamoshát valamelyik nyelvi jelenségét vetette akkor éppen papírra vagy éppen nagy szótára, a Szamosháti szótár céduláit rendezgette, amikor munkájában félbeszakítottam. Köszöntésemet kedvesen viszonzta, majd felállt és az édesapámtól küldött cédulával elindult, hogy az épület földszintjén levő lakásukból felhozza azt, amire édesapám kérte.

Egyedül maradtam a könyvtári szobában. A dolgozóasztala mögötti polcokon katonás rendben sorakoztak a könyvek, céduláit tartalmazó dobozok, a nyitva levő oldalajtón pedig bepillantottam a nagy könyvtárterembe, amelyben a könyvekkel telerakott polcokon ámultam el.

Jó tíz év múlva találkoztam vele újból. Családunk 1929-ben telepedett át Magyarországra Pápára, és én szüleim tanácsára 1934-ben Debrecenben iratkoztam be az egyetemre, talán éppen azért oda, hogy édesapám volt tanártársa, és akkor már egyetemi tanár Csúry professzor közelében végezzem tanulmányaimat. Ez a választás döntötte el pályám alakulását, mert Csúry Bálint tanár úr irányította figyelmemet a népnyelvre és a mögötte rejtekező anyagi világ tanulmányozására és megismerésére.

Egyetemi előadásaiban a négy év alatt áttekintette a magyar nyelv rendszerét a hangtántól a jelentéstanig, megismertette velünk a magyar nyelvemlékek nyelvi sajátosságait és világát, és minthogy többször megfordult Finnországban és elsajátította a finn nyelvet, előadta ezt is. A Kalevala megjelenésének 100. évfordulóján, 1935-ben pedig külön kollégiumban méltatta a Kalevala jelentőségét a finn nép életében és a világ nagy nemzeti eposzainak sorában.

Különös melegséggel és vonzó módon beszélt a magyar nyelvjárásokról, ahogy nevezni szerette: a népnyelvről, és a népnyelvi bűvárlatról. Azoknak a tanítványainak, akiket meggyőzött és megnyert ennek a "bűvárlat"-nak, ebből a tárgykörből adott szemináriumi dolgozati témát. Hogy a nyelvjárásokat, jobban mondva saját nyelvjárásukat tanulmányozni óhajtók munkáját megkönnyítse és ne-

kik útmutatót adjon a kezükbe, megírta *A népnyelvi bűvárlat mód-szere* (1936) című, a kutatóképzés és a nyelvjárási gyűjtés gyakorlati kérdéseit tárgyaló módszertani tanulmányát, egyetemi előadásai közé fölvette és szemináriumot állított be a népnyelvi gyűjtésről. Példával ő maga járt elől: 1935-ben jelent meg élete főműve, anyanyelvjárása szókincsét fölölelő nagy tájszótára a *Szamosháti szótár* két kötete, az első olyan tájszótárunk, amely egy nyelvjárásterület lehetőleg teljes szókincsét tartalmazza és nemcsak a tájszókra terjed ki. "Szótáramban — olvashatjuk a bevezető sorokban — kísérletet teszek arra, hogy egy magyar falu népének képzet- és szókincséről rendszeresen fölvev, hiteles gyűjteményt állítsak össze." Szülőfaluja, a Szatmár megyei Egri adta a szótár törzsanyagát, de a gyűjtés ideje alatt, 1908–1915 között és később is többször bejárta nemcsak Szatmár megye többi szamosháti faluját, hanem a szomszédos nyelvjárásoknak a szamosháival érintkező széleit is. Szótára nemcsak gazdag nyelvi és néprajzi anyagával, hanem mint tudományos megvalósítás is mérőföldkő és minta a magyar nyelvtudomány történetében. Ezt a szótárt követendő példának és mintának tekintette minden későbbi tájszótár.

Jól emlékszem, hogy milyen nagy örömmel mutatta meg a szótár első példányait azoknak a tanítványainak, akiket magához meghívott és elbeszélte a szótár keletkezésének történetét, a gyűjtésben és a szerkesztésben alkalmazott eljárásait. Ily módon igyekezett benűnket a magyar nyelvjáráskutatás korábban meglehetősen elhanyagolt ügyének megnyerni. Ezért — mint már említettem — a szemináriumi, szakvizsgái dolgozatok tárgyául a nyelvjáráskutatás iránt kedvet és hajlandóságot mutató tanítványainak egy-egy népi foglalkozási ág, kismesterség munkamenetének és szókincsének összegyűjtését és fonetikus följegyzését tűzte ki feladatul. Ezeket a szakdolgozatokat azután, ha — megítélése szerint — megütötték a kívánt tudományos szintet, előbb pályadíj odaítélésére, majd pedig doktori értekezésre javasolta. Így formálódott ki és terebélyesedett körülötte tanítványainak az a csoportja, amely a mester nyelvészeti felfogásában a szavak és dolgok egységének elvét vallotta, a fonetikai följegyzés terén pedig a tőle használt jelölést és rendszert alkalmazta, vagyis az ún. Csűry-iskola. Munkásságukban Csűry biztosítékot látott arra, hogy egy olyan intézmény létrehozását indítványozza, amely a magyar nyelvjáráskutatás letéteményese, rendszeresítője, átfogó irányítója lehet. Így jött létre 1938-ban a Magyar Népnyelvkutató Intézet és évkönyve a *Magyar Népnyelv*, ennek lett folytatója a *Magyar Nyelvjárások*. E két szerv: az intézet és az évkönyv volt hivatott arra, hogy a gyűjtéshez és a közléshez szükséges anyagi és tudományos lehetőséget biztosítsa. A viszonylag rövid idő alatt közzétett publikációk száma — két év alatt 17 tanulmány és 3 évkönyv — mutatja, hogy Csűry Bálintnak

sikerült tanítványainak érdeklődését fölkeltenie, s a "Csúry-iskola" sikeresen állta meg helyét a magyar nyelvtudományban. Csúry Bálint így lett — állapította meg róla Bárczi Géza — Magyarországon "a nyelvjárások katedrás professzora". Tanítványai közül olyan kiváló nyelvészek és néprajzosok kerültek ki, mint D. Bartha Katalin, Imre Samu, Balassa Iván, Végh József, Penavin-Borsi Olga, Bakó Elemér és mások. De őt vallotta mesterének a nyelvjáráskutatásban Szabó T. Attila is.

Csúry Bálint az intézet keretében remélte és képzelte megvalósíthatónak a magyar nyelvatlasz ügyét is. "A magyar népnyelvi bűvárlatnak — hangoztatta — el kell oda jutnia végre módszerében és célkitűzéseiben a népnyelv monográfia-szerű feldolgozásának fokához s az ezt szükségszerűen kiegészítő 'nyelvatlaszok korához'." Meg is tette az első lépéseket a gyakorlati megvalósítás felé: a finn és a német nyelvatlaszmunkálatok módszerének tanulmányozására két tanítványát — Bakó Elemért és a sorok íróját — küldte ki külföldre, itthon pedig Hajdú és Bihar megye területén 1938-ban megkezdte a próbagyűjtéseket.

A csendes, zárkózott, teljesen a tudománynak élő Csúry Bálintnak sikerült fölkelteni és a nyelvjáráskutatásra irányítani a tudományos érdeklődést. Tanítványai körében azonban föloldódott, sokat beszélt Finnországról, a finn tudományos élet megszervezéséről és nagyszerű megvalósításairól. Bennünket többször meghívott a nagyerdei "Leveles csárdába" egy-egy pohár italra és beszélgetésünk közben mindig volt türelme, hogy szerényen és halkán figyelmeztessen beszédünkben, szóhasználatunkban esetleg előforduló vétségekre is. Sokszor utaztam vele villamoson vagy ahogy diáknyelven neveztük "delejen", és most is emlékszem arra, amikor megjegyezte, hogy a villamos jegytömb megnevezésére használt diáknyelvi "füzet-jegy" helyett inkább a helyesebb "jegyfűzet" szót használjam. Szabó Magda, aki tanítványai közé tartozott, szintén részesült tőle ilyen helyreigazításban. Egy helyen erről így ír: "Egyetemi emlékeim több professzorom arcát őrzik: Csúry Bálint szemüvegének, szellemének villogása máig visszafénylik. Soha nem lehetek elég hálás neki amiatt, hogy négy szemeszteren át külön munkaként jelentéstannal foglalkozott, s olyan anyanyelvi képzés után bocsátott utamra, amelynek létfontosságú szerepe lett későbbi mesterségemben. Csúry kiirtotta mondataimból a felesleges határozókat, megtanított rá, mennyivel többet fejez ki az ige egymagában, ha nem szükítem az értelmét, s rám szólt, ha olyan jelzőt használtam, amelyet a fogalom amúgy is kifejezett."

Meg kellett tehát válogatnunk szavainkat, mondatfűzéseinket ha vele beszéltünk. Pironkodtunk is, ha vétettünk, előtte nem lehetett "a szavakkal játszani". Tiszteltük őt ezért a nyelvi szigorért. Hogy az anyanyelvi műveltség emelése, a helyes nyelvhasz-

nálat mennyire szívügye volt, mutatja, hogy volt egy kollégiuma is "Helyes magyarság" címen. Igyekeztünk tőle ezen a téren is tanulni, tanácsait megfogadni. Mert kiváló tudós, jó nevelő, tudomány-szervező és talpig becsületes ember volt.

Nagyszerű emlékét idézi a róla való megemlékezés és megőrzi az emléktábla, de még maradandóbb emléket állít neki tudományos munkássága, amellyel a magyar nyelvtudományt gazdagította és a magyar nyelvjárások rendszere búvárlását megindította. Reméljük, hogy a nagy Professor szelleme munkál továbbra is az utánunk következő nemzedékek körében is.

Köszönet illesse Balassa Ivánt, a Magyar Néprajzi Társaság elnökét, aki a Csúry Bálintra való megemlékezés gondolatát fölvetette, a szatmárnémeti Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaságot, amely az emléktábla elhelyezését javasolta és kivitelezte, a Romániai Filológiai Társaság részéről Bara István urat, a szatmárnémeti RMDSz elnökét, aki az emléktábla-avatás ünnepségét lebonyolította, valamint mindazokat, akik ennek sikerét elősegítették. Egri község vezetését és lakosságát pedig kérjük, hogy őrizzék és óvják meg a Csúry Bálintnak, a község nagy fiának emlékét idéző táblát.

(Elhangzott 1992. okt. 3-án a Csúry-emlékülésen Szatmárnémetiben.)

NAGY JENŐ

1320 - 1995

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

KERESZTES LÁSZLÓ: Kálmán Béla nyolcvanéves	3
KISS ANTAL: Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1983–92)	5
HOFFMANN ISTVÁN: A helynevek szerkezeti elemzése	11
KISS JENŐ: A nyelvi regionalizmusok mai misszilisekben	45
M. NAGY ILONA: <i>Zsannamanna</i>	53
B. PORKOLÁB JUDIT: Népnyelvi elemek Nagy Lajos Kiskunhalom c. művében	57
ZILAHY LAJOS: Beszámoló egy sárréti tájszótár anyaggyűjtéséről	61
NYIRKOS ISTVÁN: A hangsúlyos helyzetben előforduló bontóhangok a magyarban I.	69
RÉVAY VALÉRIA: Képző vagy rag?	91
VÖRÖS ÉVA: A gránátalma elnevezései a magyarban	99
KOCSÁNY PIROSKA: Nyelvtudomány és szövegelemzés	107
GÁSPÁRI LÁSZLÓ: A stilisztika grammatikája	117

Ismertetések, bírálatok

Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára (Ism. JAKAB LÁSZLÓ)	123
A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD)	128
<i>Hegedűs Attila</i> : Kísénémedi tájszótár (Ism. K. SZOBOSZLAY ÁGNES)	132
<i>Ábrahám Imre</i> : Nyúl község nyelvkincse (Ism. TUBA MÁRTA)	135
<i>Püspöki Nagy Péter</i> : A Csallóköz neveiről (Ism. RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA)	138
Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről (Ism. KIS TAMÁS)	143
<i>Földes Csaba</i> : Deutsch–ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke (Ism. SZABÓ JÓZSEF)	150
Két színes könyv a karjalaiakról (Ism. KERESZTES LÁSZLÓ)	154

Nyelvjárási adatok

GRYNAEUS TAMÁS: Dávodi ragadványnevek	157
KOI BALÁZS: Ragadványnevek Tiszabezdéden	173
BURA LÁSZLÓ: Szatmár vidéki tájszók	181

Megemlékezések

KISS ANTAL: Andrássyné Kövesi Magda (1910–1992)	185
NYIRKOS ISTVÁN: Erkki Itkonen	187
KISS ANTAL: Emlékezés Csúry Bálintra	191
NAGY JENŐ: A tanítvány emlékezik	192